University of Groningen

Bouwen aan het Principaat

Blokzijl, Tjark

DOI:
[10.33612/diss.150708856](https://doi.org/10.33612/diss.150708856)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2021

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Blokzijl, T. (2021). *Bouwen aan het Principaat: Lokale Elites en Monumentale Cultuur in Romeins Umbrië*. [Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.150708856>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

This research was supported by the *Netherlands Organisation of Scientific Research* (NWO) under project number 0023.002.001.

Afbeeldingen omslag: op de voorgrond de zogenaamde “Germanicus van Ameria” en op de achtergrond de stadsmuur, in polygonaal muurwerk, van de gelijknamige Umbrische stad.

Ontwerp omslag: Michael J. Hilhorst

Foto's: Tjark Blokzijl

rijksuniversiteit
 groningen

Bouwen aan het Principaat

Lokale elites en monumentale cultuur in Romeins Umbrië

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 28 januari 2021 om 11.00 uur

door

Tjark Blokzijl

geboren op 11 december 1979
te Delfzijl

Promotores

Prof. dr. O.M. van Nijf
Dr. J.W. Drijvers

Copromotor

Dr. N. de Haan

Beoordelingscommissie

Prof. dr. P.A.J. Attema
Prof. dr. E.M. Moormann
Prof. dr. C.G. Santing

Voor Niels en Daan

“De muren van Oeroek, het Oeroek van de schaapskooien, liet hij bouwen en van heilig Eanna, de gewijde opslagplaats. (...) Bestijg de muren van Oeroek, loop erop. Onderzoek de fundering, bekijk het tichelwerk. Is zijn tichelwerk niet van baksteen? Werd de eerste steen niet gelegd door de Zeven Wijzen?”

Gilgamesj-epos, 1.10-20.

“Zij beklommen een hoge heuvel, die boven de stad lag en neerzag op de burchten beneden. Aeneas bewondert de hoge gebouwen – op de plaats van vroegere hutten –, hij verbaast zich over de poorten, plaveisel der straten en het rumoer. De Tyriërs branden van ijver: de één bouwt muren en werkt aan de burcht en rolt rotsblokken aan met de hand, de ander zoekt de plaats voor een huis en perkt die af door een greppel. Anderen graven de haven uit, anderen leggen de grondslag voor het theater en houwen uit de rotsen geweldige zuilen, hoog sieraad voor het toekomstig toneel.”

Vergilius, *Aeneis*, 1.419-429.

Inhoud

Afbeeldingen, figuren en kaarten	3
Voorwoord	5
Inleiding	8
Hoofdstuk 1 <i>Monumentalisering en de Romeinse elite: een historiografisch perspectief</i>	
1.1. De Romeinse stad: benaderingen in architectuur en planning	25
1.2. Romanisering en hellenisering in Italië	30
1.3. Theoretische vernieuwing vanuit de provinciale archeologie.....	42
1.4. ‘Agency’ en identiteit	47
1.5. Een nieuw perspectief	52
1.6. Resumé.....	54
Hoofdstuk 2 <i>De Romeinse stedelijke elite</i>	
2.1. De Romeinse stedelijke elite: benaderingen en methodologie	55
2.2. De stedelijke wetgevingen en de <i>ordo decurionum</i>	60
2.3. De benoeming, selectie en privileges van decurionen	67
2.4. De omvang van de <i>ordo decurionum</i>	78
2.5. De benoeming, selectie en privileges van <i>augustales</i>	89
2.6. Hiërarchisering, oligarchisering en sociale mobiliteit binnen de elite.....	97
2.7. Resumé.....	104
Hoofdstuk 3 <i>Monumentale cultuur: een cognitief-archeologische definitie</i>	
3.1. Monumentale cultuur en monumentaliteit: archeologische benaderingen	105
3.2. Monumentale architectuur: een cognitief-archeologische benadering	110
3.3. Materialisering van ideologie in ‘early civilizations’	117
3.4. Materialisering van ideologie in Romeins Italië	130
3.5. Een cognitief-archeologisch onderzoek naar stadsmuren	143
3.6. Resumé.....	158

Hoofdstuk 4 *Materiële cultuur en de verankering van het Principaat in Umbrië*

4.1. Umbrië vanaf de Bronstijd tot het Vroege Principaat.....	159
4.2. Monumentale cultuur: archeologie en epigrafie in Umbrië.....	174
4.3. De stedelijke elite in Umbrië	185
4.4. Monumentale cultuur: architectuur.....	197
4.5. Monumentale cultuur: sculptuur	217
4.6. Het sociaal-culturele leven in Romeins Umbrië: spelen en festivals.....	226
4.7. Resumé.....	235
Conclusie.....	237
Nawoord.....	241
English summary.....	242
Appendices	
Toelichting	249
Appendix 1. Transformatie van het urbane landschap in Romeins Italië	250
Appendix 2. Overzicht van ge(re)construeerde stadsmuren in Romeins Italië.....	251
Appendix 3. Status van steden in Umbrië tijdens de regering van Augustus	253
Appendix 4. Monumentale architectuur in Umbrië	254
Appendix 5. Giften en sociale status in Umbrië, ca. 100 v.Chr. – 200 n.Chr.	259
Bibliografie	
Afkortingen	267
Tekstedities.....	268
Literatuur	271
Websites	302

Afbeeldingen, figuren en kaarten

Afbeeldingen 1 en 2. De tempel voor Jupiter Anxur in Terracina	39
Afbeelding 3. De tempel te Cora in Dorische stijl	39
Afbeelding 4. Podium van de tempel in Signia.....	39
Afbeelding 5. Bronzen standbeeld van Lucius Mammius Maximus, Herculaneum.....	93
Afbeelding 6. ‘The Hieroglyphic Stairway’, Copán (Honduras)	121
Afbeeldingen 7 en 8. Stèle M, uit Copán (Honduras)	121
Afbeelding 9. Het bassin op de akropolis van Signia	132
Afbeelding 10. Inscriptie voor Marcus Holconius Rufus, Pompeii	139
Afbeelding 11. De Valle Umbra en de Apennijnen vanaf Urvinum Hortense	165
Afbeelding 12. Boog van een brug van de Via Flaminia over de rivier de Nar.....	170
Afbeelding 13. Resten van een tempel uit de Republikeinse periode, Mevania (Bevagna) ..	175
Afbeelding 14. De “boog van Drusus” (23 n.Chr.), Spoletium (Spoleto).....	175
Afbeelding 15. Het theater van de Caecinae in Volaterrae (Volterra).....	194
Afbeelding 16. De nissen, ‘nicchioni’ in Tuder (Todi).....	204
Afbeelding 17. ‘Grandi Sostruzioni’, Otricoli.....	204
Afbeelding 18. <i>Porticus in opus vittatum</i> , Carsulae.....	207
Afbeelding 19. Tempel van Minerva in Asisium (Assisi)	208
Afbeelding 20. Stadsmuur in polygonaal muurwerk, Ameria (Amelia)	211
Afbeelding 21. ‘Porta Venere’, Hispellum (Spello).....	213
Afbeelding 22. <i>Gemma Augustea</i>	218
Afbeelding 23. Germanicus van Ameria (Amelia)	219
Afbeelding 24. Augustus van Prima Porta	219
Afbeelding 25. Achilles en Troilus op het kuras van de Germanicus, Ameria (Amelia)	220
Afbeeldingen 26 en 27. Claudius van Carsulae	223
Afbeelding 28. Portret van Claudius afkomstig uit Otricoli.....	224
 Figuur 1. De positie van de lokale stedelijke elite	 129
Figuur 2. Schenkers van defensieve infrastructuur in Romeins Italië.....	155
Figuur 3. Giften en sociaal-politieke status van schenkers in Umbrië.....	180
Figuur 4. Opname van Italische aristocraten in de senaat.....	190

Kaart 1. De Augusteïsche <i>regiones</i>	19
Kaart 2. Verspreiding van ge(re)construeerde stadsmuren in Romeins Italië.....	148
Kaart 3. Noord- en Midden-Italië vanaf de derde eeuw v.Chr.....	160
Kaart 4. Steden in Umbrië.....	161
Kaart 5. Metseltechnieken in Umbrië tijdens de Late Republiek en het Vroege Principaat..	198
Kaart 6. Carsulae	200
Kaart 7. Theaters en amfitheaters gebouwd in de Late Republiek en het Vroege Principaat.	230

Voorwoord

“*Romae rus optas; absentem rusticus urbem tollis ad astra levis*”.

“In Rome verlang je naar het land; op het land, verhef je achteloos de ver verwijderde stad tot de sterren”.

Horatius (65 – 8 v.Chr.), *Satiren* 2.7.25.

Op 27 mei 2015 vermeldt de website van de Nederlandse Omroep Stichting dat steden met monumentale architectuur gewild zijn en dat mensen er graag wonen.¹ Zie hier een overeenkomst tussen Nederland in de vroege 21ste eeuw en Romeins Italië van de eerste eeuw v.Chr. en eerste eeuw n.Chr. Het is dan ook één van de zeer weinige overeenkomsten, zo niet de enige, maar wel een zeer treffende. In Romeins Italië had de lokale stedelijke elite – en met name de leden van de stadsraad of *ordo decurionum* – het sociaal-politieke monopolie op de inrichting van het urbane landschap. De elite vervulde die rol met verve en wie vandaag de dag door Italië trekt, ziet het werk van hun hand. Vele honderden monumentale bouwwerken zoals stadsmuren, theaters, tempels, amfitheaters, triomfbogen en badhuizen getuigen van de inzet van de elite zodat hun stad een belangrijk economisch, sociaal, politiek en cultureel centrum kon worden: een plaats waar mensen graag willen wonen.

In augustus 2006 ben ik in Tiel komen wonen. De stad was gehavend door bombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar kent veel monumentale architectuur uit de Middeleeuwen, de vroeg moderne tijd, en bouwwerken uit de laat 19^e en vroeg 20ste eeuw, waaronder enkele voorbeelden van Art Nouveau alsmede een unieke villa en fontein in Amsterdamse School-stijl, kortom: een plaats waar mensen graag willen wonen. In het bijzonder een goede woonplaats om vanaf medio 2008 een proefschrift te schrijven waarin monumentale architectuur een zeer belangrijke rol vervult.

Hoe anders ziet Houten eruit, waar wij in december 2009 naar toe verhuisd zijn. Houten kent een zeer oude kern, ‘het Oude Dorp’, gelegen rond een plein en kerk waar ooit een Romeinse villa lag. Desalniettemin is Houten vooral bekend als VINEX-locatie voor woon-werkverkeer van en naar de stad Utrecht. Houten kent dan weinig grootse monumenten, maar evenzeer is er sprake van een visionaire creatie van een urbaan landschap. Op de tekentafel is Houten ontworpen als een autoluwe fietsstad met veel groen- en

¹ Zie website NOS: <https://nos.nl/artikel/2037889-monumentale-stad-in-trek-om-te-wonen-nieuwere-stad-blijft-achter.html> (website geraadpleegd op 30-05-2018).

recreatievoorzieningen: een plaats waar mensen graag willen wonen. Daarom bleek ook Houten, tegen de verwachting in, een prima stad om dit proefschrift verder te schrijven.

Tot slot Nijverdal, nabij Nationaal Park de Sallandse Heuvelrug, waar wij in augustus 2018 zijn gaan wonen. Geen urbane maar een rurale omgeving. Rust en ruimte, misschien wel de beste plek om te wonen en dit proefschrift tot een voltooiing te brengen.

Mijn onderzoek kwam in december 2012 in een stroomversnelling terecht toen de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) mijn onderzoeksvoorstel voor de Promotiebeurs voor Leraren toekende. Lang is er gewerkt aan dit onderzoeksproject en het zou nooit voltooid kunnen worden zonder de hulp en advies van velen. Allereerst wil ik NWO bedanken voor de financiering van dit onderzoeksproject en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap voor het initiëren van deze promotiebeurs.

Mijn promotores, Onno van Nijf en Jan Willem Drijvers verdienen mijn grote dank. Natuurlijk voor het lezen en becommentariëren van alle teksten, maar ook voor jullie grenzeloze geduld bij dit lange onderzoeksproject. Jullie motiveerden mij altijd om afstand te nemen van je eigen werk en om daarna nauwkeurig de verbeteringen inzichtelijk te maken. Ook ben ik jullie dankbaar voor de oprechte belangstelling in mijn persoonlijke ontwikkeling sinds ik lang geleden voor het eerst bij jullie binnenkwam lopen als student.

Daarnaast wil ik mijn copromotor Nathalie de Haan bedanken voor het delen van haar grote kennis van de materiële cultuur van Romeins Italië. Maar ook ben ik zeer dankbaar voor de vele kilometers spoor, de moeite en tijd die genomen zijn om bij mij thuis of in Utrecht de hoofdstukken te bespreken wanneer het voor mijzelf onmogelijk was om ver van huis te kunnen zijn.

Vanuit het RSG Lingecollege wil ik Bram Langenberg, goede collega en beste docent van het RSG Lingecollege, bedanken; wat heb ik veel van je geleerd zowel onderwijskundig, pedagogisch als didactisch. Ik ben dan ook vereerd dat je de rol van paranimf op je wilt nemen om mij te assisteren.

Een bijzondere vermelding verdient mijn oud-collega Harry Kuster, die ik grote dankbaarheid verschuldigd ben voor zijn scherpe commentaar op mijn teksten, zowel inhoudelijk als taalkundig. Zonder hem hadden mijn onderzoeksvorstellen en hoofdstukken op belangrijke plaatsen de doeltreffendheid in formulering gemist.

Graag wil ik ook de VWO “lichting” bedanken die ik van 2015 tot 2018, van de vierde tot en met zesde klas, lesgegeven heb. Zij zijn dan ook het langst betrokken geweest bij dit onderzoeksproject en hebben soms hoofdstukken en paragrafen integraal gelezen of in

toegepaste vorm in opdrachten. Van deze groep wil ik met name Michael Hilhorst bedanken voor het prachtige ontwerp van de omslag.

Hier wil ik eveneens mijn oud-leerling, nu paranimf, Marciano Millenaar bedanken voor je jarenlange interesse in de voortgang van dit proefschrift, voor je vriendschap en niet-aflatende betrokkenheid bij het wel-en-wee van mijn gezin.

Lieve ouders, Tjark sr. en Bea Blokzijl, de belangrijkste waarden die een grote rol hebben gespeeld in het management van dit onderzoeksproject zijn ontegenzeggelijk ‘hard werken’ en ‘doorzettingsvermogen’ geweest. Bedankt dat ik dit van jullie heb meegekregen. Daarnaast kijk ik met heel veel plezier en dankbaarheid terug op de vele vakanties waarin we samen historische stadscentra, monumenten, archeologische sites en musea bezocht hebben: zie hier waar het uiteindelijk allemaal naar toe geleid heeft. Pap, in het bijzonder wil ik jou bedanken voor je assistentie tijdens het veldwerk in Umbrië. Het samenzijn tijdens het meten en fotograferen maakt het een tijd die we beiden niet zullen vergeten.

Kees en Dienneke van Hoegee, lieve schoonouders, een simpel dankwoord is verre van voldoende voor wat jullie hebben betekend voor mij en dit project. Hoe vaak hebben jullie wel niet op mijn gezin gepast? Jullie bijdrage aan dit project is dan ook groot geweest. Zonder jullie had ik niet kunnen schrijven, reizen, congressen bezoeken en cursussen volgen en werd dit onderzoek niet tot voltooiing gebracht. Hartelijk dank voor de hulp met alle zorgen.

Tot slot, lief gezin, wat hebben we de afgelopen jaren veel moois meegemaakt, maar daarbij ook veel blijvende zorgen en verdriet gedeeld. Lieve Ineke, toen het onderzoeksproject bij NWO ingediend werd in het voorjaar van 2012 hadden we nog geen kinderen: op het moment van dit schrijven hebben we twee prachtige zonen. Wat heb je enorm veel geduld gehad met dit onderzoeksproject en zonder jouw onvoorwaardelijke steun was de voltooiing ook niet gelukt. Ik kan je dan ook niet genoeg bedanken. Lieve Niels en Daan, dappere mannetjes, tussen de regels van dit boek lees ik jullie ontwikkeling: alle lachjes, tranen, stapjes, knuffels en talloze ziekenhuisbezoeken zijn verweven in elke zin en paragraaf. Dit boek is voor mij niet alleen een afsluiting van een lang promotieproject maar evenzeer een monument van jullie bestaan.

Tjark Blokzijl

Nijverdal 2020

Inleiding

“One of the less positive features of Mediterranean archaeology of the past couple of decades, however, is that the increase in available data has not been accompanied by any very great increase in comparative insights. (...) That this is so may well be one of the consequences of emphasizing the richness of the individual context, as recently stressed by advocates of interpretive archaeologies and their insistence that such specificities militate against any cross-cultural generalizations. The sad consequence in the field of Aegean or indeed Mediterranean studies is that we have no comparative works to set alongside (...)”.

C. Renfrew, *Retrospect and prospect*, 315.

Gedurende de laatste decennia hebben historici en archeologen veel geschreven en gedebatteerd over de vraag hoe en waarom de lokale stedelijke elite grote bouwprojecten initieerde en betaalde. Veel wetenschappers benadrukken het reciprocitaire en euergetische karakter van de Grieks-Romeinse samenleving.² Religieuze festivals, banketten, distributie van voedsel en geld, theater- en toneelstukken, en in het bijzonder de constructie van publieke bouwwerken werden welwillend gedoneerd door rijke weldoeners. Deze verschillende soorten van munificentie vormden de urbane politieke cultuur in het Romeinse rijk.³ Duizenden inscripties in het Grieks en Latijn getuigen van deze schenkingen. Daarnaast zijn er literaire bronnen overgeleverd die het belang van deze giften plaatst binnen de sociale en politieke relaties zoals die bestaan in de Grieks-Romeinse civiel-communautaire gemeenschappen.⁴

Archeologen, oudhistorici en classici die zich bezighouden met onderzoek naar Romeins Italië tijdens het Principaat zijn, in vergelijking met wetenschappers van andere periodes uit de Romeinse geschiedenis, bevoordeeld voor wat betreft de kwantiteit en

² Zie Lendon (2005) en in het bijzonder de studie van Veyne (1976).

³ Voor Italië en de westelijke provincies zie o.a. Patterson (2006), Revell (2009), Edmondson (2010) en Laurence et al. (2011). Voor het Oosten van het Romeinse rijk zie o.a. Zuiderhoek (2009a), (2009b) en (2014), Gleason (2010) en Ng (2015).

⁴ Dit is expliciet uiteengezet in Arist. *Pol.* 6.1321a.35-40., en Cic. *Off.* 2.15-16, met Zuiderhoek (2009a).

kwaliteit aan bronnen.⁵ Het einde van de eerste eeuw v.Chr. en de eerste twee eeuwen n.Chr. laten voor Italië een grote hoeveelheid aan materiële cultuur zien, zowel aan survey-materiaal als de aanwezigheid van nog steeds zichtbare bouwwerken: “(...) the Augustan and Julio-Claudian periods can be seen as the high point of civic building across the Italian peninsula”.⁶ Bovendien ligt de piek van de zogenaamde ‘epigraphic habit’ ook in deze periode.⁷

Veel van deze archeologische en epigrafische bronnen zijn direct gerelateerd aan het handelen van de keizer, met name aan Augustus (27 v.Chr. – 14 n.Chr.) en de Julisch-Claudische opvolgers (14 n.Chr. – 68 n.Chr.).⁸ Te denken valt aan de aanleg van wegen en aquaducten, diverse publieke gebouwen, de veelheid aan inscripties die opgesteld zijn voor of door de keizer, maar ook aan heiligdommen, altaren en beelden die gewijd zijn aan de keizercultus. Daarnaast mag natuurlijk een aantal literaire werken niet in deze rij ontbreken.⁹ Uit deze diverse bronnen blijkt dat vele Italiërs zich door middel van vooral materiële cultuur probeerden te conformeren aan de alleenheerschappij van de keizers.

Wanneer er door archeologen en historici geschreven wordt over architecturale thema’s en het monumentaliseringsproces ten tijde van Augustus, dan krijgt de stad Rome traditioneel een zeer prominente plaats in deze historiografie.¹⁰ Er zijn sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw veel belangwekkende publicaties verschenen die de fysieke urbane transformatie tijdens de heerschappij van Augustus en het Vroege Principaat beschrijven.¹¹ Eveneens benadrukken studies die een breder chronologisch en geografisch kader hanteren om politieke, sociale en culturele veranderingen in het westelijke gedeelte van de

⁵ Zie o.a. Hopkins (1980), MacMullen (1982), Jouffroy (1986), Wilson (2002), Jongman (2006) en Heinrich (2010) voor een expansie van bevolking, economie en bouwactiviteiten tijdens de Late Republiek en het Principaat.

⁶ Patterson (2006) 126.

⁷ MacMullen (1982).

⁸ Voor de regeringsperiode van Augustus zie o.a. Millar en Segal eds. (1984), Syme (1986), Zanker (1997; 1^e druk 1987), Buchan (1988), Raaflaub en Toher eds. (1993; 1^e druk 1990), Galinsky (1998; 1^e druk 1996), (2005), Eck (2006), Levick (2010) en Everitt (2010; 1^e druk 2007).

⁹ Te denken valt aan de werken van Livius, Horatius, Vergilius, Vitruvius, Ovidius, Velleius Paterculus en Valerius Maximus.

¹⁰ Zie o.a. Galinsky (1998; 1^e druk 1996) in het bijzonder pagina’s 197-224, Favro (2005), Levick (2010) met name pagina’s 211-218, Zanker (2010), Eck (2010), Mayer (2010) en Nielsen (2014).

¹¹ Zie o.a. Mrozek (1984), Jouffroy (1977) en (1986), Zanker (1994), Gros (2000), Lomas (1997) en (2003), Patterson (2006).

Middellandse Zee te verklaren, het opmerkelijke monumentaliseringsproces in de betreffende gebieden gedurende de Augusteïsche periode.¹²

Gesteld kan worden dat er een brede overeenstemming bestaat onder oudhistorici en archeologen met betrekking tot het functioneren van het Principaat van Augustus als katalysator voor verdere monumentalisering in de Italische steden en in de westelijke provincies. Daarentegen bestaat er in mindere mate consensus over de manier waarop dit proces zich voltrok. Er is wel een trend te ontdekken waarin de voorkeur gegeven wordt aan een ‘top-down’-verklaring voor dit proces.

Zo poneert Andrew Wallace-Hadrill dat het Augusteïsche monumentaliseringsproces in Rome geïmiteerd werd door de stedelijke elites in Italië, met de bedoeling patronagenetwerken en carrièremogelijkheden voor zichzelf te realiseren.¹³ Hij spreekt van het ontstaan van een “public patronage”, waarin de keizers en het keizerlijk hof in Rome functioneerden als een avant-garde op het gebied van politieke en sociale omgangsvormen maar ook op het gebied van mode, kunst, goede smaak en normen en waarden.¹⁴

Richard Saller stelt dat in dit proces pasbenoemde magistraten en senatoren als intermediair functioneerden tussen de *Princeps* en hun stad.¹⁵ Het verkregen *beneficium* voor een stad kon bijvoorbeeld de promotie van *municipium* naar *colonia* zijn. Geheel vernieuwend is Sallers visie niet. Eind jaren zeventig van de vorige eeuw betoogden Paul Veyne en Fergus Millar al dat Romeinse steden *beneficia* van de keizers konden verkrijgen.¹⁶ Het vernieuwende zit dan ook meer in de goed gefundeerde en gestructureerde argumentatie van zijn stellingen. Bovendien is Sallers concept van een overal aanwezig netwerk van patronagerelaties weer nuttig geweest voor studies naar het functioneren van patronage in relatie tot het keizerschap, zoals bijvoorbeeld Jon Lendon laat zien voor het gehele Principaat en Mary Boatwright voor de regering van keizer Hadrianus (117 – 138 n.Chr.).¹⁷ De rol van senatoren, ridders en het keizerlijk hof in dit patronagenetwerk tussen Italische steden en Augustus wordt benadrukt door Werner Eck.¹⁸ Hij betoogt dat de senatoren vooral

¹² Bijvoorbeeld voor Italië: Wallace-Hadrill (2008) en voor de westelijke provincies: Laurence et al. (2011).

¹³ Wallace-Hadrill (1996) 292 en 300, zie voor een zelfde argumentatie Patterson (2006) 177.

¹⁴ Wallace-Hadrill (1996) 292.

¹⁵ Saller (1982) 75.

¹⁶ Veyne (1976) 589-593 en Millar (2001; 1^e druk 1977) 420-421.

¹⁷ Lendon (2005; 1^e druk 1997) en Boatwright (1989) en (2003; 1^e druk 2000).

¹⁸ Saller (1982) 75 en Eck (1984), (2000) 230.

bouwwerken initiëren in hun steden van herkomst, omdat de urbane ruimte in Rome gedomineerd werd door Augustus.¹⁹

Een aantal zaken blijft onbelicht in Sallers onderzoek naar patronage. Zo wordt het geschetste patronagenetwerk slechts bestudeerd vanuit het ‘top-down’-perspectief van de persoonlijke keizer-onderdaan relatie. Welke rol de stedelijke magistraten en de *ordo decurionum* in deze uitwisseling vervulden wordt niet besproken. Het hierboven geschetste proces van loyaliteitsverklaring, in materiële en mentale zin, lijkt op een patronagenetwerk dat aansluit bij de stelling die Saller jaren later samen met Peter Garnsey poneert in *The Roman empire. Economy, society and culture*: “Augustus’ exercise of political patronage had its counterpart in the cultural sphere”.²⁰ Tot een verdere uitwerking van deze stelling is het nooit gekomen. Misschien wel vanwege het feit dat in hetzelfde jaar Paul Zankers baanbrekende werk *Augustus und die Macht der Bilder* (1987) uitkwam.

De centrale stelling van Zanker is dat de door Augustus gehanteerde beeldelementen en ideeën vervlochten werden tot een geheel nieuw netwerk, dat uiteindelijk leidde tot een breed gedragen acceptatie van Augustus’ Principaat. Er kan dan ook niet gesproken worden van een doelbewust gecreëerd programma door het regime maar eerder van interactie: “Dabei ergab sich aus einem immer dichter werdenden Geflecht von Interaktionen nach und nach ein solches nie geplantes System. Der neue Staatsmythos wurde auch nirgends als kohärentes gedankliches Konzept festgeschrieben. Er gewann seine Gestalt vor allem in *Bildern*”.²¹

Met behulp van heel divers bronnenmateriaal, veelal afkomstig uit Rome en de steden in Zuid-Etrurië, Latium en Campanië, laat Zanker zien, dat het nieuwe Augusteïsche maatschappelijke en politieke wereldbeeld vorm en navolging kreeg in de architectuur en beeldende kunst in Rome. Zanker ziet deze ontwikkelingen in Rome dan ook als normatief voor de rest van Italië en het Romeinse rijk.²² Zanker geeft meer ruimte voor interactie tussen *Princeps* en lokale elites dan voorgenoemde publicaties, al blijven Augustus en Rome ook in deze studie het vertrekpunt.

Het onderzoek naar Italische steden buiten bovengenoemde regio’s wordt echter hiermee wel te kort gedaan. Er worden door Zanker enkel bouwwerken naar voren gehaald wanneer het past binnen zijn vooropgezette ‘framework’. Aan de hand van deze voorbeelden stelt Zanker, dat de maatgevende ontwikkelingen in Rome door de Italische decurionen

¹⁹ Eck (1984) 141-142 en (2010) 90, 94 en 109-110.

²⁰ Garnsey en Saller (2015) 207 (oorspronkelijke druk 1987).

²¹ Zanker (1997; 1^e druk 1987) 171.

²² Zanker (1997; 1^e druk 1987) 329.

overgenomen werden: “Aber in der Regel führten die *domi nobiles* die bauliche Erneuerung ihrer Städte nach dem Vorbild des augusteischen Rom aus eigener Kraft durch”.²³ Het oprichten van heiligdommen voor de keizercultus is hiervan het beste voorbeeld. Maar ook voorbeelden van infrastructuur zoals straten, waterleidingen en bruggen kunnen volgens Zanker verklaard worden als navolging door de lokale elite van het Augusteïsche ideologische programma.

Het is niet dat de stellingen van Zanker onjuist zijn, maar meer dat de wijze waarop Zanker zijn stellingen gefundeerd heeft, incompleet zijn. Een vollediger opgezette ‘database’ van bouwwerken die geconstrueerd zijn in de periode van Augustus en het Julisch-Claudische huis of een integrale (regionale) case study zou Zankers onderzoek naar de Italische steden kunnen versterken. Kathryn Lomas heeft bijvoorbeeld voor Romeins Italië in de periode 30 v.Chr. – 100 n.Chr. alle nieuw ontwikkelde publieke gebouwen systematisch verzameld in een tabel (zie appendix 1).²⁴ Lomas’ onderzoek had meerdere vragen kunnen beantwoorden, wanneer ook onderzocht was wie de initiatiefnemers waren van deze bouwprojecten: de *ordo decurionum*, de *augustales* of de keizer?

Uit het onderzoek van Lomas blijkt dat heiligdommen het meest voorkomende bouwproject waren vanaf de eerste eeuw n.Chr. Lomas voegt echter wel het volgende toe: “(...) the vast majority of first-century temple-building involves repairs to war damage and construction of *Capitolia* and temples of the imperial cult and the cult of Roma. In other words, there was a high degree of emphasis on the physical manifestations of Romanization and imperial loyalty”.²⁵ Absolute en relatieve aantallen waarmee beide categoriën – “repairs to war damage” en “construction of *Capitolia* and temples of the imperial cult and the cult of Roma” – zich verhouden worden door Lomas niet genoemd.

Daarmee komen haar concluderende woorden “manifestations of Romanization and imperial loyalty” toch een beetje op losse schroeven te staan. Immers wat zeggen de cijfers dan nog over romanisering of loyaliteit aan de keizer wanneer er bovengemiddeld veel reparaties uitgevoerd werden aan tempels die oorlogsschade hadden? Bovendien laat onderzoek van Josephine Crawley Quinn en Andrew Wilson (2013) zien dat er bijzonder

²³ Zanker (1997; 1^e druk 1987) 319.

²⁴ Lomas (1997) 30. De door Lomas gebruikte data zijn afkomstig uit Jouffroy (1986), zie appendix 1.

²⁵ Lomas (1997) 29-31.

weinig *Capitolia* gebouwd werden in Romeins Italië: op slechts acht locaties is de aanwezigheid van dergelijke tempels met zekerheid vast te stellen.²⁶

Ook had een nauwkeuriger datering van de gebouwen, bijvoorbeeld per keizer of dynastie, betere gegevens opgeleverd. Lomas' beschrijving van stedelijke evolutie in de periode 30 v.Chr. – 100 n.Chr. had op deze wijze meerdere punten van ontwikkeling gekend: zo werden bijvoorbeeld onder Augustus meer theaters gebouwd en onder zijn Julisch-Claudische opvolgers meer amfitheaters. Maar ook zou een nauwgezetere datering een betere fundering kunnen geven voor argumenten met betrekking tot navolging van keizerlijke architectuur in Rome door de lokale elite.

In 2003 verscheen onder redactie van Lomas en Tim Cornell *'Bread and circuses'. Euergetism and municipal patronage in Roman Italy*. Deze bundel belooft twee hoofdthema's: 1) de relatie tussen stedelijk patronage en *euergetisme* 2) de verhouding tussen Italische steden en Rome.²⁷ Slechts twee artikelen gaan daadwerkelijk in op deze thematiek, namelijk de artikelen van Lomas en John Patterson, hoewel de bijdrage en conclusies van Lomas erg leunen op haar eerdere publicatie uit 1997. Patterson geeft een aanvullende verklaring voor het monumentaliseringsproces en concludeert dat de schenkingen van keizers aan Italische steden in de vorm van bouwwerken passen binnen een discours van 'the good emperor'.²⁸

In zijn recentere verschenen publicatie *Landscapes & Cities* (2006) breidt Patterson zijn eerdere argumentatie uit. In deze eloquente publicatie maakt hij veelvuldig gebruik van zeer divers en rijkelijk archeologisch, epigrafisch en literair bronnenmateriaal om samenhang tussen rurale en urbane processen in Italië tijdens het Principaat te beschrijven. Door middel van survey materiaal wil Patterson aantonen dat rurale ontwikkelingen van grote invloed waren op demografische opbouw, sociale mobiliteit, economische groei en stagnatie in Romeinse steden. De transformatie die Romeinse steden doormaakten zijn zeer goed waar te nemen aan de hand van het monumentaliseringsproces. Deze ontwikkeling krijgt dan ook veel aandacht in het boek. Patterson heeft in zijn publicatie *Landscapes & Cities* het onderzoek naar bouwwerken in Italische steden nauwkeuriger uitgevoerd en binnen bredere economische, sociale en politieke ontwikkelingen geplaatst dan Zanker en Lomas hebben gedaan. Patterson kan dan ook op basis van zijn onderzoek meer verklaringen geven voor de

²⁶ Crawley Quinn en Wilson (2013) 133-142 en 168-169 stellen dat *Capitolia* voorkwamen in Beneventum, Capua, Cumae, Falerii, Formiae, Histonium, Marruvium Marsorum en Verona.

²⁷ 'Introduction' in Lomas en Cornell (2003) 2.

²⁸ Patterson (2003) 99.

hausse aan bouwprojecten in de Italische steden in de eerste eeuw n.Chr. dan Zanker en Lomas.

Desondanks blijven er nog vragen open: zo ziet Patterson de keizerlijke schenkingen als voorbeelden die gevolgd dienen te worden door de lokale elites. Het overnemen van deze voorbeelden is volgens Patterson een expressie van loyaliteit aan het regime. Maar op welke manier ontstaan loyaliteitsverklaringen aan het regime wanneer er geen of nauwelijks keizerlijke donaties waren in een bepaalde stad of regio, zoals bijvoorbeeld voor de steden in Umbrië? Deze essentiële vraag laat Patterson onbeantwoord, zowel in *'Bread and circuses'*. *Euergetism and municipal patronage in Roman Italy* (2003) als in *Landscapes & Cities*.

Als eerste wil ik hier Pattersons argument van “imitatie” of “navolging” noemen: “First, the importance of the city of Rome as a model for the Italian cities, not only in the Augustan period, but also in the years which followed: the Colosseum, the imperial *thermae*, and the Macellum Magnum all served to inspire the Italian elites to imitate them in their own communities”.²⁹ Patterson vervolgt zijn argumentatie, dat naast een expressie van loyaliteit aan het regime, er ook een duidelijke navolging was van Augusteïsche architectonische mode door de lokale elite.

Daarnaast wordt het argument van loyaliteit gegeven door Patterson: “(...) as well as manifesting loyalty to the *Princeps* on the part of the benefactor or community”.³⁰ De argumentatie door een toename aan monumentale en publieke bouwwerken te verbinden met loyaliteit aan het regime van Augustus door de Italische elites kan (hierboven) eveneens teruggevonden worden bij Lomas.³¹ Bovendien is deze argumentatie zeer uitvoerig bestudeerd door bijvoorbeeld Dietrich Boschung (2002), die de plaats van standbeelden en inscripties van en voor de Julisch-Claudische families in de architecturale context heeft onderzocht. Het onderzoek van Boschung is weer geïnspireerd op Giorgio Bejors studie (1979) naar decoraties van theaters en amfitheaters met keizerlijke symboliek en standbeelden, die beschouwd kunnen worden als vormen van loyaliteit.³²

Wanneer echter aangenomen wordt dat de ideeën van Augustus met betrekking tot architectuur en stedelijke ontwikkeling in zekere zin normatief waren én overgenomen

²⁹ Patterson (2006) 177.

³⁰ Patterson (2006) 178.

³¹ Dit is zeker geen nieuw argument en het is zelfs meer dan tweehonderd jaar eerder geconcludeerd door Edward Gibbon in zijn *The history of the decline and fall of the Roman empire*. Gibbon (1966; 1e druk 1773-1779) 44.

³² Bejor (1979) 128 en verder op pagina 138.

werden door de lokale elites, zoals onder meer Zanker concludeerde, dan bepaalde Augustus' stedelijke ideologie dus voor een groot deel wat nuttig en noodzakelijk zou moeten zijn voor een zichzelf respecterende gemeenschap in Romeins Italië. Door het navolgen van architectonische ontwikkelingen in Rome werden er banden van patronage en loyaliteit gelegd en versterkt, menen zowel Zanker als Wallace-Hadrill, Lomas en Patterson. Dit geschetste 'top-down'-model zou inderdaad voor veel lokale steden en hun elites een verklaring kunnen bieden voor het consolideren van het Principaat.

Maar kan dit 'top-down'-model ook voldoende verklaringen geven voor gemeenschappen waar aantoonbaar nauwelijks tot geen patronagebanden ontstonden met Rome, er weinig keizerlijke schenkingen gedaan werden, er een marginale sociale mobiliteit richting Rome waar te nemen is of waar een afwijkend monumentaliseringsproces was? Bovenstaande uiteenzetting laat vooral zien dat het 'top-down'-perspectief antwoorden kan geven wanneer er voldoende kwalitatieve en kwantitatieve bronnen voorhanden zijn in een bepaalde regio of gemeenschap óf wanneer bepaalde goed gedocumenteerde bronnen naast elkaar gezet worden die een zekere hypothese ondersteunen.

Ook gaat de hierboven beschreven consensus uit van een bepaald statisch-formalistisch model door een 'top-down'-perspectief te hanteren waarin de suggestie wordt gewekt dat de lokale elite altijd gestuurd of minstens sterk beïnvloed werd vanuit Rome. Het 'top-down'-concept beargumenteert onvoldoende de wijze waarop monumentale architectuur op lokaal niveau functioneerde binnen het ideologische en conceptuele kader van zowel inwoners, burgers, bezoekers als de stedelijke elite die opereerde in tijden waarin culturele, sociale en politieke constellaties frequent veranderden.

Een dergelijk 'top-down'-model verhoudt zich minder goed tot de complexe, dynamische periode waarin vele burgeroorlogen, de totstandkoming van Augustus' Principaat alsmede de transformatie van de fysieke leefomgeving door monumentalisering een onuitwisbare indruk achtergelaten moeten hebben op onder meer de Italische stedelijke elites en op hun sociaal-politieke positie met wisselende uitkomsten als gevolg. De benadering van deze complexe periode verdient daarom een heroriëntatie.

De maatschappelijke, politieke en culturele heroriëntatie van de lokale stedelijke elite, die gedurende bovenbeschreven complexe en dynamische perioden plaatsvond, was wellicht cruciaal voor het draagvlak van het Principaat. De hoofdvraag in dit proefschrift luidt dan ook: op welke wijze speelde de lokale elite een rol in de consolidatie van het Principaat? Voor de beantwoording van deze vraag zal de regio Umbrië als case study worden gebruikt. Het uitgangspunt voor dit onderzoek is het bieden van een deelverklaring voor het ontstaan van

een solide gebleken monarchie, na vijf eeuwen Republiek. De focus van deze studie zal, zoals voorheen, niet liggen op de keizers of leden van de *orde senatorius* en *ordo equester* in Rome, maar op de lokale stedelijke elite.

Om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag zal het onderzoek gevormd worden door vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt een historiografische uiteenzetting gegeven: visies, theorieën en interpretaties met betrekking tot de rol van de Romeinse elite in het monumentaliseringsproces. Tevens worden hier verschillende processen gepresenteerd die sterk verwant zijn aan de discussie over monumentalisering en elite in de Italische steden, zoals urbanisering, romanisering en hellenisering.

In hoofdstuk 2 wordt onderzocht welke leden van de lokale stedelijke elite een rol hadden in de consolidatie van het Principaat. Hiertoe volgt eerst een analyse naar de wijze waarop de stedelijke elite was samengesteld en welke politieke en sociaal-culturele positie zij vervulde binnen de Romeinse samenleving. Tevens wordt beschreven in hoeverre diversiteit in bestuurlijke achtergrond, economische draagkracht, bevolkingsomvang en sociale samenstelling een rol speelde bij het vaststellen van een census voor het lidmaatschap, de omvang, de financiële uitgaven en hiërarchische samenstelling van de Romeinse stedelijke elite. Bovendien wordt de vraag gesteld op welke wijze er verschuivingen plaatsvonden in de politieke en sociale functies, verplichtingen en status van de Romeinse stedelijke elite tijdens de laatste decennia van de Republiek en gedurende het Principaat.

De typering van monumentale cultuur komt in hoofdstuk 3 aan bod. Hier wordt gezien op welke wijze een monumentaliseringsproces kon bijdragen aan de consolidatie van het Principaat. Om hier een antwoord op te geven wordt eerst onderzocht wat monumentaal en monumentalisering is, en vervolgens wordt uiteengezet op welke wijze deze termen inhoudelijk worden gehanteerd in dit onderzoek. De constructie – alsmede destructie en reconstructie – van bouwwerken, en de verschuivingen die hierin waarneembaar zijn, worden in dit onderzoek geïnterpreteerd vanuit een cognitief-archeologisch model, zoals dat vorm gegeven is vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw door Colin Renfrew.³³

De hierbij passende onderzoeksvragen zijn: ‘op welke wijze werden collectieve identiteit en herinnering gematerialiseerd door de fysieke constructie, deconstructie en reconstructie van bouwwerken?’ en ‘hoe communiceerde de lokale stedelijke elite sociale cohesie, collectieve identiteit en herinnering in het urbane landschap van de gemeenschap?’.

³³ Zie vooral Renfrew and Bahn (2012; 1^e druk 1991) 381-420, Renfrew et al. (1993), Renfrew (1994), (2004), (2013; 1^e druk 2012) 124-125.

Als laatste wordt in dit hoofdstuk aandacht geven aan de destructie van monumentale architectuur die voor alle leden van de gemeenschap een gemis van mentale en fysieke markeringsbetekende in het stedelijke landschap. Daartoe wordt onderzocht op welke wijze de verwoesting van deze gebouwen door de lokale stedelijke elite gezien werd als een verlies van hun sociaal-politieke machtsbasis en een medium om deze te communiceren. Het antwoord op deze vraagstukken wordt geconcretiseerd in een thematisch onderzoek naar de constructie, destructie en reconstructie van stadsmuren in geheel Romeins Italië tussen ca. 90 en 30 v.Chr.

In het laatste hoofdstuk wordt een uitgebreide regionale case study gepresenteerd waarmee zichtbaar gemaakt wordt hoe bepaalde sociale, culturele en politieke opvattingen verspreid werden die tot de consolidatie van het Principaat leidden. Het betreft hier een case study van de regio Umbrië om redenen die hieronder en in hoofdstuk 4 nader toegelicht worden. Een aantal vragen staan centraal in deze case study: ‘op welke wijze construeerde de stedelijke elite het urbane landschap van de Umbrische steden door middel van monumentale cultuur?’ en ‘in hoeverre kunnen aan de hand van deze monumentale cultuur gefundeerdere uitspraken geformuleerd worden over verspreiding en acceptatie van loyaliteit aan het Principaat? In deze case study zal, aan de hand van de verspreiding van monumentale cultuur, onderzocht worden hoe culturele, sociale en politieke interacties tot stand kwamen tussen de Umbrische steden, Rome en Italië en de Mediterrane wereld.

De keuze van Umbrië (regio VI) als regionale case study is ingegeven door de geografische ligging van deze regio in Midden-Italië. Deze regio functioneerde vanaf de Late Bronstijd als intermediair tussen de Tyrrheense en Adriatische kust en vormde cultureel, economisch en politiek gezien de schakel tussen Rome, Etrurië (regio VII) en Picenum (regio V).³⁴ Tevens is Umbrië gekozen vanwege het bijzondere verstedelijkingsproces dat deze regio doormaakt. In de periode van de Republiek kent deze regio een zeer bescheiden urbane ontwikkeling. Tijdens het Principaat maakt Umbrië echter een kortstondige periode van monumentalisering door (zie appendices 4 en 5). Bovendien komt in de steden die geselecteerd zijn maar een enkele keizerlijke schenking voor.³⁵ Deze kortdurende en bescheiden vorm van monumentalisering roept de vraag op of loyaliteit aan het keizerlijk regime in Rome zoals Lomas (1997) en Patterson (2006) dit beschrijven, kon ontstaan.

³⁴ Zie recentelijk de publicatie van Blake (2014).

³⁵ Horster (2001) 308-316.

Een andere belangrijke reden om deze regio te selecteren is het zeer beperkte onderzoek naar Romeins Umbrië tijdens het Principaat en het ontbreken van een geïntegreerde, synthetiserende studie van (lokale) opgravingsverslagen, literaire en epigrafische bronnen. Enkel Guy Bradley (2000a) heeft een interdisciplinaire synthese geschreven over Umbrië waarin de nadruk vooral ligt op de IJzertijd en Archaïsche periode. William Harris schreef eerder een publicatie over Etrurië én Umbrië (1971) maar construeert zijn argumentatie vooral rond literaire bronnen waardoor er uiteindelijk meer pagina's gewijd worden aan Etrurië dan aan Umbrië. Zowel Bradley als Harris sluiten hun publicaties af bij de Augusteïsche tijd. Een zeer complete archeologische inventarisatie wordt gegeven door Simone Sisani (2006), maar een historiografische context alsmede een wetenschappelijke synthese ontbreken.

Ondanks de veelheid aan grote en kleine steden worden de regio's Latium en Campanië buiten dit onderzoek gehouden. Deze gebieden worden gekenmerkt door een atypische vestigingsgeschiedenis, vergeleken met andere regio's in Italië. Rome was een stad met wellicht meer dan één miljoen inwoners en is daarmee ongeëvenaard in het Romeinse rijk. Ook het naburige Ostia maakte een andere ontwikkelingsgeschiedenis door.³⁶ De steden van Latium kennen juist weer een sterke culturele verbondenheid met Rome. De Baai van Napels met steden zoals Neapolis, Puteoli, Misenum en Baiae, kende aan het einde van de Republiek en aan het begin van het Principaat een unieke vestigingsgeschiedenis.³⁷ Het gebied moet als een verlengstuk van Rome beschouwd worden door de vestiging van keizers, senatoren en andere welgestelden. Zowel Latium als Campanië verdienen in deze optiek een geheel eigen onderzoek waarin hun uniciteit beter naar voren kan komen.

Zuid-Italië zal ook niet meegewogen worden in dit onderzoek. Deze regio's kennen uiteraard wel een langere urbane traditie, die begon met de stichting van de Griekse kolonies eind achtste en begin zevende eeuw v.Chr.³⁸ In Bruttium (regio II) en Lucanië (regio III) bleven echter de bouwactiviteiten van publieke gebouwen achter bij andere regio's in Italië, zowel in de Late Republiek als in het Principaat (zie appendix 1). Samnium (regio IV) wordt evenmin niet opgenomen in dit proefschrift vanwege de geringe bouwactiviteiten tijdens de Republiek en het Principaat (zie appendix 1), ondanks dat het de moeite waard is om de blijkbaar constante constructie van heiligdommen in die regio te onderzoeken.

³⁶ DeLaine (2016).

³⁷ D'Arms (1970) en Lomas (2016).

³⁸ Voor *Magna Graecia* zie het klassieke werk van Boardman (1964) en de meer recente overzichten van Funke (2010; 1^e druk 2006) en Malkin (2013; 1^e druk 2011).

Kaart 1. De Augusteïsche *regiones*
(Kaart aangepast van *Ancient World Mapping Center*)

Ook worden de steden gelegen in *Gallia Cisalpina* en *Gallia Transpadana* (regio's VIII, IX, X en XI) zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten. Deze noordelijk gelegen regio's verschillen historisch en sociaal-maatschappelijk van de meer zuidelijke gebieden van Italië. Zo werden deze noordelijke regio's in een veel later stadium gepacificeerd en geromaniseerd.³⁹ Bovendien hebben de daar aanwezige steden een veel grotere omvang en derhalve ook een andere, meer geplande, urbane structuur.

Een tweetal ontwikkelingen rond het jaar 100 v.Chr. vormt het chronologisch beginpunt van dit regionale onderzoek. Ten eerste wordt hier een inscriptie genoemd afkomstig uit Asisium daterend uit ca. 110 – 90 v.Chr. Deze inscriptie beschrijft hoe zes lokale magistraten, *marones*, infrastructurele werken laten aanleggen in de stad.⁴⁰ De bron vormt zowel de eerste volledig in het Latijn opgestelde inscriptie voor Umbrië alsmede de eerste documentatie voor het monumentaliseringsproces in deze regio. Bovendien wordt in deze periode het begin van de Bondgenotenoorlog (91 – 87 v.Chr.) geplaatst.⁴¹ Na 88 v.Chr. kregen alle vrije en vrijgeboren mannelijke inwoners beneden de rivier de Po het Romeins burgerrecht.⁴² De steden met voorheen Latijns burgerrecht of enkel inheemse rechten veranderden in volwaardige Romeinse *municipia*. Voor een volledig onderzoek naar de leden van de stedelijke elite in Italië zijn de bovenstaande ontwikkelingen van belang. Met de creatie van *municipia* ontstonden er in heel Italië, op lokaal niveau, uniforme magistraatsfuncties en stadsraden. Ook werd het pas na 88 v.Chr. voor de rijkste leden van de Italische elite mogelijk om te participeren in het politieke proces in Rome. Sociale mobiliteit van de decurionen naar de *ordo equester* en de *ordo senatorius* werd dus op grote schaal mogelijk na de Bondgenotenoorlog.

Het onderzoek eindigt rond 200 n.Chr. Voor dit eindpunt zijn twee redenen te noemen. In de eerste plaats omdat gedurende de tweede eeuw n.Chr. de financiële draagkracht van de lokale elites langzaam afnam. Hier lagen voornamelijk economische en demografische oorzaken aan ten grondslag. Een belangrijk gevolg hiervan was dat de stedelijke elite aan het begin van de derde eeuw n.Chr. een geheel andere sociale samenstelling kende dan twee

³⁹ Sherwin-White (1973) 157-159, Williams (2001) 97-99 en Häussler (2007) 62-73.

⁴⁰ *CIL* 12.2112 (= *CIL* 11.5390 = *ILS* 5346), Harris (1971) 184, Bradley (2000a) 210, 295, Wallace-Hadrill (2007) 365, (2008) 87 en Sisani (2006) 96. Voor een nadere beschouwing van deze inscriptie; hoofdstuk 4 par. 2.

⁴¹ Voor literatuur over de Bondgenotenoorlog zie Gabba (1954) en (1994), Salmon (1982), Keaveney (1987), Mouritsen (1998b), Van Dooren (2008), Kendall (2013), Dart (2014) en Bispham (2016).

⁴² Vell. Pat. 2.17., App. *B Civ.* 1.53. en Sherwin-White (2001; 1^e druk 1973) 165-166.

eeuwen daarvoor.⁴³ Daarnaast vormt het begin van de derde eeuw n.Chr. een duidelijke politieke en economische cesuur in de Romeinse geschiedenis. Met het einde van de Severische dynastie (193 – 235 n.Chr.) verdween de politieke eenheid in het Romeinse rijk en zette eveneens een economische neergang in. Deze periode staat bekend als de zogenaamde “crisis van de derde eeuw”.⁴⁴ Dit specifieke tijdvak wordt buiten dit onderzoek gelaten.

Het archeologisch en epigrafisch onderzoek is uiteraard een continu proces: opgravingscampagnes gaan nu en in de toekomst funderingen van bouwwerken blootleggen en nieuwe inscripties of fragmenten hiervan ontdekken. Jaarlijks verschijnen dan ook vele publicaties met nieuw veldonderzoek, karteringen en interpretaties. Omwille van praktische zaken als tijdsfactoren en werkbaarheid vormt de status van de data in dit onderzoek een afgesloten corpus met juni 2016 als eindpunt.

De studies van Hélène Jouffroy (1986), Lomas (1997), Bradley (2000a) en Sisani (2006) vormen de basis voor appendix 1, 2 en 4 en het daaruit voortvloeiende onderzoek dat gepresenteerd wordt in hoofdstuk 3 en 4.⁴⁵ In Jouffroy’s dataverzameling worden monumentale gebouwen typologisch gerangschikt: stadsmuren, infrastructuur, tempels, *macella*, *basilicae* en *curiae*, thermen, theaters, amfitheaters en triomfbogen. Hoewel het werk enigszins gedateerd is, blijft het een imposante verzameling en analyse van bouwwerken in Romeins Italië en Noord-Afrika. Gezien de publicatiedatum verdient het werk de nodige aanvullingen, herzieningen en herinterpretaties vanuit zowel de archeologie als de epigrafie (zie appendices 4 en 5). Ook heeft Jouffroy de teksten van de *agrimensores* niet opgenomen in haar werk, waarin echter veel verwijzingen naar met name stadsmuren te vinden zijn (zie hoofdstuk 3).

⁴³ Johnston (1985) 105, Patterson (2006) 263-264, Laurence et al. (2011) 312-313 en Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 276. In hoofdstuk 2 zal deze transitie nadrukkelijk besproken worden.

⁴⁴ Potter (2010) 153-173, Laurence et al. (2011) 299-303, Esmonde Cleary (2016; 1^e druk 2013) 18-41 en zie recentelijk De Blois (2018).

⁴⁵ De catalogus van bouwwerken die Hanson (2016) geeft in zijn publicatie wordt niet gebruikt voor dit onderzoek. Uit de figuren die Hanson (2016) 152-165 geeft (zie met name figuren 81, 83 t/m 87 en 97 t/m 107) voor de dichtheid van monumentale bouwwerken in het Romeinse rijk, blijkt dat Umbrië een geringe dichtheid heeft ten opzichte van andere regio’s in Italië. Dit beeld is echter niet helemaal correct omdat Hanson in zijn catalogus vaak het label ‘onbekend’ geeft aan de datering van gebouwen terwijl er in de secundaire literatuur wel datering en argumentaties gegeven worden. Voor het catalogiseren van bouwwerken in Romeins Italië, en voor Umbrië in het bijzonder, zijn de waardevolle publicaties van Jouffroy (1986), Bradley (2000a), Sisani (2006) en Torelli (1995) niet gebruikt door Hanson waardoor veel zeer relevante informatie ontbreekt.

Tevens is er afgelopen decennia een aantal monografieën verschenen die nieuw epigrafisch en archeologisch onderzoek naar bouwwerken in de steden van Romeins Italië nadrukkelijk bespreken.⁴⁶ Verder is architectuur de afgelopen jaren een veel besproken thema geworden in studies naar culturele en sociaal-politieke veranderingen in regionale en lokale identiteit vanaf de Bronstijd tot ver in het Principaat.⁴⁷ Eveneens worden steden en de aanwezige faciliteiten steeds frequenter verbonden met demografische studies en landschapsarcheologie.⁴⁸ Daarnaast is er hernieuwde aandacht voor kleinere lokale centra, waarbij eerder opgegraven materiaal een herwaardering en een betere datering heeft gekregen door middel van nieuwe vondsten.⁴⁹

Ook is er door veel archeologen en historici onderzoek gedaan naar bepaalde typen bouwwerken.⁵⁰ Deze publicaties worden voornamelijk geraadpleegd om te inventariseren welke sociale en culturele interpretaties toegedicht worden aan bepaalde typen bouwwerken en welke argumentatie hiervoor gegeven wordt. Daarnaast dient deze literatuur als naslagwerk om na te gaan welke keuzes Romeinse architecten maakten, hoe het bouwproces verliep en welke materialen er gebruikt werden.

⁴⁶ Belangwekkende publicaties zijn met name Patterson (2006), Thomas (2007) en Wallace-Hadrill (2008).

⁴⁷ Zie o.a. Bradley (2000a) voor Umbrië en de vele bijdragen in Herring en Lomas eds. (2000), Keay en Terrenato eds. (2001), Bradley et al. (2007), Terrenato en Haggis eds. (2011) en Roselaar ed. (2012).

⁴⁸ Zie de bijdragen in Attema et al. (2011a), Bowman en Wilson eds. (2011), Vermeulen et al. (2012) en Johnson en Millett eds. (2013).

⁴⁹ Voor Veii is het archeologisch veldwerk van Ward-Perkins (1961) en Potter (1979) opnieuw onderzocht en gepubliceerd door Cascino et al. (2012). Tussen 2001 en 2006 zijn door archeologen van de RuG de *Forma Italiae* kartering van Piccarreta (1977) voor Antium, Nettuno en Astura geactualiseerd, zie Attema et al. (2009) en (2011b). Zie verder bijvoorbeeld voor Oriculum (in Umbrië); Hay et al. (2013), Grumentum; Zschätzsch (2002), Iuvanum; D'Orazio (2006), Telesia; Ramanius (2012), Aesernia; Stek et al. (2015). Zie eveneens het NWO-project van het *Groningen Instituut voor Archeologie* (RuG): *Fora, stationes, and sanctuaries: the role of minor centers in the economy of Roman Central Italy* uitgevoerd door Tymon de Haas en Gijs Tol.

⁵⁰ Laurence (1999): weggennetwerk, DeLaine (1999) en Fagan (2002): badhuizen, Stamper (2005): tempels, Gros (1994) en Sear (2006): theaters, Welch (2007): amfitheaters, Cassibry (2018): triomfbogen, Lackner's (2008): *fora*, Muth et al. eds. (2016) en Frederiksen et al. eds. (2016): stadsmuren. Naast het specifieke onderzoek naar typen bouwwerken is er een aantal publicaties verschenen die gaan over het schenken en plaatsen van bouwwerken in steden; Hemelrijk (2015) over de positie van vrouwen in de stedelijke politieke-publieke ruimte. Boatwright (1989) en (2003; 1^e druk 2000), Coarelli (2000) en Horster (2001) bestuderen de rol van keizers en het schenken van bouwwerken aan steden.

Om een beeld te krijgen van het politieke bedrijf in de Romeinse steden tijdens de Late Republiek zijn de geschriften van Cicero onmisbaar. De epigrafische bronnen die voor dit onderzoek gebruikt worden, zijn afkomstig uit de eerste eeuw v.Chr. en de eerste twee eeuwen n.Chr. Het betreffen hier veelal honoraire inscripties waaruit onder meer de naam, juridische status, magistratuur en donaties van de geëerde persoon of personen in kwestie gedistilleerd kunnen worden. Op deze wijze kan de sociale en politieke status van schenkers gekoppeld worden aan bepaalde typen giften waardoor er mogelijke patronen in euergetisch gedrag waar te nemen zijn.

Voor de juridische positie van de decurionen binnen de stedelijke wetgevingen zijn de *Lex Tarentina* en de *Tabula Heracleensis*, beide opgesteld in de eerste eeuw v.Chr., van belang.⁵¹ Verder wordt de *Lex Coloniae Genetivae*, afkomstig uit de Romeinse provincie Baetica (Zuid-Spanje) en opgesteld onder Julius Caesar, gebruikt.⁵² Ook worden de uit Spanje afkomstige *Lex Iritana*, *Lex Salpensana* en *Lex Malacitana*, alle drie opgesteld tijdens de Flavische periode, gebruikt.⁵³ Hoewel deze vier stedelijke wetgevingen buiten de gestelde geografische kaders van dit onderzoek vallen, bevatten zij toch belangrijke overeenkomsten met enkele stedelijke wetgevingen afkomstig uit Italië, en kunnen derhalve voor vergelijkingen en aanvullingen gebruikt worden.

Andere unieke informatie komt voor in inscripties met zogenaamde *sportulae*-verhoudingen. Richard Duncan-Jones gebruikt deze specifieke inscripties om bijvoorbeeld de omvang van een aantal stadsraden te kunnen bepalen.⁵⁴ De meeste van deze inscripties zijn afkomstig uit de tweede eeuw n.Chr. Bovendien wordt door deze werkwijze een compleet beeld gecreëerd van het epigrafische bronnenmateriaal waarin verschuivingen in soorten giften gedurende een langere periode waarneembaar zijn. Dit corpus maakt eveneens zichtbaar dat tijdens de tweede en derde eeuw n.Chr. de samenstelling van de stedelijke elite

⁵¹ Voor het gebruik van de *Lex Tarentina* (= *CIL* 12.590 = *ILS* 6086) wordt de datering en teksteditie van Crawford (1996a) 301-312 gevolgd en voor de *Tabula Heracleensis* (= *CIL* 12.593 = *ILS* 6085) de tekstuittgave van Spruit (2009).

⁵² In dit onderzoek wordt voor de *Lex Coloniae Genetivae* (= *Lex Ursonensis* = *CIL* 12.594 = *CIL* 2.5439 = *ILS* 6087) de teksteditie van Crawford (1996a) 393-454 gebruikt.

⁵³ Voor de *Lex Iritana* wordt de tekstuittgave van González (1986) gevolgd. Zie voor aanvullingen, historische context en commentaar Galsterer (1988), Lebek (1994), Crawford (2008) en Wolf (2011). Voor de *Lex Salpensana* (= *CIL* 2.1963 = *ILS* 6088) en *Lex Malacitana* (= *CIL* 2.1964 = *ILS* 6089) is de teksteditie van Freis (2017; 1^e druk 1994) 116-128 toegepast.

⁵⁴ Duncan-Jones (1974) 284-285.

veranderde door hiërarchisering en oligarchisering. Zo waren er binnen de groep van de *augustales* mannen die zich in rijkdom en prestige konden meten met de decurionen.

Naast epigrafisch materiaal worden enige documenten afkomstig uit de *Digesta* gebruikt. Onder de Byzantijnse keizer Justinianus (527 – 565) werden alle overgeleverde documenten over het Romeins recht verzameld in één groot *corpus Iuris*. Een onderdeel hiervan zijn de *Digesta*, bestaande uit veel oudere geschriften over onder andere de rechtspositie van Romeinse burgers. Wanneer het in dit onderzoek de rechtspositie van de *ordo decurionum* betreft, worden ook de *Digesta* geraadpleegd.

Tot slot wordt het *Liber Coloniarum* gebruikt dat afkomstig is uit het in de vijfde eeuw n.Chr. gebundelde *Corpus Agrimensorum Romanarum*.⁵⁵ Dit *corpus* bestaat uit een bundeling van diverse geschriften afkomstig uit de eerste en tweede eeuw n.Chr. en kent vele aanvullingen in de eeuwen daarna. Het *corpus* beslaat vele technische, cartografische verhandelingen over het inmeten van land. Het *Liber Coloniarum*, geschreven ten tijde van de keizers Augustus en Tiberius (14 – 37 n.Chr.), bevat een opsomming van alle steden, dorpen en nederzettingen in Romeins Italië, uitgezonderd *Gallia Cisalpina* en *Gallia Transpadana*. In deze weergave wordt informatie gegeven over de juridische status van de gemeenschap, eventuele landverdelingen aan veteranen en of er een stadsmuur aanwezig was. De gegevens zijn echter niet altijd compleet of geheel correct en vormen dan ook alleen in combinatie met additionele epigrafische en archeologische bronnen betrouwbare informatie.

⁵⁵ Het *Corpus Agrimensorum Romanarum* is in 2000 gepubliceerd in een toegankelijke uitgave door Brian Campell. Deze teksteditie wordt in dit onderzoek gebruikt.

Hoofdstuk 1

Monumentalisering en de Romeinse elite: een historiografisch perspectief

“Among the innumerable monuments of architecture, constructed by the Romans, how many escaped the notice of history, how few have resisted the ravages of time and barbarism! And yet even the majestic ruins that are still scattered over Italy and the provinces, would be sufficient to prove that those countries were once the seat of a polite and powerful empire. Their greatness alone, or their beauty, might deserve our attention”.

E. Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, 43.

“Das erste der alten Zeit das ich sah. Ein so bescheidner Tempel wie er sich für eine kleine Stadt schickte, und doch so *ganz* und so gedacht wie er überall stehn dürfte. Und nicht der Tempel allein, laß dir ihn Volckmann beschreiben, sondern seine Stellung. Seitdem ich Vitruv und Palladio gelesen habe wie man Städte bauen und Tempel pp stellen müßte hab ich einen großen Respekt für diesen Dingen. So natürlich und so groß im natürlichen”.

J.W. Goethe (26 oktober 1786), *Tagebuch der Italienischen Reise*, 169.

1.1. De Romeinse stad: benaderingen in architectuur en planning

De Engelse historicus Gibbon, de Duitse schrijver Johann Wolfgang Goethe en vele anderen die eind 18^e eeuw een ‘Grand Tour’ door de Italiaanse vorstendommen en republieken ondernamen, waren danig onder de indruk van de enorme kwantiteit, en veelal ook kwaliteit, van de overgebleven Romeinse architectuur.¹ De historische sensatie die van deze ruïnes uitging, vormde inspiratie voor vele vormen van beeldende kunst en literatuur. De opmerkingen, die Gibbon eind 18^e eeuw maakte over de antieke Romeinse stad in zijn *The history of the decline and fall of the Roman empire*, kunnen wellicht beschouwd worden als het begin van de moderne geschiedschrijving van de antieke stad, en die van de Romeinse stad in het bijzonder. Beschouwingen over de antieke stad verschenen al sinds de

¹ Over de *Grand Tour* in Italië zie o.a. Black (2003) en Sweet (2012). Gill (2009) betreft eveneens Griekenland.

Renaissance, wat maakt dat de historiografie hierover zeer omvangrijk is.² Binnen deze historiografie is het fenomeen *polis* en *urbs* vanuit diverse perspectieven, disciplines, subdisciplines en theoretische benaderingen onderzocht.³ Dit leidde tot nieuwe inzichten en in sommige gevallen zelfs tot grote polemieken en paradigmaverschuivingen binnen de archeologische en historische wetenschappen. Een goed voorbeeld hiervan is Moses Finley's benadering van antieke steden als 'consumer cities', die een geheel nieuw perspectief wierp op de antieke economie en een langdurig polemisch debat veroorzaakte tussen voor- en tegenstanders van 'primitivistische' en 'modernistische' visies.⁴

In 1910 werd door Francis Haverfield het veronderstelde rationele, geometrische ontwerp van de Romeinse stad als toonbeeld van een beschaafde samenleving beschreven.⁵ In Haverfields vooruitgangdenken functioneerde het Romeinse urbanisme als blauwdruk voor een beschaafde, sedentaire samenleving in het Europa van de vroege 20ste eeuw. Een dergelijk 19^e-eeuws vooruitgangdenken komt bijna niet meer voor in architectuurstudies. Het door Haverfield gestelde Romeinse rationele, geometrische planningspatroon dat toegepast werd bij het ontwerpen van steden vindt echter nog altijd academische navolging. Een bekend voorbeeld hiervan wordt geleverd door Edwin Owens (1991), die stelt dat urbane planning een uniek Grieks concept was dat overgenomen werd door de Romeinen. Er wordt door Owens geen aandacht geschonken aan het proces of de dynamiek van urbane ontwikkelingen, maar alleen aan de vermeende uniformiteit van een bepaald aantal steden die lijken te voldoen aan het klassieke, traditionele beeld van een op de tekentafel ontworpen planologisch model.⁶

Soortgelijke benaderingen van de Romeinse stad kunnen teruggevonden worden in kunsthistorische en architectuurstudies. Veel aandacht gaat daarbij uit naar de beschrijving van stijlvormen van voornamelijk in het oogspringende, kenmerkende bouwwerken. Hierbij worden urbane contexten en de zogenaamde "biografie van het gebouw" gereduceerd tot het minimum en wordt het betreffende gebouw als het ware in een tijdsgebonden vacuüm

² Tigger (2006; 1^e druk 1989) 35-36 en Hall (2014) 3-4.

³ Zie Smith (2011) voor een uiteenzetting van diverse theoretische benaderingen van de antieke stad voor de archeologische wetenschappen.

⁴ Finley (1999; 1^e druk 1973) 123-149. Zie voor een theoretische uiteenzetting over de antieke stad Finley (1977). Voor een beschouwing van het debat tussen 'primitivisten' en 'modernisten' zie Morley (2004) 32-50, Jongman (1998), (2002) en Wilson (2011).

⁵ Haverfield (1910) en (1913) met Laurence (1996; 1^e druk 1994) 12-16, Hingley (2005) 38-39 en Laurence et al. (2011) 2-3.

⁶ Owens (1991) 96-106, 123 en 156.

bestudeerd.⁷ Meer aandacht voor diachronie, innovaties en bouwtechnische verandering wordt gegeven door John Ward-Perkins (1970 en 1979), het duo Ramage en Ramage (1991) en Frank Sear (1998; 1e druk 1982). Deze studies zijn echter overwegend descriptief van aard en missen veelal de sociale, culturele en politieke context die Mark Wilson Jones (2009; 1e druk 2000) en Pierre Gros (2011; 1e druk 1996) nadrukkelijk wel geven in hun bouwhistorische analyses. Een door de ‘École des Annales’ geïnspireerde analyse van Romeinse architectuur en ideologie biedt Nathalie de Chaisemartin (2003). Maar deze studie concentreert zich alleen op de stad Rome, terwijl architectuur in overige steden van Italië buiten beschouwing gelaten wordt.

De eenzijdige – met name bouwtechnische en kunsthistorische – beschouwingen van de Romeinse stad en haar architectuur zijn de laatste twee decennia sterk beïnvloed door nieuwe inzichten. Deze zijn afkomstig uit de sociaal-geografische wetenschappen en bekend onder de paradigmatische ‘spatial turn’.⁸ Nieuwe methodes en technieken hebben het onderzoek naar de antieke stad, en de Romeinse stad in het bijzonder, sterk beïnvloed. Deze ‘spatial turn’ veranderde de voornamelijk statisch beschreven steden in dynamische urbane landschappen die gevormd worden door concepten als ruimtelijke oriëntatie, bereikbaarheid van publieke gebouwen, loop- en verkeersbewegingen door de stad, frequentie en visualisering van monumentale bouwwerken en epigrafie. Deze vernieuwende benadering laat zien dat architectuur een primaire functie heeft in de vorming van collectieve identiteit, hiërarchische structuren en ideologie van de stedelijke bevolking. De nadruk van deze studies ligt vooral op de architectuur van openbare ruimtes, publieke gebouwen en woningen in goed geconserveerde en opgegraven steden als Pompeii, Herculaneum en Ostia.⁹

Vérgaande technologische ontwikkelingen maken het recentelijk mogelijk om met behulp van geofysisch veldwerk plattegronden van steden te analyseren zonder ze daadwerkelijk op te graven.¹⁰ Daarnaast maakt GIS het mogelijk om archeologische data te onderzoeken en patronen te vergelijken die voorheen nauwelijks zichtbaar waren. Een voorbeeld waar deze nieuwe technieken toegepast worden, zijn de *Falerii Novi*-, *Forum*

⁷ Bijvoorbeeld Brilliant (1974) 19-84.

⁸ Zie recentelijk Scott (2013) en Hillier (2007), (2014) voor het gebruik van theorievorming over “ruimte” in de archeologische, historische en sociaal-geografische wetenschappen.

⁹ Onder meer Wallace-Hadrill (1994), Laurence (1996; 1^e druk 1994), Zanker (1998), Grahame (2000), Laurence en Newsome (2011), Van Nes (2014), Stöger (2011) en (2014).

¹⁰ Zie met name de bijdragen in Johnson en Millett eds. (2013).

Novum- en *Ocriculum*-projecten in samenwerking met ‘The British School in Rome’.¹¹ Deze technieken maken het mogelijk om in de nabije toekomst het monumentaliseringsprocs van de minder toegankelijke en gedocumenteerde Romeinse steden in Italië te onderzoeken.

Opmerkelijk is dat de bestudering van het Romeinse grid-patroon begin 21ste eeuw haar rentree vindt in comparatief onderzoek naar planmatig gebouwde steden in Europa, Afrika, Azië en Zuid-Amerika. In dit comparatieve onderzoek wordt gesteld dat deze planningen een symbolische en ideologische reflectie zijn van de veronderstelde ordening van de kosmos in vele pre-industriële maatschappijen.¹² Het onderzoek van Giulio Magli veronderstelt dat de planning en constructie van Romeinse steden hier geen uitzondering in is en ook een zekere astronomische oriëntatie kende.¹³

Eveneens vernieuwend is de toepassing van computersimulaties in diverse archeologische onderzoeken naar zichtlijnen en toegangswegen in antieke steden. Een goed voorbeeld hiervan is een ‘space syntax’-analyse van de toegankelijkheid en de ruimtelijke organisatie van *insulae* in Ostia, uitgevoerd door Hanna Stöger.¹⁴ Ook moet in dit licht de ‘isovist’-analyse genoemd worden, waar ook het gebruik van informatietechnologie onmisbaar is. Augusta McMahon (2013) laat zien dat bewust gecreëerde asymmetrische zichtlijnen in de citadel van de Neo-Assyrische (934 – 610 v.Chr.) hoofdstad Khorsabad een veel sterker en dramatischer visueel schouwspel opleveren dan eerder werd aangenomen. De potentie van computersimulaties in het archeologisch onderzoek is groot en geeft vernieuwende en verrassende resultaten. Maar deze toepassingen worden vaak onbenut gelaten door oudhistorici.¹⁵

¹¹ Keay et al. (2000), Gaffney et al. (2004), Hay et al. (2010) en (2013).

¹² Carl et al. (2000), voor Romeinse steden zie de bijdrage van Laurence op pagina’s 346-348.

¹³ Magli (2008).

¹⁴ Stöger (2011) en (2014) en zie Smith (2011) 176 voor een uiteenzetting over ‘space-syntax’ en de toepassingen in de archeologie.

¹⁵ Voor de toepassing van visuele digitalisering in de archeologie zie CAA (Computer applications & quantitative methods in archaeology, www.caa-international.org), *Centre for digital archaeology* (UC Berkeley, www.codifi.info) en de recentelijk uitgebrachte academisch periodieken, *Digital applications in archaeology and cultural heritage* (2013) en *Journal of Computer Applications in Archaeology* (2017). (Websites geraadpleegd op 04-03-2014 en 24-09-2017). Voor enkele recente toepassingen zie het CyArk-project voor de conservering van archeologische sites wereldwijd (www.cyark.org) en het digitaliseringsproject van de Radboud Universiteit Nijmegen, Vrije Universiteit Amsterdam, KNIR en NWO rondom bouwwerken gelegen naast de Via Appia (www.mappingtheviaappia.nl). (Websites geraadpleegd op 18-07-2019)

Uit het omvangrijke werk van Jouffroy (1986) naar de constructievolumes van bouwwerken in de steden van Romeins Italië, is gebleken dat het hoogtepunt van de bouwactiviteiten in deze steden lag in de periode tussen 100 v.Chr. en 100 n.Chr.¹⁶ Deze toename in bouwprojecten laat zich niet eenvoudig verklaren. In vele studies staan twee samenhangende vragen centraal: waarom werd er zoveel gebouwd in deze periode en wie financierden deze bouwwerken? Deze vragen zijn in de secundaire literatuur terechtgekomen via twee belangwekkende wetenschapsthema's: ten eerste werden deze vraagstellingen geplaatst binnen – met name archeologisch – onderzoek naar romanisering en in de tweede plaats binnen studies naar de vestiging van het Principaat door Augustus.

Voor beide onderzoeksthema's – romanisering en de Augusteïsche periode – is het niet eenvoudig om een historiografisch overzicht te schrijven. Dit komt doordat de rol van de elite wél, in meer en mindere mate, betrokken wordt in deze twee debatten, maar de specifieke bijdrage van de elite aan het monumentaliseringsproces slechts sporadisch besproken wordt. Ondanks de historiografische discrepantie is het opvallend dat er al enkele decennia een zekere consensus onder oudhistorici en archeologen bestaat, zoals in de inleiding beschreven is, die deze toename in financiering en constructie van publieke en monumentale bouwwerken toeschrijven aan de lokale stedelijke elites en verklaren als een uiting van zowel euergetisme alsmede loyaliteit aan Rome en aan de keizer.¹⁷

Uiteraard zijn er verschillen in interpretatie van bronnenmateriaal en in gehanteerde methodologie. Bovendien is de onderzoeksagenda naar romanisering de laatste drie decennia zeer complex geworden (zie hieronder) en daardoor problematischer uiteen te zetten dan die voor de Augusteïsche periode. In dit hoofdstuk wordt het wetenschappelijk debat uiteengezet met betrekking tot de rol van elites in het monumentaliseringsproces in Romeins Italië tussen de Late Republiek en het Vroege Principaat. Daarnaast is er aandacht voor de vraag in hoeverre de leden van de lokale stedelijke elite daadwerkelijk de 'agents' waren achter het monumentaliseringsproces in Romeins Italië. Aan het eind van dit hoofdstuk worden de lacunes in het huidige onderzoek beschreven en tevens aangegeven waar en waarom deze leemten een vernieuwend perspectief verdienen.

¹⁶ Voor het gebruik van de gegevens van Jouffroy (1986) zie o.a. Lomas (1997) en Heinrich (2010).

¹⁷ Zie de publicaties van o.a. Zanker (1997; 1^e druk 1987), Wallace-Hadrill (1996), Lomas (1997), (2003), Patterson (2003), (2006), Edmondson (2010) en Laurence et al. (2011).

1.2. Romanisering en hellenisering in Italië

De 20ste en 21ste-eeuwse onderzoeksagenda naar elites in Italië vanaf de tweede eeuw v.Chr. tot het Principaat wordt grotendeels gedomineerd door twee ideologisch en historisch zeer beladen concepten: romanisering en hellenisering.¹⁸ De definiëring en conceptualisering van beide begrippen is sterk beïnvloed door zowel de methodologie en theorievorming van academische disciplines (antropologie, archeologie, geschiedenis, klassieke talen en kunstgeschiedenis), alsmede door invloedrijke politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen in de 19de en 20ste eeuw (nationalisme, imperialisme, kolonialisme, modernisme, postmodernisme en post-kolonialisme).¹⁹ De conceptualisering, theorievorming en methodologische toepassingen van beide begrippen veranderden uiteraard met elk perspectief: van koloniale naar post-koloniale geschiedschrijving en van processuele naar post-processuele archeologische benaderingen.²⁰

Het romaniseringsdebat werd gecompliceerder met de interventie van provinciaal archeologen. Zij brachten geheel andere, vernieuwende theoretische concepten in, waardoor het perspectief eind 20ste eeuw verschoof van een ‘top-down’, Rome-centrische benadering naar een romaniseringsproces geïnitieerd vanuit de inheemse elite, conform een onderhandelingsmodel.²¹ Critici zetten zich af tegen dit model en menen dat het Romeins imperialisme, en het verzet hiertegen, een veel prominentere plaats moet krijgen in het onderzoek.²² Gezien de historische beladenheid en het pluriforme karakter van het begrip romanisering pleiten weer anderen voor een vervanging van het concept om de academische

¹⁸ Voor een uiteenzetting over overeenkomsten, verschillen en hanteerbaarheid van de beide begrippen voor de Italiaanse archeologie zie Curti et al. (1996) 181-188.

¹⁹ In deze paragraaf wordt geen gedetailleerde historiografische uiteenzetting gegeven van het debat over de concepten romanisering en hellenisering. Voor een recent historiografisch overzicht van het debat over de romanisering en hellenisering van Italië zie Mouritsen (1998b), Terrenato (2001a en b), Burgers (2004), Van Dommelen (2004), Wallace-Hadrill (2008) 9-37, Pelgrom (2009), Stek (2013) en Revell (2014).

²⁰ Voor een historiografische uiteenzetting over het gebruik van theorie in de archeologie zie Trigger (2006; 1^e druk 1989), Renfrew en Bahn (2012; 1^e druk 1991) 21-48 en Hodder ed. (2013; 1^e druk 2012) 1-14. Voor processuele en post-processuele archeologie zie Trigger (2006; 1^e druk 1989) 294-303, Johnson (2009) 71-88, Watson (2009), Shanks (2009), Renfrew en Bahn (2012; 1^e druk 1991) 40-41 en 43-45 en Hall (2014) 13-16.

²¹ Zie bijvoorbeeld voor Britannië: Millett (1990a), Gallië: Woolf (1997), (2003; 1^e druk 1998), Italië: Terrenato (2001b), Zuid-Nederland: Heeren (2009) en meer algemeen: Millett (1990b).

²² Zie bijvoorbeeld voor Italië: Curti (2001), Zuid-Nederland en West-Duitsland: Slofstra (2002) en Brittannië en Noord-Afrika: Mattingly (2004) en (2011).

discussie verder te voeren en breder in te kaderen, door begrippen als ‘bricolage’, ‘creolization’, ‘cultural revolution’, ‘globalization’, ‘Mediterraneanization’, ‘Roman-ness’ en ‘globalization & connectivity’ te introduceren.²³

Ook zijn er voorstanders om de term romanisering helemaal af te schaffen.²⁴ Martin Millett meent dat de term te beladen is geworden om een proces van culturele verandering te bestuderen en daarom niet meer toegepast kan worden.²⁵ De termen romanisering en hellenisering zijn volgens David Mattingly niet bruikbaar, omdat deze complexe processen reduceren tot een verkeerd vooronderstelde generalisering, die zowel proces als uitkomst beschrijven.²⁶ De uiteenlopende definities van de term romanisering maken het een onhanteerbaar begrip, terwijl tegelijkertijd het begrip een bepaalde homogeniteit suggereert tussen de verschillende regio’s in het Romeinse rijk. Het is niet zinvol om dezelfde terminologie te gebruiken (romanisering en hellenisering) voor verschillende processen in zowel Italië als de provincies, terwijl de inhoud van de termen verschilt voor deze regio’s. Daarom stelt Mattingly voor deze termen af te schaffen: “A paradigm with so many different definitions is no paradigm at all”.²⁷

Simon Keay daarentegen beargumenteert dat het afschaffen van de term romanisering onrealistisch is, omdat het begrip sterk geworteld is in veel Europese talen. Het gezamenlijke uitgangspunt zou, volgens Keay, moeten zijn dat mensen romanisering gaan herkennen als een subjectief en beladen begrip met vele uiteenlopende definities.²⁸ Voorstanders om het begrip romanisering, evenals hellenisering, te handhaven zijn er dan ook zeker.²⁹ De

²³ Zie voor *Bricolage*: Terrenato (1998b), *Creolization*: Webster (2001), *Cultural revolution*: Woolf (2001), *Mediterraneanization*: Malkin ed. (2005), Morris (2005), *Roman-ness*: Revell (2009), *Globalization & Connectivity*: Hingley (2003), Versluys (2014), Pitts en Versluys (2015).

²⁴ Van Dommelen (2001) en (2004), Millett (2004), Hingley (2005) en Mattingly (2011).

²⁵ Millett (2004) 169, citaat in Mattingly (2011) 207 aldaar voetnoot 17.

²⁶ Mattingly (2011) 206-207.

²⁷ Volg Mattingly (2011) 38-41, en zie het citaat op pagina 39. Het hanteren van de begrippen paradigma en paradigmaverschuivingen door Mattingly (2011) 39 en 203, maar ook door Versluys (2014) 2 en 13, is problematisch wanneer deze niet toegelicht worden. Het valt te betwijfelen of deze begrippen, zoals Thomas Kuhn dit verwoordt in *The structure of scientific revolution* (1^e druk 1962), toe te passen zijn op archeologische disciplines. Snodgrass (2002) en Trigger (2006; 1^e druk 1989) 4-12, geven een uiteenzetting over het gebruik van het begrip paradigma voor de archeologie.

²⁸ Keay (2001b) 123.

²⁹ Zie bijvoorbeeld Curti (2001) 25, Keay (2001b) 122-124 en Slofstra (2002) 17-18. Versluys (2014) 4-5, beargumenteert dat er consensus bestaat onder Engelse en Nederlandse archeologen over de afschaffing van de term romanisering, maar dat met name Franse, Duitse en Italiaanse wetenschappers de term wel blijven hanteren.

argumentatie voor behoud van de begrippen romanisering en hellenisering is, dat zij ondanks de diffuse en divergente toepassingen, juist het enorm uiteenlopende debat verbinden. Bovendien wordt door deze voorstanders gesteld dat het polemische karakter van het debat een constante focus en impuls geeft voor nieuwe theorieën, inzichten en academisch onderzoek. Ook het ontbreken van een algemeen geaccepteerd alternatief maakt dat de toepassing van de begrippen romanisering en hellenisering vooralsnog gecontinueerd wordt.³⁰

Hieronder wordt het recente onderzoek naar romanisering en hellenisering in Romeins Italië vanaf de tweede eeuw v.Chr. tot het Principaat uiteengezet. Leidend in deze uiteenzetting is de rol van de elite in relatie tot urbanisering en monumentalisering. Ook zal er tevens een vergelijking gemaakt worden met het debat over een aantal westelijke provincies – Gallië, Hispania en Britannia – op basis van dezelfde context. Het doel van deze vergelijking is te onderzoeken in hoeverre theorieën en inzichten afkomstig uit de provinciale archeologie mogelijk toepasbaar zijn op de archeologie van Italië.

Romanisering en monumentalisering in Italië: verschuivingen van perspectief

Centraal in het wetenschappelijk debat over het proces van urbanisering en monumentalisering in de steden van Romeins Italië is de vraag in hoeverre de lokale elites hun steden vorm gaven overeenkomstig een ideologische conceptualisering van de eigen identiteit. Het is een vraagstelling die veelvuldig toegepast is in het debat over het proces van romanisering in Italië. Hierbij wordt de constructie van Romeinse gebouwen en het gebruik van Romeinse metseltechnieken – zoals *opus incertum* en *opus reticulatum* – als een graadmeter voor romanisering gebruikt.³¹ Eveneens wordt het gebruik van de Latijnse taal veelal in samenhang met de toepassing van Romeinse architecturale modellen en technieken als maatstaf van romanisering gezien.³²

Een strikt empirische benadering van het archeologische, epigrafische en literaire bronnenmateriaal maakt het mogelijk de romanisering van Italië als een homogeen en bovenal Rome-centrisch proces te benaderen. Er is vanuit deze methodologische benadering sprake van een proces waarbij het gebruik van het Latijn samen met de verspreiding van Hellenistische architectuur en kunst de Italische elite en bevolking ontvankelijk maakte voor

³⁰ James (2001) 206.

³¹ Een methodologie toegepast door onder andere Crawford (1978) 134-135, waar het gebruik van Romeinse bouwmaterialen als een indicator van welvaart van de Italische elites gezien wordt.

³² Salmon (1982) 65, 121-125.

de macht van Rome.³³ Deze vorm van diffusionisme veronderstelt een graduele verspreiding van een geavanceerdere Romeinse beschaving naar plaatsen in Italië waar deze nog niet bestond. Cruciaal in dit proces waren de Romeinse en Latijnse *coloniae* die functioneerden als strategisch gecreëerde centra van waaruit Italië geromaniseerd werd: “But the greatest tool first of social and military control, and afterwards of Romanization, is represented by the Latin colonies. These colonies were perhaps the most successful weapons used by Rome to take possession of Italy (...)”.³⁴

De volgende twee gefaseerde ontwikkelingen in Italië tussen de vierde en eerste eeuw v.Chr. passen bij deze traditionele benadering: de eerste fase is de stichting van Latijnse en Romeinse *coloniae* die een verspreiding van het Latijn en Romeinse gehelleniseerde architectuur als gevolg had.³⁵ De tweede fase geschiedt na de Bondgenotenoorlog: het verkrijgen van het Romeins burgerrecht ging ogenschijnlijk gepaard met een universeel gebruik van het Latijn. Daarnaast verschenen er in elke stad stedelijke wetgevingen, uitgevaardigd en opgesteld door Romeinse gezagdragers. Bovendien is in de archeologie waar te nemen dat er veel meer bouwwerken verrezen waarbij frequent *opus caementicium* bekleed met *opus reticulatum* gebruikt werd als bouwtechniek.

Deze traditionele visie vormt een aantrekkelijk model, vooral omdat het een bepaald ideologisch plan dient: de uiteindelijke formatie van een Romeinse politieke en culturele eenheid in Italië.³⁶ Deze benadering wordt in sterke mate gevoed vanuit de ideologische ontwikkeling van de 19^e-eeuwse natiestaten in Duitsland en Italië.³⁷ Met name Theodor Mommsens *Römische Geschichte* (1854 – 1856) en Karl Julius Belochs *Der Italienischen*

³³ Salmon (1982) 153-160, en zie ook Crawford (1978) 48, voor de diffusie van Romeinse architectonische stijlen vanuit Rome naar de zogenaamde Italische periferie.

³⁴ Torelli (1999) 3. Pelgrom en Stek (2014) 22-25 zetten zeer overtuigend en correct de visie van E.T. Salmon uiteen, waarin Romeinse *coloniae* een militaire, controlerende functie hadden in plaats van een romaniserende.

³⁵ Zie Stek (2009b) 174-180 voor een uiteenzetting van dit traditionele beeld en de kritieken hierop.

³⁶ Crawford (1978) 42, spreekt over een ‘Italian confederacy’ en Keaveney (2005; 1^e druk 1987) over ‘the unification of Italy’: beide interpretaties zijn waarschijnlijk meer gevormd door 19^e-eeuwse constructies welke het begrip ‘Italia’ laten samenvallen met de contemporaine connotatie van ‘Italië’, zie o.a. Curti (2001) 18. Keaveney ontkent dit en beargumenteert dat juist Mouritsen (1998b) gebruik maakt van deze 19^e-eeuwse constructies, zie Keaveney (2005; 1^e druk 1987) ‘Preface to the second edition’, vii-xvi. Voornamelijk de architectuurstudies van Ward-Perkins hanteren een dergelijke Rome-centrische benadering bij de analyse van Romeinse architectuur in Italië en de westelijke provincies; Ward-Perkins (1988; 1^e druk 1979) 11, 112 en (1981; 1^e druk 1970) 213-214.

³⁷ Zie bijvoorbeeld voor de invloed van het *Risorgimento* op het Romaniseringsdebat o.a. Torelli (1999) 1-2.

Bund unter Roms Hegemonie (1880) hebben een groot stempel gedrukt op deze Rome-centrische benadering.³⁸

Daarbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat dit discours frequenter terugkomt in de studies van oudhistorici en classici dan in onderzoeken van archeologen. De archeologen die zich bezighouden met Italië zijn zich vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw, onder invloed van de ‘École des Annales’ en ‘New Archaeology’ of processuele archeologie, meer gaan richten op ‘surveys’ en landschapsarcheologie.³⁹ Door deze archeologische subdiscipline werden Fernand Braudels ‘conjunctures’ en ‘longue durée’ zichtbaar gemaakt en daarmee werd een sociaal-economische bijdrage geleverd aan het romaniseringsdebat. De bestudering van het individu, zowel in de vorm van ‘agency’ als Braudels ‘histoire évènementielle’, raakte hierdoor steeds meer op de achtergrond.

Eind jaren tachtig van de 20ste eeuw traden er, mede onder invloed van het postmodernisme, ingrijpende veranderingen op in de archeologische wetenschappen. Deze veranderingen, resulterend in post-processuele archeologie, kenmerken zich door onder meer de bestudering van het unieke in elke cultuur en maatschappij en een afwijzing van generaliserende modellen.⁴⁰ Een van de eerste resultaten hiervan is terug te vinden tijdens het colloquium met de werktitel *Hellenismus in Mittelitalien* gehouden te Göttingen in 1974. Rome werd hier bewust niet meer centraal gesteld in het romaniserings- en helleniseringsproces: “Der Blick wurde deshalb bewußt auf die archäologischen Zeugnisse der mittelitalischen Städte, Siedlungen und Landschaften gelenkt”.⁴¹

Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw laten vooral regionale onderzoeken, beïnvloed door bovenstaande vernieuwende concepten en theorievorming, een veel pluriformer beeld zien van het concept romanisering.⁴² Veel regionale epigrafische en archeologische case studies beschrijven een grote onderlinge diversiteit in economisch, sociaal en cultureel opzicht tussen Italische steden vanaf de vierde eeuw v.Chr. tot ver in het

³⁸ Munzi (2001) 39-40, Hingley (2005) 31-33 en Stek (2013) 341.

³⁹ Burgers (2004) 5 en Millett (2007) 40-41.

⁴⁰ Voor ‘new archaeology’, processuele en post-processuele archeologie zie Trigger (2006; 1^e druk 1989) 294-303, Johnson (2010; 1^e druk 1999) 21-31, 74-88, 102-111, (2009) 71-88, Watson (2009), Shanks (2009), Renfrew en Bahn (2012; 1^e druk 1991) 40-41 en 43-45 en Hall (2014) 13-16.

⁴¹ Zanker (1976) 13.

⁴² Dench (2005) 166-167 en Roth (2012) 17-18.

Principaat.⁴³ Deze studies concluderen dat het proces van romanisering gekenmerkt werd door heterogene in plaats van homogene processen. Archeologisch veldwerk in bijvoorbeeld Etrurië en gebieden in de Apennijnen hebben aangetoond dat zelfs binnen deze regio's verschillen in sociale en economische ontwikkelingen waar te nemen zijn aan het begin van het Principaat.⁴⁴

De studies van Mario Torelli naar regionale bouwtechnische ontwikkelingen hebben laten zien dat de toepassing van *opus incertum* en *opus reticulatum* niet *a priori* beschouwd kunnen worden als indicatoren van romanisering.⁴⁵ Zo werd *opus incertum* voornamelijk gebruikt in Latium en Campanië in de tweede eeuw en vroege eerste eeuw v.Chr. en komt het bijna niet voor buiten deze regio's. Daarentegen werd *opus reticulatum* tussen de eerste eeuw v.Chr. en de eerste eeuw n.Chr. met name toegepast in Rome, Latium en rond de Baai van Napels.⁴⁶ In andere Italische regio's komt het sporadisch of niet voor en als het wel gebruikt werd dan voornamelijk in de constructie van theaters en amfitheaters.⁴⁷ Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de toepassing van metseltechnieken een eigen regionale dynamiek had waarvoor een monocausale verklaring als romanisering onvoldoende is.

Eveneens waardevol voor het onderzoek naar regionale diversiteit is de bijdrage van Emmanuele Curti, Emma Dench en John R. Patterson waarin veel aandacht uitgaat naar de ontwikkeling van Samnitische en Lucaanse identiteiten in Midden- en Zuid-Italië. Zij stellen dat gedurende dit proces van identiteitsvorming de begrippen hellenisering en romanisering in veel mindere mate een rol speelden en zouden moeten spelen: “This confusion and complication can be illustrated by the deceptively laden question of how a Hellenized Rome Romanized a generally Hellenized (and sometimes here and there Samnitized or Lucanized) Italy, where the repeated use of –ization concepts conceals and blurs numerous very different processes”.⁴⁸

⁴³ Zie voor epigrafische case studies Cooley (2000) en Lomas (2004) en voor archeologische case studies Herring en Lomas eds. (2000), Fentress ed. (2000), Keay en Terrenato eds. (2001), Bradley et.al. (2007) en bijvoorbeeld het project *Regional Pathways to Complexity* van het Groningen Instituut voor Archeologie (RuG) en het Archeologisch Instituut Vrije Universiteit Amsterdam (VU), zie Attema et. al. (2011a).

⁴⁴ Voor de Apennijnen zie Patterson (1987) en voor Etrurië zie Witcher (2006).

⁴⁵ Torelli (1995) 200, 204 en 212-245, Wallace-Hadrill (2008) 102.

⁴⁶ Coarelli (1977) 14-16 en Torelli (1995) 212-220, zie ook Adam (1999; 1^e druk 1994) 128 voor een aanvullende opmerking dat het gebruik van *opus incertum* afnam na de Bondgenotenoorlog.

⁴⁷ Torelli (1995) 220-227.

⁴⁸ Curti et al. (1996) 188.

Het artikel van Curti *cum suis* is dan ook een betoog om de ontwikkeling van gehelleniseerde, heterogene culturen te bestuderen vanuit een regionaal perspectief.⁴⁹ Daarbij wordt de vraag gesteld of de begrippen romanisering en hellenisering nog wel voldoen wanneer regionale sociaal-culturele veranderingsprocessen bestudeerd worden. Deze visie sluit aan bij het hierboven genoemde pleidooi om homogene benaderingen van romanisering en hellenisering los te laten en meer aandacht te geven aan unieke en eigen vormen van acculturatie en interactie.

Hellenisering: transformatie van de Italische elite

De hierboven beschreven regionale diversiteit is eveneens aantoonbaar in het proces van urbanisering en monumentalisering van de Italische steden, die haar hoogtepunt vond in de periode na de Bondgenotenoorlog tot en met de regering van Augustus. De fluctuaties in frequentie waarmee bouwwerken geconstrueerd werden alsmede veranderingen in architectonische stijlen zijn archeologisch waarneembaar. Dat de totstandkoming van deze diverse uitingen van monumentalisering geïnitieerd werden door de stedelijke elites moet wel in gedachten worden gehouden. Dit is van belang omdat veranderingen in het proces van urbanisering en monumentalisering bij uitstek de fysieke transformatie verbeelden van de wijze waarop stedelijke elites dachten over de invulling van de urbane publieke ruimte. Deze relatie tussen het archeologisch waarneembare veranderingsproces in de steden van Italië én de transformatie van het perspectief van de stedelijke elite staat centraal in de studies van Nicola Terrenato, Torelli en Wallace-Hadrill.⁵⁰

Torelli stelt dat er een verschil was in monumentalisering tussen steden met Romeins of Latijns burgerrecht enerzijds en de steden van de *socii* (bondgenoten) anderzijds. In de steden van de laatste groep vond er een toename plaats in de constructie van publieke gebouwen gebaseerd op lokale traditionele architecturale stijlvormen.⁵¹ De Bondgenotenoorlog en de jaren daarna worden door Torelli aangemerkt als een breuk met deze traditie. De Bondgenotenoorlog en het verlenen van het Romeins burgerschap brachten een kwantitatieve en stilistische verandering teweeg in de conceptualisering van monumentale

⁴⁹ Zie ook Dench (2005) 167, Stek (2013) 341, en voor vergelijkende conclusie met betrekking tot Lucanië zie Pelgrom (2004).

⁵⁰ Torelli (1995) en (1999), Terrenato (2001b) en Wallace-Hadrill (2008).

⁵¹ Torelli (1995) 199.

architectuur in de Italische steden, stelt Torelli.⁵² Dit proces zou duren tot en met de Julisch-Claudische periode. In deze periode werden tempels, theaters, amfitheaters, badhuizen, marktplaatsen, basilica's, triomfbogen, aquaducten en fontein en naast bestaande infrastructuur veelvuldig gebouwd in de Italische steden. Deze verandering in architectuur wordt door Torelli verklaard vanuit een Rome-centrisch standpunt: de wijze waarop deze nieuwe grote monumentale bouwwerken gerealiseerd werden geschiedde op een manier waar in Rome al sinds de tweede eeuw v.Chr. mee geëxperimenteerd werd.⁵³

De Bondgenotenoorlog wordt ook door Wallace-Hadrill gezien als een keerpunt voor verandering in Italië, maar hij stelt deze niet zo dramatisch voor als Torelli.⁵⁴ De periode tussen de Bondgenotenoorlog en de heerschappij van Augustus moet meer gezien worden als een overgangperiode.⁵⁵ Wallace-Hadrill toont aan dat de Italische elite, rijk geworden door Rome's expansie in het Mediterrane gebied gedurende de tweede eeuw v.Chr., Hellenistisch georiënteerde monumentale bouwwerken en luxueuze villa's liet bouwen, zonder dat dit gepaard ging met een toekenning van het Romeins burgerschap.

Wallace-Hadrill wijst patronage tussen nieuwe senatoren en hun steden van herkomst van de hand als verklaring voor de monumentalisering van de Italische steden. In de jaren na de Bondgenotenoorlog werden nog niet veel senatoren gerekruteerd uit de lokale stedelijke elites.⁵⁶ Bovendien waren de Italische elites zowel vóór als ná de Bondgenotenoorlog hun steden aan het verfraaien met nieuwe bouwwerken. Niet het verlenen van Romeins burgerrecht gaf deze impuls, maar juist de Romeinse terughoudendheid om het burgerrecht te verlenen aan de Italische elite: "(...) the failure of Rome to extend citizenship in the second century may be seen as a factor behind the boom of building in Italian cities, so the frustrations of an Italy-elite, trapped in the bottleneck of the Roman political system and unable to express its distinction in the language of magistracies and public honours at Rome, found in luxury an alternative language for the expression of status".⁵⁷

Grote monumentale heiligdommen verrezen vooral in Latium halverwege de tweede eeuw en begin eerste eeuw v.Chr. waarin zowel Hellenistische, Romeinse en inheemse bouwstijlen door elkaar heen gebruikt werden. Voorbeelden van plaatsen met deze

⁵² Torelli (1995) 200-201.

⁵³ Torelli (1995) 200-201 en (1999) 9.

⁵⁴ Wallace-Hadrill (2007) 366 en (2008) 449.

⁵⁵ Wallace-Hadrill (2008) 449.

⁵⁶ Wiseman (1971) 'Appendix I', 'Prosopography' en Wallace-Hadrill (2008) 449.

⁵⁷ Wallace-Hadrill (2008) 450.

monumentale architectuur zijn Tarracina, waar het heiligdom voor Jupiter Anxur gebouwd was (afb. 1 en 2), Tibur voor Hercules Victor, Praeneste voor Fortuna Primigenia en verder zuidelijk het theater- en tempelcomplex in het Samnitische Pietrabbondante.⁵⁸ Twee kleinere tempels voor Juno Moneta in de Latijnse kolonies Cora en Signia zijn eveneens exemplarisch en laten ook gemengde stijlelementen zien (afb. 3 en 4).⁵⁹

Deze overeenkomstige vormen van hellenisering reduceerden de verschillen tussen de Romeinse en Italische elite en geven het begrip romanisering een nieuwe, andere dynamiek. De begrippen hellenisering en romanisering vertonen in deze visie geen polariteit maar versterken elkaar zelfs.⁶⁰ Hoewel deze argumentatie gepresenteerd wordt als vernieuwend, werd deze ook al voorgesteld tijdens het congres *Hellenismus in Mittelitalien* (1974): “Die Begegnung mit hellenistischer Kultur ist in vielen Gegenden Mittelitaliens gleichbedeutend mit der Romanisierung”.⁶¹ Deze visie wordt door Wallace-Hadrill en Terrenato gedeeld en opnieuw bevestigd: “The closest parallel for Romanization in Italy is perhaps Hellenization (...)”.⁶²

Volgens Terrenato geeft het helleniseringsproces de mogelijkheid om politieke en culturele verschillen te verkleinen, wat gedachten over een mogelijke eenwording voor alle partijen acceptabel maakte.⁶³ Na de Bondgenotenoorlog en gedurende de eerste eeuw v.Chr. werden de politieke, culturele en sociale verschillen tussen de Romeinse en Italische elite navenant kleiner: “The Italians became Roman on the condition that the Romans became Italian. Both sides found the point of cultural convergence in Hellenism, in relation to which Roman identity now defined itself both by similarity and by difference”.⁶⁴

Het einde van de door Wallace-Hadrill gesuggereerde overgangperiode, de heerschappij van Augustus, kan daarom niet gekenmerkt worden als een culturele revolutie of een tijdperk van culturele innovatie. Dat was immers daarvoor al gebeurd gedurende de

⁵⁸ Zanker (1976) 18, Stewart (2006) 166, Taylor (2007; 1^e druk 2003) 64-65, Wallace-Hadrill (2007) 366-368, (2008) 106-116, 137-143, Stek (2009a) 35-52, (2013) 338-340, 349-350, (2014) 233-242, Rous (2010), Gros (2011; 1^e druk 1996) 138-140 en Patterson (2012) 222. Er is echter geen consensus over de benaming van het heiligdom in Tarracina. Coarelli (1983) 232-236 beargumenteert dat dit heiligdom voor Venus was, zie ook Rous (2010) 111 en Bolder-Boos (2014) 286.

⁵⁹ Brandizzi Vittucci (1968) 76-96, Torelli (1995) 219, Wallace-Hadrill (2007) 366-367 en (2008) 121-128, 143.

⁶⁰ Wallace-Hadrill (2007) 374, zie ook Bradley (2007) 300.

⁶¹ Zanker (1976) 14.

⁶² Terrenato (2001a) 3.

⁶³ Terrenato (2001a) 3.

⁶⁴ Wallace-Hadrill (2007) 371.

tweede en eerste eeuw v.Chr.⁶⁵ De bijdrage van Augustus aan het romaniseringsproces was, volgens Wallace-Hadrill, de consensus die gecreëerd werd met betrekking tot de collectieve identiteit van de Romeinse elite in Italië.⁶⁶

Afbeeldingen 1. en 2. De tempel voor Jupiter Anxur in Terracina (Latium). De muren zijn bekleed met *opus incertum*.

Foto's: T. Blokzijl en I. Blokzijl-van Hoegee (2009).

Afbeelding 3. (links) De tempel te Cora (Latium) in Dorische stijl, het podium is geconstrueerd in *opus incertum* en het terras in polygonaal muurwerk.

Afbeelding 4. (onder) Podium van de tempel in Signia (Latium), geconstrueerd in polygonaal muurwerk.

Foto's: T. Blokzijl (2002).

⁶⁵ Wallace-Hadrill (2008) 450-451.

⁶⁶ Wallace-Hadrill (2008) 454.

Een kanttekening hierbij wordt gegeven door Torelli en Bradley. Beiden geven meer ruimte aan kleine regionale variaties op bovenstaande consensus. Zij betogen dat gedurende de Augusteïsche periode er in diverse Italische regio's een hernieuwde aandacht kwam voor oude antiquarische religieuze rituelen, titels, namen en tradities, zoals bijvoorbeeld de Etrurische *haruspices*.⁶⁷ Bradley spreekt dan ook van een “reinvention of (...) customs and tradition” en Torelli van een “desire for roots”.⁶⁸

Daarentegen bestaat er wel een consensus met betrekking tot architectuur. Deze sluit aan bij het betoog van Terrenato waarin gesteld wordt dat er pas onder Augustus een meer uniforme bouwstijl kwam in de steden van Italië.⁶⁹ Deze gehelleniseerde architecturale context vormt echter in Terrenato's visie een onderdeel van de Augusteïsche propaganda, zoals Zanker dat eveneens betoogt: “Die schnell übernommene griechische Bilderwelt spielte bei diesen Prozessen eine große Rolle. Den schon hellenisierten römischen Familien, vor allem einzelnen Triumphatoren bot sie einen eindrucksvollen Rahmen, in dem Weltläufigkeit und Machtsansprüche sichtbar gemacht werden konnten”.⁷⁰

Wallace-Hadrill en Terrenato hebben laten zien dat op het Italische schiereiland de elite reeds voor de Bondgenotenoorlog monumentale bouwwerken realiseerde naar Hellenistisch model. Deze toepassingen van Hellenistische architectuur vertegenwoordigen een proces waarin de identiteit van de Italische en Romeinse elite steeds meer convergeerde, culminerend in een sociaal-culturele consensus die gegenereerd werd door Augustus.

Miguel John Versluys beschrijft deze ontwikkeling als een proces waarbij stijlen en elementen die van oorsprong tot een specifieke cultuur behoorden losgemaakt worden van die cultuur en een rol gaan spelen in een groter systeem en definieert dit met het begrip ‘universalisation’.⁷¹ De Hellenistische *koinè*, zoals die door Alexander de Grote (336 – 323 v.Chr.) gevormd werd, noemt Versluys dan ook een ‘cultural globalisation’.⁷² Door een intensivering in verbindingen en communicatie die in het Romeinse imperium ontstond, kwam een zogenaamde Hellenistische *koinè* – een ‘global culture’ – tot stand in alle gebieden

⁶⁷ Torelli (1999) 165-183 en Bradley (2007) 311-319.

⁶⁸ Bradley (2007) 318 en Torelli (1999) 181.

⁶⁹ Torelli (1995) 200-201, Bradley (2007) 308, Terrenato (2001b) 58-59, zie eveneens Terrenato (1998b) over de romanisering van Volterra.

⁷⁰ Zanker (1997; 1^e druk 1987) 12, zie ook pagina 329.

⁷¹ Versluys (2015) 155.

⁷² Versluys (2015) 155.

rondom de Middellandse Zee.⁷³ Met het begrip ‘cultural globalisation’ biedt Versluys een theoretische onderbouwing voor de argumenten die Terrenato en Wallace-Hadrill eerder gemaakt hebben over de rol van hellenisering in het culturele eenwordingsproces in Italië gedurende de tweede en eerste eeuw v.Chr.

Wanneer archeologen en oudhistorici echter de gehelleniseerde architecturale concepten, zoals die verwerkt zijn in Augusteïsche architectuur, onderzoeken in de westelijke provincies van het Romeinse rijk, dan kan dit leiden tot geheel andere conclusies. Zo wordt onterecht aangenomen dat het overnemen van Augusteïsche architectuur in de provincies van het Westen een directe vorm van acculturatie is en dat daarmee het romaniseringsproces voltooid is in deze gebieden.⁷⁴ Het is daarom van belang om te onderzoeken of vernieuwende theorieën en concepten, met betrekking tot de identiteit van de elite en de architectonische manifestaties hiervan in het Westen, toepasbaar zijn op de Romeinse archeologie van Italië.

⁷³ Versluys (2013) en (2015) 152-158.

⁷⁴ Terrenato (2001b) 59 en Keay (2001a) 113.

1.3. Theoretische vernieuwing vanuit de provinciale archeologie

Het proces van urbanisering en monumentalisering in Italië gedurende het Vroege Principaat en de rol van de elite in dit proces is recentelijk onderzocht vanuit comparatief perspectief met het Latijnse Westen: Gallië, Hispania en Britannia.⁷⁵ Belangrijk in deze comparatieve benaderingen is dat thema's uit de provinciale archeologie uit hun specifiek regionale context gehaald worden en geïntegreerd worden in bredere onderzoeksthema's, bijvoorbeeld naar de duurzaamheid van het Romeinse rijk.

De provinciale Romeinse archeologie kenmerkte zich aanvankelijk door een bepaalde vorm van regionalisme. Provinciaal archeologen concentreerden zich voornamelijk op individuele vindplaatsen en op de eigen regio. Veel aandacht gaat uit naar de uniciteit van de lokale en regionale Romeinse archeologie. De meerwaarde van comparatief onderzoek voor de Romeinse archeologie is om deze diverse 'sites' en casuïstiek te verenigen met als doel overeenkomsten en verschillen bloot te leggen met betrekking tot de 'impact of empire' in de regio's van het Westen. In deze comparatieve methodologie ligt dan ook de toekomstige uitdaging voor de klassieke archeologie en oude geschiedenis.

Een opmerkelijk verschil tussen de archeologie van Romeins Italië en die van de provincies is dat door het gebrek aan literaire bronnen, en in veel gevallen ook epigrafische bronnen, de bestudering van materiële cultuur in de westelijke provincies centraal is komen te staan. De theorievorming en de toepassingen hiervan met betrekking tot de interpretatie van materiële cultuur in al haar facetten, is in de Romeinse provinciale archeologie daarom verder gevorderd dan die voor de bestudering van Romeins Italië.⁷⁶ Deze ontwikkelingen in de provinciale archeologie kunnen mogelijk een belangrijke bijdrage leveren aan de archeologie van Romeins Italië.

Zo kan het urbaniseringsproces in het Westen niet als een homogene en Rome-centrische ontwikkeling benaderd worden. Door deze juist uit discussies over centrum-periferie en afhankelijkheidsrelaties te halen, komen overeenkomsten en verschillen tussen regio's in het Westen, inclusief Italië, aan het licht. Deze benadering maakt het mogelijk nieuwe inzichten te ontwikkelen met betrekking tot het begrip identiteit, zoals bijvoorbeeld Louise Revell (2009) gedaan heeft door het concept 'agency' toe te passen in haar onderzoek.

⁷⁵ Bijvoorbeeld Terrenato en Keay eds. (2001), De Haan (2004), Purcell (2007), Revell (2009), Edmondson (2010), Laurence et al. (2011), Marzano (2011), Mattingly (2011) en Prag en Quinn eds. (2013).

⁷⁶ Keay en Terrenato eds. (2001) ix-xii en Millett (2007) 41-42.

Urbanisme: centrum versus periferie

Ward-Perkins, wiens architectuurstudies nog steeds als standaardwerken worden beschouwd, beschrijft de verspreiding van Romeinse architectuur in de westelijke delen van het rijk vanuit een ‘top-down’-perspectief, waarbij de inferieure, inheemse beschavingen de superieure Romeinse architectuur overnamen: “In the European West she (Rome) was, on the other hand, for the most part confronted by civilizations which, whatever their potentialities, were substantially inferior to her own. Even here the process of romanization can be seen in the long run to have been one of give and take; but in the early stages it was Rome that was the dominating member of the exchange”.⁷⁷

Nicholas Purcell beschouwt eveneens de verstedelijking en monumentalisering in Italië en het westelijk gedeelte van het Romeinse rijk vanuit een ‘top-down’-relatie tussen centrum en periferie. Er waren voor steden verschillende manieren om hun loyaliteit aan Rome uit te drukken, meent Purcell. De ruimtelijke ordening, architectuur, culten en monumenten in vele provinciale steden waren een bewuste reflectie van de stad Rome.⁷⁸ Vanuit deze visie werd Rome gedurende het Vroege Principaat hét model voor urbanisering en monumentalisering waaraan de stedelijke elites zich konden spiegelen: “Rome came to be understood as template and model, in a way Greek cities had not been”.⁷⁹

Zowel Purcell en Ward-Perkins hanteren voor de westelijke provincies hetzelfde diffusionistische, Rome-centrische paradigma dat voor de bestudering van het romaniseringsproces in Italië onhanteerbaar werd omdat het uitgaat van een ‘top-down’, homogeen proces, in plaats van een ‘bottom-up’, heterogeen proces. Comparatief onderzoek heeft laten zien dat dit paradigma voor de provincies evenmin kan worden gehanteerd. De kritiek van Revell op deze eenzijdige, voornamelijk kunsthistorische benadering van architectuur is dan ook treffend: provinciale architectuur wordt veelal niet beoordeeld naar de eigen merites maar bestudeerd in vergelijking met het ideale model zoals dat in Rome en Italië voorkomt.⁸⁰ Het verdient de voorkeur om het proces van urbanisering en monumentalisering vanuit een lokaal of regionaal perspectief te onderzoeken. Wanneer architectuur en verstedelijkingsprocessen enkel vanuit een ‘top-down’-relatie tussen centrum en periferie bestudeerd worden, dan levert dat een onvolledig en eenzijdig beeld op meent

⁷⁷ Ward-Perkins (1981; 1^e druk 1970) 213.

⁷⁸ Purcell (2007) 188-189.

⁷⁹ Purcell (2007) 191, zie ook Purcell's bijdrage in de *OCD* (2012; 4^e editie) 1527.

⁸⁰ Revell (2009) 16-17 en (2014) 382, contra Ward-Perkins.

Revell: “It is tempting to explain this by stereotype of the Iberian examples being ‘more Roman’ due to their proximity to the centre of the empire, or their greater degree of Romanization”.⁸¹ Revell onderbouwt haar betoog met case studies en laat hier overtuigend zien dat er in de Romeinse westelijke provincies veel diversiteit in stedelijke ontwikkeling bestond, zowel tussen regio’s als binnen regio’s.⁸² Een gelijke constatering is hierboven gedaan voor de diversiteit in regionale en lokale ontwikkeling in Romeins Italië.

De kern van Revells betoog is het verschil in urbane beleving dat uiteindelijk de diversiteit van het urbaniserings- en, daarmee samenhangend, het monumentaliseringsproces bepaalde. Het normatieve ideologische concept dat een Romeinse stad definieerde, hangt in grote mate af van de zogenaamde urbane beleving van de inwoners en de bestuurlijke elite. Eenzelfde visie van deze urbane conceptualisering kan teruggevonden worden in de studie van Ray Laurence, Simon Esmonde Cleary en Gareth Sears naar verstedelijking in het Romeinse Westen. De stad en het urbaniseringsproces in het Romeinse Westen waren een reeds aanwezig “global phenomenon” en een lokale aanpassing van dit fenomeen.⁸³

Bovendien betogen Laurence, Esmonde Cleary en Sears dat een monumentaliseringsproces geheel los kan staan van het toekennen van een bepaalde juridische status: “There is no hint of a close relationship between juridical status on the one hand and physical form and provision of particular monuments on the other”.⁸⁴ Ook Revell meent dat het verlenen van een bepaalde status, *colonia* of *municipium*, niet noodzakelijkerwijs hoeft te leiden tot een toename van monumentalisering. De schenking van een bepaalde juridische status door een Romeinse keizer was uiteraard een belangrijke gebeurtenis voor een stad. De wijze waarop steden hun dank betuigden door middel van het plaatsen van inscripties, standbeelden, heiligdommen en publieke gebouwen was echter verre van uniform en kon per stad, tijd en keizer verschillen.⁸⁵

Bovenstaande uitgangspunten van Revell en Laurence *cum suis* laten een heterogeen beeld zien wat betreft monumentalisering en de rol van de elite hierin. Contrair is een homogenere visie met betrekking tot het bovenstaande proces. In deze optiek streefden de inheemse elites doelbewust naar het verkrijgen van Romeins burgerrecht op het moment dat de betreffende stad Romeins geacht werd. Deze visie wordt onder andere uiteengezet in de

⁸¹ Revell (2009) 77.

⁸² Case studies beschreven door Revell zijn Italica, Clunia, Londinium en Venta Silurum.

⁸³ Laurence et al. (2011) 105-106. Zie ook Mattingly (2011) 40.

⁸⁴ Laurence et al. (2011) 106, contra Purcell (2007).

⁸⁵ Revell (2009) 99-100 en 107-109.

studies van Carlos Noreña: “The reward of municipal status for towns deemed sufficiently civilized, which included Roman citizenship for the leading families, must have provided an incentive for the expenditure of personal resources on the building of cities” en Jonathan Edmondson: “There can be little doubt that in their conceptualization of cities the Romans required them to have a monumental center in order to qualify for civic status”.⁸⁶ Hier wordt het monumentaliseringsproces beschreven als een doel voor het verkrijgen van Romeins burgerrecht, waarna deze schenking weer functioneerde als een katalysator voor verdere monumentalisering.

Monumentalisering kan vanuit deze homogene benadering gezien worden als de manifestatie van een lokale elite die sterk op het centrum van het rijk gericht was. Een dergelijke focus op Rome maakt ook dat deze lokale elites zich lieten leiden door concepten met betrekking tot urbanisering en monumentalisering zoals die bestonden in Rome. Comparatieve archeologische studies van de westelijke provincies laten zien dat er wel een Romeinse beïnvloeding op het verstedelijkingsproces was, maar dat de uitkomsten juist verre van homogeen te noemen zijn, zoals hierboven uiteengezet door Revell en Laurence en collegae. Een heterogene conceptualisering van urbanisering en monumentalisering verdient dan ook de voorkeur.

Laurence, Esmonde Cleary en Sears benadrukken dat vooral de individuele keuzes van de lokale elite het urbane landschap vorm gaven.⁸⁷ De duurzaamheid van een Romeinse stad, en daarmee samenhangend de levensstandaard van niet-elite inwoners, was voornamelijk afhankelijk van de financiering van de publieke en monumentale ruimte door de elite.⁸⁸ Door het inrichten van de stad met bepaalde monumentale gebouwen werd niet alleen de stad verfraaid door de leden van de elite, maar werd ook op een fysieke manier betekenis gegeven aan een urbane levensstijl.

Revell geeft een meer volledige betekenis van een urbane levensstijl, waarbij de monumentale gebouwen de sociale, culturele en politieke cohesie van de stad reflecteren. De publieke en monumentale bouwwerken vertegenwoordigen een, in Romeinse optiek beschaafde manier van leven en vormen de ruimte voor politieke participatie, religieuze en publieke festiviteiten.⁸⁹ Publieke en monumentale gebouwen weerspiegelen volgens Revell de sociaal-politieke identiteit van inwoners. Deze stellingen worden aan de hand van

⁸⁶ Noreña (2010) 541-542 en Edmondson (2010) 251.

⁸⁷ Laurence et al. (2011) 106.

⁸⁸ Laurence et al. (2011) 7.

⁸⁹ Revell (2009) 76.

voorbeelden overtuigend beargumenteerd. Maar haar analyse van de totstandkoming van cohesie binnen de gemeenschap wordt naar mijn mening echter onvoldoende onderbouwd. In hoofdstuk 3 wordt dit toegelicht en worden er aanvullingen gegeven door inzichten te gebruiken met betrekking tot de vorming van sociale cohesie, continuïteit, consensus, collectieve identiteit en herinnering.

Een ander kritiekpunt is de onvolledige wijze waarop Revell stedelijke wetgevingen incorporeert in haar onderzoek. Deze stedelijke wetgevingen, zoals die gevonden zijn in Zuid-Spanje, geven een ideologie weer van een bepaalde urbane levensstijl, meent Revell. Zij benadrukt, zeer terecht, dat in deze wetteksten het belang van deelname aan de openbare politiek en verantwoording voor de lokale samenleving naar voren gebracht worden. Daarnaast wordt het belang van communale activiteiten benadrukt, zoals het participeren in festivals, verkiezingen en spelen: “In both examples, (*Lex Coloniae Genetivae* en *Lex Flavia*) we see how these urban charters reflected a particular ideology of urbanism. Whoever drafted them was influenced by this view of urbanism: that it was the natural way to live, and that it was morally superior to other options”.⁹⁰

Revell laat hier een belangrijk vraagstuk open door niet in te gaan op de specifieke sociale en politieke status van de personen die de stedelijke wetgevingen opgesteld hebben. Dit blijkt echter toch een cruciale vraag te zijn. Het urbane ideaal dat deze wetteksten beschrijft, reflecteert immers het ideaal van diegenen die deze wetgevingen dicteerden. In het hoofdstuk hieronder zal worden beargumenteerd dat de leden van de lokale *ordo decurionum* deze stedelijke wetteksten, in samenspraak met gevolmachtigden uit Rome, opstelden.

⁹⁰ Revell (2009) 54, Revell vat de *Lex Imitana*, *Lex Malacitana* en *Lex Salpensana* samen tot *Lex Flavia*.

1.4. ‘Agency’ en identiteit

Revell betoogt dat het tot stand komen van publieke en monumentale gebouwen in de steden van de westelijke provincies een verscheidenheid aan persoonlijke belevingen van Romeinse identiteit vormde, waarin de keuzes van het individu niet weg te denken zijn. De rol van de elite in de totstandkoming van deze bouwwerken is goed te reconstrueren, meent Revell. Zij beroept zich op het gegeven dat veel gebouwen betaald werden door de elite en dat inscripties en standbeelden van deze sociale groep veelvuldig gevonden worden in deze betreffende gebouwen – “Thus, it becomes very easy to reconstruct their roles as active agents in an ideology of urbanism”.⁹¹

Dat individuele overwegingen een primaire rol vervulden in de totstandkoming van publieke gebouwen wordt eveneens benadrukt door Laurence en zijn mede-auteurs. Zij menen, in tegenstelling tot Revell, dat de rol van het individu niet gereconstrueerd kan worden, omdat historici en archeologen te weinig over deze personen weten, ook al worden hun namen frequent genoemd in inscripties. De auteurs hanteren een zekere kritische houding wat betreft het epigrafische materiaal: veel inscripties bevatten informatie die verre van objectief gepresenteerd werd. De auteurs concluderen daarom ook: “ (...) we need to accept at the outset that we do not know much, or even in some cases anything at all, about the persons who decided that a city should exist, that money should be spent on its maintenance, and that the city would be a form of *habitus* suitable for them and their dependents”.⁹²

Deze kritische aannames wat betreft het epigrafische materiaal zijn zeker correct, maar er ontbreken in deze studie methodologie en theorievorming over aanwezig epigrafisch en archeologisch materiaal die wel de mogelijkheid bieden tot objectievere conclusies. Evenmin wordt er een toelichting gegeven op het gebruik van het woord *habitus*, een begrip dat meerdere malen genoemd wordt in het boek. Het is onduidelijk of hier gerefereerd wordt aan de Latijnse betekenis van het woord – de fysieke conditie of omgeving – of het begrip zoals dat door Pierre Bourdieu is gehanteerd.⁹³

Beide constructies zijn namelijk mogelijk. Het toepassen van Bourdieu’s concept van het woord *habitus* – het handelen van individuen in een door materiaal geconstrueerde leefomgeving – zou een theoretisch kader kunnen bieden voor het nader definiëren van het

⁹¹ Revell (2009) 56.

⁹² Laurence et al. (2011) 9.

⁹³ Bourdieu (2013; 1^e druk 1977).

concept ‘agency’, dat de auteurs niet geven. Het betreft hier een gemiste kans voor zowel het theoretisch inkaderen van het gepresenteerde materiaal, alsmede het verdiepen en verbreden van de uitgezette argumentatie.⁹⁴

Revell, daarentegen, past de ‘structuration’-theorie van Anthony Giddens toe in haar onderzoek naar lokale en regionale identiteit in het Romeinse Westen.⁹⁵ In deze theorie wordt, kort gezegd, het individueel handelen van personen en sociale structuren niet gezien als twee elkaar uitsluitende gegevens, maar als een gesloten dualiteit die elkaar vormgeven: “(...) social structures constitute the framework for social agents and their actions, providing a range of appropriate behaviours in their daily activities. In turn, these daily activities, routinely carried out, reproduce social structure, and ultimately the social systems themselves”.⁹⁶ Het ‘framework’ waarin het individu geplaatst wordt, is de urbane ruimte, en deze vormt dan ook het onderzoeksgebied van Revell. De gebouwen en inscripties maken het mogelijk activiteiten in deze ruimtes te reconstrueren. Bovendien kan met architectuur en epigrafie onderzocht worden op welke wijze waarde gehecht werd aan commemoratie en de sociale structuur die deze uitingen van herinnering vorm gaven.⁹⁷

Revell concludeert dat Romeinse cultuur en de identiteit van de plaatselijke elite een lokaal gecreëerd en constant gereproduceerd discours vormden door middel van het urbane landschap: “Public buildings structured the multiple experiences of being Roman: differential use of space, access to different areas and at different time, all combined to produce the numerous social experiences and local power hierarchies. (...) all formed part of a single discourse creating local hierarchies based upon elite wealth and magisterial office through the public buildings and spaces of the town”.⁹⁸ De elite is dus een constructie, die vorm kreeg door het toepassen van Romeinse materiële cultuur in de publieke ruimte waarin een sociale hiërarchie gevestigd en bevestigd werd. De identiteit van de elite is derhalve evenmin een vaststaand gegeven maar een discours dat constant aan verandering onderhevig was door persoonlijke ervaringen en interactie met andere inwoners van de stad.⁹⁹

⁹⁴ Voor het gebruik van Bourdieu’s concept van *habitus* in de archeologische wetenschappen zie Knapp en Van Dommelen (2008) 22-23.

⁹⁵ Revell (2009) 10-15 en Giddens (2013; 1^e druk 1984).

⁹⁶ Revell (2009) 10.

⁹⁷ Revell (2009) 23.

⁹⁸ Revell (2009) 188-189.

⁹⁹ Revell (2009) 189.

Niet alleen de identiteit van de elite werd gereproduceerd door de fysieke urbane ruimte. Dit gold eveneens voor andere sociale groepen in de stad, maar op verschillende niveaus: “As the non-elites moved through the town, internalising the symbolic messages of the physical settings through their ability ‘read’ the buildings, the inscriptions and the statues, they took an equal role in the maintenance of Roman urbanism through their practical knowledge of how to incorporate the town and its routines into their conceptual landscapes”.¹⁰⁰ Revell meent, dat het provinciaal archeologisch onderzoek te vaak gericht is op de elite en dat andere sociale groepen onderbelicht blijven. Ze geeft echter niet meer dan een aantal suggesties aangaande de urbane beleving van deze niet-elite groepen.

De terechte kritiek op het werk van Revell is, dat de urbane beleving van de niet-elite groepen, ondanks de gesuggereerde aandacht hiervoor, nog steeds onduidelijk is.¹⁰¹ Om deze problematiek te verhelderen kunnen de volgende vragen gesteld worden: wat betekende deze opname van publieke gebouwen in de dagelijkse routines en in het mentale urbane landschap van mensen en op welke wijze voltrok dit proces zich? De constructie en betekenis van bouwwerken in relatie tot de vorming van collectieve herinnering en identiteit, van zowel elite als niet-elite inwoners van de stad, kunnen hierin een rol spelen, maar deze theoretische modellen worden niet benut en verdienen daarom een belangrijke aanvulling zoals in hoofdstuk 3 gedaan zal worden.

Daarnaast is er veel kritiek gegeven op de toepasbaarheid van Giddens’ ‘structuration’-theorie voor een academische discipline als de archeologie. In de eerste plaats wordt getwijfeld of deze theorie geschikt is om sociaal-culturele veranderingsprocessen te bestuderen. Gesteld wordt namelijk, dat sociale structuren kaders vormen voor het handelen van het individu en vervolgens de dagelijkse activiteiten bepalen. Omgekeerd zijn deze dagelijkse routineuze activiteiten vormgevend voor het produceren van de sociale structuur. Deze dualiteit zorgt voor een bepaalde temporaliteitsproblematiek. Wanneer de structuur het individu vormt en het individu de structuur, dan is er geen ruimte voor het beschrijven van veranderingsprocessen: “Taken together it becomes remarkably unclear what we might mean when archaeology claims to offer historical explanations from the perspective offered by Giddens: if structure and agency are locked into a recursive relationship, why does anything ever change?”.¹⁰²

¹⁰⁰ Revell (2009) 56.

¹⁰¹ Voor recensies; *BMCR* (2009), *AJA* 114.3. (2010), *CAJ* 20.2. (2010), *CR* 60.1. (2010), *EJA* 14.1-2. (2011) en *TvG* 124.1. (2011).

¹⁰² Barrett (2013; 1e druk 2012) 151.

Deze ‘time-space’ problematiek wordt ook door Andrew Gardner onderschreven in zijn studie naar sociale en culturele veranderingen in Laat-Romeins Brittannië: “In this regard, his (Giddens) work is influenced by Lévi-Strauss’ understanding of ‘cold’, unchanging societies characterized by the ‘reversible’ time of repetitive ritual and myth. Such an approach to non-western/pre-modern cultures is clearly inappropriate (...)”.¹⁰³ Deze geschetste problematiek zou betekenen, dat archeologisch onderzoek dat onderbouwd is met Giddens’ ‘structuration’-theorie enkel tijd- en standplaatsgebonden kan zijn. In principe is de studie van Revell dat ook. Haar onderzoek beschrijft immers urbanisering en identiteit binnen een gegeven tijdsbestek (tweede eeuw n.Chr.). Gardner meent, dat de ‘structuration’-theorie wel waardevol kan zijn voor het onderzoek naar sociaal-culturele veranderingen wanneer vanuit de archeologische wetenschap het theoretisch concept van Giddens aangevuld en aangepast wordt, zodat daarmee ook materiële cultuur onderzocht kan worden.¹⁰⁴

Verder vragen antropologen en archeologen zoals Jennifer Dornan, A. Bernard Knapp en Peter van Dommelen, net als Gardner, zich af in hoeverre Giddens’ theorievorming toepasbaar is op het onderzoek naar niet-westerse en pre-industriële samenlevingen. Dornan meent, dat Giddens een simplistische en universalistische conceptualisering van de premoderne mens heeft neergezet door te beweren dat deze veel minder bij machte was om te handelen dan moderne individuen.¹⁰⁵ Giddens’ benadering van het individu, in zijn conceptualisering van ‘agency’, heeft een voornamelijk westerse 20ste-eeuwse betekenis gekregen waarin het individualisme een geheel andere connotatie heeft. Knapp en Van Dommelen stellen, dat deze betekenis van het begrip ‘agency’ niet relevant is voor een premoderne context en daarom kan dit concept niet universeel toegepast worden in de archeologie.¹⁰⁶

Ondanks de kritiek die er te geven is op het theoretische raamwerk van Revells onderzoek, geeft haar studie, naar mijn mening, een belangrijke methodologische en theoretische bijdrage aan het bredere debat naar de zogenaamde ‘impact of empire’ in het Westen van het Romeinse rijk. Zij doet dit door het belang van het individueel handelen, gedragen door Giddens’ concept van ‘agency’, in de vorming van een Romeinse identiteit te onderstrepen. Dit perspectief is ondanks kritische kanttekeningen waardevol gebleken voor de

¹⁰³ Gardner (2002) 326-327.

¹⁰⁴ Gardner (2002) 324 en 327.

¹⁰⁵ Dornan (2002) 308.

¹⁰⁶ Knapp en Van Dommelen (2008) 22.

provinciale Romeinse archeologie van het Westen, maar veelal ontbreekt deze in de bestudering van de Romeinse archeologie in Italië.

1.5. Een nieuw perspectief

Zoals hierboven in de inleiding uiteengezet zijn er diverse nuances te ontdekken in historische en archeologische onderzoeksmethodes, definities en interpretaties van monumentale bouwwerken en de rol van elites in relatie tot deze vorm van architectuur. Uit deze historiografie kan, wat betreft het debat voor de Romeinse wereld, voorzichtig een consensus geformuleerd worden: de stedelijke elite liet gedurende het Vroege Principaat zeer frequent monumentale en publieke bouwwerken naar Augusteïsch model neerzetten om, soms met de tussenkomst van senatoren en ridders, bepaalde keizerlijke *beneficia* voor zichzelf en hun stad te verwerven. Deze urbane elites creëerden hiermee een patronagenetwerk dat geïnterpreteerd kan worden als een vorm van loyaliteit aan het nieuwe regime van Augustus.

Het aanwezige bronnenmateriaal lijkt inderdaad een dergelijke loyaliteits-constructie mogelijk te maken. Een aantal kritische, inhoudelijke en methodologische kanttekeningen moeten echter bij de bovenstaande consensus worden geplaatst. Wanneer er een relatie gelegd wordt tussen monumentalisering en loyaliteit aan het regime, dan kan dit eveneens betekenen dat stedelijke elites die frequenter monumentale bouwwerken construeerden, loyaler waren aan het regime (of tenminste meer sympathie toonden ten opzichte van Augustus en zijn opvolgers). De vraag is of dit daadwerkelijk het geval was. Revells onderzoek heeft immers voor het Romeinse Westen aangetoond, dat de wijze waarop een stad en haar elite dank en loyaliteit betuigden door het neerzetten van inscripties, standbeelden en publieke gebouwen per stad, periode en keizer kon verschillen.¹⁰⁷

Bovendien kan er getwijfeld worden aan de representativiteit van het gepresenteerde bronnenmateriaal in bovengenoemde studies. Voor veel bouwwerken zijn immers geen precieze dateringen te geven, enkel ruwe benaderingen. De verbinding van archeologische resten met literaire en epigrafische bronnen is niet altijd mogelijk en dat maakt het niet eenvoudig om bouwwerken toe te schrijven aan de juiste initiatiefnemers. Bovengenoemde studies laten dan ook alleen het best gedocumenteerde materiaal zien. Op zich is deze werkwijze logisch, maar het doet onrecht aan de enorme hoeveelheid aan archeologisch materiaal die met andere methodes en vraagstellingen wellicht antwoord kan geven op de lacunes en problematiek beschreven in dit hoofdstuk. Hieronder worden een drietal methodologische kritiekpunten uiteengezet en mogelijke oplossingen gepresenteerd die het onderzoek naar elites en monumentalisering verder kunnen helpen.

¹⁰⁷ Revell (2009) 99-100 en 107-109.

Op de eerste plaats kan opgemerkt worden, dat theoretische concepten en methodes met betrekking tot het handelen van het individu, zoals het concept ‘agency’, wel uitgekristalliseerd zijn in de Romeinse provinciale archeologie, maar ontbreken in de studies naar de rol van stedelijke elites in het monumentaliseringsproces in Romeins Italië. De regionale archeologische case studies hebben veel opgeleverd voor het beschrijven van de heterogene dynamiek achter romaniseringsprocessen in Italië. Deze ontwikkelde theorievorming en hypothesen zijn veelal vormgegeven met lokaal aanwezig bronnenmateriaal. Door deze voornamelijk post-processuele benadering is het belang van sociale structuren en geografische samenhang echter op de achtergrond komen te staan en in sommige gevallen zelfs geheel verdwenen.

Gezien het onderzoek van Revell kan de vraag in hoeverre de leden van de lokale stedelijke elite daadwerkelijk de ‘agency’ vormde achter het monumentaliseringsproces in Romeins Italië, positief beantwoord worden. Maar uit deze aanname vloeien weer nieuwe belangwekkende vragen voort: waarom initieerden (Romeinse) stedelijke elites monumentale bouwwerken? Welke betekenis moeten archeologen en historici toedichten aan monumentale gebouwen wanneer de formatie van sociale cohesie, collectieve herinnering en identiteit in de stedelijke samenleving onderzocht wordt?

Tot slot zal onderzocht moeten worden welke specifieke vormtaal gekozen werd om voorgenoemde belangrijke maatschappelijke structuren en ideologie te reproduceren en te communiceren. Op welke wijze is deze vormtaal tot stand gekomen en was de toepassing universeel of juist divergerend? Een herdefiniëring van het handelen van het individu, evenals de determinerende kaders van sociale structuren en de zich manifesterende vormtaal, is zeer wenselijk wanneer de rol van stedelijke elites onderzocht wordt als een vigerende kracht in het monumentaliseringsproces tussen ca. 100 v.Chr en 200 n.Chr.

1.6. Resumé

Uit het bovenstaande historiografische overzicht kan een tweetal lacunes gedistilleerd worden die dit onderzoek zal trachten in te vullen: ten eerste het geven van een brede horizontale en verticale maatschappelijke betekenis aan de constructie van monumentale architectuur die de vorming van sociale structuren bevorderde zoals sociale cohesie, ideologie, collectieve herinnering en identiteit. Dit droeg bij aan de stabiliteit van de gemeenschappen op lokaal en regionaal niveau en ondersteunde op deze wijze het gezag van de keizer. Daarnaast het zichtbaar maken van sociale en culturele netwerken, door middel van monumentale bouwwerken, met als doel gefundeerdere uitspraken te formuleren waar het gaat om verspreiding en acceptatie van loyaliteit aan het Principaat.

Hoofdstuk 2

De Romeinse stedelijke elite

“(…) die Wirtschaft betreibt er selbst rationell und mit Leidenschaft; nach der Hauptstadt kommt er selten oder nie, und wenn er dort erscheint, so sticht er mit seinen ungehobelten Manieren nicht minder von dem feinen Senator ab wie die zahllosen Scharen seiner rauhen Ackerknechte von dem zierlichen hauptstädtischen Bedientenschwarm. Mehr als die kosmopolitisch gebildeten Adelskreise und überall und nirgends heimische Kaufmannsstand bewahrten diese Gutsbesitzer und die wesentlich durch dieselben gehalten »Ackerstädte« (*municipia rusticana*) sowohl die Zucht und Sitte der Väter als auch deren reine und edle Sprache. Der Gutsbesitzer gilt als der Kern der Nation (…).”

T. Mommsen, *Römische Geschichte, Teil V*, 187.

“ In the Principate, on the whole, civic elites were able to fulfil the economic functions that were so important for the empire. Moreover, their political role made them the backbone of the system of Roman rule (...). Further, despite all their ethnic and social difference, they were the common elite both of the cities and the civic territories, where they were the champions of Roman ideals and customs: as such, they contributed to the furtherance of the unity of the Roman Empire.”

G. Alföldi, *The social history of Rome*, 130-131.

2.1. De Romeinse stedelijke elite: benaderingen en methodologie

In de eerste eeuw v.Chr. en de eerste twee eeuwen n.Chr., had elke stad in Italië en in het Westen van het Romeinse rijk met de status van *municipium* of *colonia* een stadsraad. De leden van de stadsraad werden geselecteerd uit de meest vooraanstaande families. Financiële welvaart, een rijke familietraditie en een succesvolle lokale politieke carrière gaven aanvankelijk toegang tot deze stadsraad.¹ Leden van de stadsraad en hun familie waren geïncorporeerd in een civiel-communautair, oligarchisch collectief: de *ordo decurionum*.

¹ *Lex Coloniae Genetivae* 101, 105 en 123. In deze passages wordt duidelijk dat magistraten en decurionen geweerd en juridisch vervolgd werden indien zij niet voldeden aan de sociale status behorende bij de functie.

De *ordo decurionum* valt dan ook enigszins te vergelijken met de *bouleutai* in de *poleis* van het Grieks-sprekende Oosten van het Romeinse rijk.² De titulatuur voor leden van de stadsraad in het Latijnse Westen van het rijk was minder eenduidig in vergelijking met de Griekse *bouleutai* en loopt dan ook sterk uiteen; naast *decuriones* worden ook de titels *conscripti*, *centumviri*, *curiales*, *patres* en lokale *senatores* aangetroffen in Latijnse inscripties.³ De benaming *ordo decurionum* – en de daarvan afgeleide term *decuriones* – is verreweg de meest voorkomende in het overgeleverde epigrafische materiaal. Deze benaming zal ik daarom ook verder gebruiken.

Gedurende de regering van Augustus ontstonden er in de steden van Romeins Italië sociale groepen die zich eveneens lieten voorstaan op financiële voorspoed en de rijke giften die zij gaven aan de inwoners van de stad: de *liberti* (vrijgelatenen) en rijke vrijgeboren burgers die niet voldeden aan de criteria gesteld voor het lidmaatschap van de *ordo decurionum*; vaak participeerden beide als lokale *augustales*. Rijke vrijgelaten slaven of zonen van vrijgelatenen waren bijvoorbeeld uitgesloten van de officiële magistratuur maar zij droegen vanaf de Augusteïsche periode en zeker gedurende de eerste en tweede eeuw n.Chr. bij aan de ontwikkeling en continuïteit van het sociaal-culturele leven in de Romeinse steden. Dit deden zij door middel van schenkingen zoals spelen, banketten, voedsel- en gelduitdelingen, maar ook in de vorm van bouwwerken of delen van infrastructuur (zie bijvoorbeeld appendix 5 voor steden in Umbrië).⁴

Net als voor het begrip *decuriones* loopt de benaming voor *augustales* sterk uiteen in het epigrafische bronnenmateriaal. De meest voorkomende titels zijn *augustales*, *severi augustales* en *magistri augustales*.⁵ De term *ordo augustalium* komt echter maar weinig voor

² Zuiderhoek (2009) 104-105, (2017) 87-88 en Gleason (2010) 232-233.

³ Zie o.a.: *Decuriones conscripti*: AE (19640 nr. 80, (1999) nr. 908, (2002) nrs. 735 en 744, (2005) nr. 779. *Centumviri*: CIL 11.3801, 3805 (= ILS 6579), 11.3807, 11.3808, 11.3811 en 11.3814. *Curiales*: AE (1914) nr. 122, (1960) nr. 355, (2008) nr. 117. *Curiales curiae*: AE (1982) nr. 958, (1952) nr. 41. *Curiales municipi*: AE (2003) nr. 1933. *Curiales coloniae*: AE (1931) nr. 40. *Patres conscripti*: CIL 13.1668 (= ILS 212), AE (1977) nr. 801, (1989) nr. 683, (1991) nr. 941. *Senatores*: CIL 11.3595, 11.3601, 11.3604, 11.3605, 11.3608, AE (2001) nrs. 853 en 854.

⁴ Ostrow (1985) 69-70, (1993; 1^e druk 1990) 365, Patterson (2006) 242-252, Mourtsen (2015; 1^e druk 2011) 258, Laird (2015) en Zuiderhoek (2017) 124.

⁵ Zie Duthoy (1976) voor de geografische spreiding van de diversiteit in titulatuur. Duthoy (1978) 1254 telt 40 variaties voor de benaming van *augustales*. Zie ook Ostrow (1985) 65, Patterson (2006) 242, Mourtsen (2015; 1^e druk 2011) 253-254 en Laird (2015) 6.

in het epigrafisch bronnenmateriaal.⁶ Slechts 26 keer wordt dit vermeld op inscripties, terwijl er meer dan 2500 inscripties zijn waar *augustales*, *seviri augustales* of *magistri augustales* in genoemd worden.⁷ Bovendien komt de constructie *ordo augustalium* bijna alleen maar voor in inscripties die door leden van de *augustales* zelf opgesteld zijn. Ook laat het corpus aan inscripties waar *augustales* in genoemd worden een grote regionale diversiteit zien wat betreft de titulatuur, sociale samenstelling en invulling van de functie van *augustalis*.⁸ Van een uniforme ‘ordo’ zoals die in heel Romeins Italië zou voorkomen is dan ook geen sprake. De term ‘*ordo augustalium*’ zal in dit onderzoek dan ook niet gehanteerd worden. Met het in acht nemen van de lokale diversiteit in terminologie wordt in dit proefschrift alleen het begrip *augustales* gebruikt.

In dit onderzoek worden decurionen, *augustales* en rijke vrijgelatenen gelijkgesteld met het onduidelijke en veelomvattende containerbegrip ‘elite’. Duidelijk is dat er verschillende sociale, economische en culturele criteria door elkaar liepen om tot de lokale stedelijke elite te behoren. Families die behoorden tot de *ordo decurionum* waren zeker niet in alle gevallen welvarend of succesvol, terwijl er zeer rijke *liberti* waren die in rijkdom sommige lokale decurionen konden overtreffen, maar absoluut niet toegelaten werden tot diezelfde *ordo*. Uit het epigrafisch bronnenmateriaal blijkt ook dat zowel vrijgeboren burgers als vrijgelatenen toegang hadden tot de *augustales*. Welvaart was hier blijkbaar meer een criterium dan afkomst. Opgemerkt moet worden dat ook niet alle rijke *liberti* per definitie *augustales* werden. Geconcludeerd kan worden dat door de diversiteit in samenstelling en maatschappelijke participatie van decurionen, *augustales* en *liberti* de Romeinse stedelijke elite zeker niet beschouwd kan worden als één homogene groep.

De decurionen waren echter, samen met de keizer, het enige instituut in de stad dat de juridische en bestuurlijke mogelijkheden had om het urbane landschap vorm te geven en naar hun hand te zetten. Het lijkt er dan ook op dat de *ordo decurionum* de ‘agency’ vormt achter het monumentaliseringsproces in de steden van Romeins Italië. Gezien de bestuurlijke en juridische mandaten die de decurionen bezaten ten opzichte van de andere sociale groepen, kan op lokaal niveau de *ordo decurionum* beschouwd worden als de hiërarchische top of het middelpunt van wat in dit onderzoek gedefinieerd is als elite.

⁶ Mouritsen (2015) 239-240 en (2015; 1^e druk 2011) 256-257.

⁷ Duthoy (1978) 1258, Ostrow (1985) 65 en Patterson (2006) 242.

⁸ Patterson (2006) 244, 251, Vandevoorde (2013) 139-140, 147 en Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 250, 253-255.

Economische en demografische omstandigheden gedurende de eerste twee eeuwen n.Chr. maken echter dat de *ordo decurionum* bijgegaan werd in het continueren van het sociaal-culturele leven in de gemeenschappen door *augustales* en andere welgestelde *liberti* (zie par. 2.5 en 2.6). Deze groepen gingen vanaf de eerste eeuw n.Chr. in toenemende mate participeren in het lokale sociale, culturele en politieke domein dat voorheen gedomineerd werd door de decurionen. Vanuit dit perspectief gezien krijgt het begrip ‘elite’ een bredere en flexibele dynamiek die beter past bij de sociale en culturele ontwikkelingen in de Italische steden en die van de case study (Umbrië, zie hoofdstuk 4) in het bijzonder.

Methodologie en vraagstelling

In dit hoofdstuk zal een zo volledig mogelijk beeld gegeven worden van de Romeinse stedelijke elite tussen ca. 100 v.Chr. en 200 n.Chr. De vraag die hierbij gesteld wordt luidt: welke leden van de lokale stedelijke elite hadden een rol in de consolidatie van het Principaat? De problematiek van deze deelvraag is de urbane verscheidenheid in Romeins Italië tijdens de Late Republiek en het Principaat. Er waren vele honderden kleine en grote steden, elk met een eigen unieke culturele, economische en demografische achtergrond.⁹ De vraag die logischerwijs recht doet aan deze lokale diversiteit is dan ook, in hoeverre diversiteit in bestuurlijke achtergrond, economische draagkracht en bevolkingsomvang een rol speelden bij de sociale, financiële en bestuurlijke samenstelling van de Romeinse stedelijke elite (*ordo decurionum*, *augustales* en rijke *liberti*). Daarnaast wordt onderzocht op welke wijze verschuivingen plaatsvonden in de politieke en sociale functies, verplichtingen en status van de Romeinse stedelijke elite tijdens de laatste decennia van de Republiek en gedurende het Principaat.

Dit onderzoek zal verricht worden aan de hand van een aantal deelonderwerpen. Als eerste wordt in paragraaf 2 onderzocht hoe de *ordo decurionum* na de Bondgenotenoorlog als bestuursinstituut vorm kreeg binnen de stedelijke wetgevingen van de nieuwe *municipia* en *coloniae*. Daarnaast de benoeming en selectie van decurionen: in deze derde paragraaf wordt uiteengezet hoe rijke, vooraanstaande Romeinse burgers opgenomen werden in de stadsraad en welke rechten en privileges zij daarbij genoten. In de vierde paragraaf zal de omvang van de *ordo decurionum* in relatie tot de financiële, demografische en economische draagkracht

⁹ Zie o.a. voor een onderbouwing van deze veronderstelde diversiteit Potter (1987) 63-93 en Patterson (2006) 5-9, 25-32 en Blokzijl (2014) voor de *ordo decurionum* op het breukvlak van Republiek en keizertijd.

van de betreffende steden beschreven worden. Vervolgens wordt in paragraaf 5 de maatschappelijke positie en het functioneren van *augustales* in de gemeenschappen van Romeins Italië onderzocht. Tenslotte komen hiërarchisering, oligarchisering, sociale mobiliteit en het ontstaan van een steeds bredere, heterogene elite in de steden van Romeins Italië aan bod.

2.2. De stedelijke wetgevingen en de *ordo decurionum*

De 19e-eeuwse Duitse historicus Theodor Mommsen was één van de eerste wetenschappers die de *ordo decurionum* onderdeel van zijn onderzoek maakte. In zijn *Römische Geschichte* geeft Mommsen de *municipia* in Italië met hun rijke (grond)bezittende klasse een cruciale positie tijdens de Late Republiek en het Vroege Principaat en hij bestempelde ze dan ook als de “Kern der Nation”.¹⁰ Géza Alföldi noemt de decurionen de “backbone of the system of Roman rule”.¹¹ Hoewel Mommsen de *ordo decurionum* aan bod laat komen in zijn *Römisches Staatsrecht* en *Römische Geschichte* is het nooit tot een volledige studie gekomen naar de rol van de *decuriones* in de steden van Italië. In deze paragraaf worden bestuurlijke en rechtspositionele ontwikkelingen besproken die plaatsvonden in Romeins Italië tijdens de eerste eeuw v.Chr. Dit proces was cruciaal voor het ontstaan van een zeer invloedrijke, brede, stedelijke elite-groep die de *ordo decurionum* uiteindelijk is geworden.

Italië na de Bondgenotenoorlog

Na afloop van de oorlog tussen Rome en haar Italische bondgenoten kregen bijna alle vrije en vrij geboren mannelijke inwoners ten Zuiden van de rivier de Po het Romeins burgerrecht.¹² Met de *Lex Julia* van 90 v.Chr. kregen trouwe bondgenoten zoals de Etrusken, Latijnen en Umbriërs het Romeins burgerrecht voor hun loyaliteit of beter gezegd afzijdigheid tijdens de oorlog.¹³ De Oskisch-sprekende Samnieten, en Lucaniërs moesten echter een hoge prijs betalen voor deze rechten. De maatschappelijke ontwrichting als gevolg van de oorlog in de Italische steden en op het platteland moet groot geweest zijn.¹⁴ Proscripties volgden en waren gericht tegen iedere vijand van de dictator Sulla (82 – 79 v.Chr.), waarbij met name de Samnieten en aanhangers van de oud-consul Marius (consulaat: 107 – 86 v.Chr.) het moesten

¹⁰ Mommsen (2010; 1^e druk 1854-1856 en 1885) 187.

¹¹ Alföldi (1988; 1^e druk 1975) 130.

¹² Vell. Pat. 2.17., App. *B Civ.* 1.53. en Sherwin-White (2001; 1^e druk 1973) 165-166. Zie voor literatuur over de Bondgenotenoorlog Gabba (1954), (1994), Salmon (1982), Keaveney (1987), Mouritsen (1998b), Van Dooren (2008), Kendall (2013), Dart (2014) en Bispham (2016).

¹³ Cic. *Balb.* 21., Vell. Pat. 2.16. en App. *B Civ.* 1.49.

¹⁴ App. *B Civ.* 1.42. en 1.53. en Flor. 2.6.11.

ontgelden.¹⁵ Veel vooraanstaande families in Samnium en Lucanië verloren het leven, hun land en eigendommen. Sommige gemeenschappen kregen niet het beloofde Romeins burgerrecht maar kregen als straf hoge boetes, hun landerijen werden onteigend en ze kregen veteranen gehuisvest.¹⁶

Veel steden werden tijdens en na de Bondgenotenoorlog hersticht tot *municipium*. Sommige steden werden een *municipium iuris Latini*, gemeenschap met Latijns burgerrecht, andere werden een *municipium civium Romanorum*, oftewel een gemeenschap van Romeinse burgers.¹⁷ Hierbij moet opgemerkt worden dat dit zogenaamde municipaliseringsproces pas voltooid werd onder de heerschappij van Augustus.¹⁸ Voor de decurionen betekende dit dat hun onderlinge staatsrechtelijke en juridische positie meer uniform werd ten opzichte van elkaar én Rome.

De *Lex Irnitana* geeft aan dat de magistraten en decurionen van de stad Irni, die Latijns burgerrecht hadden, het Romeins burgerrecht kregen samen met hun families.¹⁹ Dat de zonen van de decurionen het Romeins burgerrecht kregen was van belang om de continuïteit te waarborgen voor de toekomstige bezetting van de stadsraad. Het is plausibel om te veronderstellen dat deze mogelijkheid tot verlening van Romeins burgerrecht reeds in Italië bestond, aangezien de *Lex Irnitana* een door Rome verleende stedelijke wetgeving was. Immers, hiermee verviel, in elk geval voor leden van de *ordo decurionum*, het juridische onderscheid tussen *municipia sine suffragio* (gemeenschap zonder stemrecht) en *municipia optimo iure* (gemeenschap met volledige rechten).²⁰

¹⁵ Strabo 5.4.11., Vell. Pat. 2.27-28., Val. Max. 9.2.1., App. *B Civ.* 1.81-82, 1.89, 1.93, 1.95-96., Flor. 2.9.23-25. en Dio Cass. 33.109.12-21.

¹⁶ Voor de confiscatie van land in Volaterrae en Arretium, Cic. *Att.* 1.19.4. en Santangelo (2014) 14-15. Sulla had eveneens Volaterrae het burgerschap ontnomen, zie Cic. *Caecin.* 101-102. en Cic. *Dom.* 79. Voor het publiekelijk verkopen van land behorende bij Spoletium, Interamnium, Praeneste en Florentia zie Flor. 2.9.27. Bovianum, Aesernia, Panna en Telesia werden gedegradeerd in status zie Strabo 5.4.11. en Santangelo (2014) 17. Sulla strafte gemeenschappen met boetes, vestiging van veteranenkolonies, de verwoesting van stadsmuren en de confiscatie van land, lees App. *B Civ.* 1.96. en Flor. 2.9.27, zie ook Crawford (1978) 151. Voor een recent overzicht van Sulla's veteranenkolonies zie Santangelo (2007) 147-157.

¹⁷ Edmondson (2010) 256-258.

¹⁸ Bispham (2007) 442-443.

¹⁹ *Lex Irnitana* 21. De tekst luidt: (...) *Qui ex senatoribus decurion[ib]us conscriptisue municipii Flauii Irnitani magistratus, uti h(ac) l(ege) [co]mprehensum est, creati sunt erunt ,ii, cum eo honore abierint, cum parentibus coniungibusque ac liberis, qui legitimis nuptis quaesiti in potestate parentum [fu]er[i]nt (...).*

²⁰ Voor *municipia sine suffragio* en *municipia optimo iure* zie Laffi (1983) 61-63, Mourtisen (2007) en Zuiderhoek (2017) 83-84.

Daarnaast werden overal in Italië nieuwe *coloniae* gesticht voor veteranen op het onteigende land. In deze nieuwe Romeinse *coloniae* mochten de veteranen van Sulla zich vestigen.²¹ Zo werden in Pompeii in 80 v.Chr. tussen de 2000 en 5000 Romeinse veteranen gehuisvest, als straf voor de opstand tegen Rome tijdens de Bondgenotenoorlog.²² De stad kreeg tevens de nieuwe naam *Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum*. Dit had uiteraard sociale en culturele implicaties voor Pompeii. De veteranen verdrongen sommige leden van vooraanstaande families uit hun functies en ook werden bezittingen van de laatsten verbeurd verklaard. Epigrafisch onderzoek laat echter zien dat veel leden van de autochtone elite hun posities desondanks wisten te behouden.²³ Wel begon het Latijn langzaam de plaats van het Oskisch in te nemen, mede door de komst van de Romeinse veteranen.²⁴

Deze ontwikkelingen in Pompeii stonden niet op zichzelf maar zijn door middel van archeologisch en epigrafisch onderzoek op verschillende plaatsen in Italië waarneembaar.²⁵ De beste epigrafische en archeologische voorbeelden zijn afkomstig uit Etrurië. Uit meer dan 10.000 Etruskische inscripties van met name graftombes is het mogelijk om het volgende patroon te reconstrueren: aan het begin van de eerste eeuw v.Chr. komt het Latijn in gebruik, waarna rond het midden van de eerste eeuw v.Chr. zowel Etruskische als Latijnse inscripties aangetroffen worden op onder andere grafurnen. Uiteindelijk, aan het einde van de eerste eeuw v.Chr., wordt het Etruskisch steeds zeldzamer.²⁶ Het verlenen van het Romeins burgerrecht na de Bondgenotenoorlog valt samen met dit proces van linguïstische verandering.

Daarnaast blijkt uit archeologisch onderzoek dat in de periode na de Bondgenotenoorlog, wanneer ook veteranenkolonies gesticht worden in Etrurië, er een

²¹ App. *B Civ.* 1.100 en 103. Zie Santangelo (2007), (2014) 14-20 en Thein (2010) voor veteranenkolonies onder Sulla.

²² Zanker (1998) 62 en Descoeudres (2007) 16.

²³ Descoeudres (2007) 16. Dyson (1992) 63, spreekt daarentegen van een grotere sociale en politieke verandering, en stelt dat belangrijke Oskisch sprekende families twee generaties lang geen magistraatsfuncties meer bekleedden in Pompeii.

²⁴ Salmon (1982) 132.

²⁵ Salmon (1982) 141, Salmon beschrijft hier de linguïstische verandering van de midden-Italische dialecten, het Oskisch, Etruskisch en het Noorditalische Venetisch.

²⁶ Barker en Rasmussen (2000; 1^e druk 1998) 286-291, Benelli (2001) 8-11, Lomas (2004) 180-183, Bradley (2007) 307 en Wallace-Hadrill (2008) 85-86.

duidelijke afname waar te nemen is van graftombes, votiefbeeldjes en terracotta's met Etruskische motieven en juist een toename van Hellenistische motieven. Volgens Torelli was deze verschuiving een logisch gevolg van een veranderende herkomst van de stedelijke bestuurlijke elites, met name omdat deze in de eerste eeuw v.Chr. steeds meer bestond uit veteranen van Sulla en later van Augustus.²⁷ De huisvesting van veteranen in *coloniae* had zeker belangrijke culturele, sociale en politieke gevolgen voor de Italische volken.

Het stichten van een Romeinse *colonia* impliceerde dat in een reeds bestaande Italische stad vele honderden tot duizenden nieuwkomers gevestigd werden, veelal veteranen en hun families. In dit proces werd een aantal vooraanstaande Romeinse mannen belast met het opstellen van de stedelijke wetgeving, de census voor de *ordo decurionum* en met het benoemen van de eerste magistraten. Voor het stichten van de *colonia* in Pompeii benoemde Sulla drie mannen, de *tresviri coloniae deducendae*, onder wie zijn neef Publius Cornelius Sulla, die zorg moesten dragen voor het opstellen van de stedelijke wetgeving, de benoeming van de *ordo decurionum* en het aanstellen van magistraten.²⁸

Stedelijke wetgevingen: tussen autonomie en centralisering

Voor bestaande steden die een *municipium* werden, met welke burgerrechten dan ook, golden na 88 v.Chr. in principe dezelfde juridische procedures.²⁹ Hier werden geen veteranen gehuisvest, maar ook in deze gemeenschappen werden stedelijke wetgevingen, decurionen en eerste magistraten gedicteerd door zogenaamde gevolmachtigden vanuit Rome.³⁰ Deze Romeinse afgevaardigden hadden juridische kennis en ervaring met het opstellen van stedelijke wetgevingen. Er zijn naast Pompeii nog vier gevallen bekend, namelijk Larinum, Tarentum, Irni en Halaesa, waarbij gevolmachtigden de stedelijke wetgeving van deze nieuwe *municipia* en *coloniae* vormgegeven hebben.

In Larinum (Samnium) werden Oppianicus en drie andere mannen door Sulla benoemd tot de nieuwe *IIIviri* van de stad. De reeds aanwezige, benoemde *IIIviri* werden afgezet en waarschijnlijk vervangen door aanhangers van Sulla. Ook werd een nieuwe stedelijke wetgeving gecreëerd die de oude verving.³¹ Hetzelfde wordt beschreven in de *Lex*

²⁷ Torelli (1995) 23-27 en 28-29.

²⁸ Cic. *Sull.* 60-62.

²⁹ Crawford (1998).

³⁰ Crawford (1996b) 421-422.

³¹ Cic. *Clu.* 25 en verder.

Tarentina, die ongeveer een decennium na de Bondgenotenoorlog opgesteld werd. Ook hier staat dat de eerste *IIIviri* en *aediles* van buiten de stad naar Tarentum toe kwamen.³² Hier moet er dus ook van uitgegaan worden dat zij reeds op voorhand benoemd waren, wellicht vanuit Rome, en naar Tarentum reisden om daar een nieuwe stedelijke wetgeving op te stellen alsmede verantwoordelijk waren voor de beëdiging van nieuwe magistraten en decurionen.

Een soortgelijke ontwikkeling is waar te nemen in een redevoering van Cicero tegen Verres. In dit relaas krijgt de op Sicilië gelegen stad Halaesa belangrijke vrijheden toegewezen. De tekst verhaalt echter niet of de stad de status van Romeins *municipium* of *colonia* kreeg. Omdat er onduidelijkheden en interne twisten bestonden over de invulling van vacante posities in de *ordo decurionum*, werd de senaat in Rome gevraagd om advies. De Romeinse senaat belastte de *praetor* Gaius Claudius Pulcher met het opstellen van een nieuwe stedelijke wetgeving die de benoeming van magistraten en decurionen beter moest reguleren.³³

Een vergelijking kan gemaakt worden met de benoeming van magistraten voor de stad Irni. De *Lex Irnitana* laat zien dat externe “interim” *aediles* en *quaestores* benoemd werden. Pas na het opstellen van de stedelijke constitutie werden kandidaten voor de magistraatsfuncties gekozen en door de stadsraad benoemd. Het lijkt er zelfs op dat de eerder benoemde “interim” magistraten naast de nieuwgekozen magistraten functioneerden tot het einde van hun betreffende benoemings- of verkiezingsperiode.³⁴ Een soortgelijke situatie kan wellicht worden aangenomen voor de positie van de stadsraad van het eveneens in Baetica gelegen stadje Singilia Barba. Twee inscripties geven aan dat er mogelijk twee stadsraden naast elkaar functioneerden: een *ordo singiliensis* en een *ordo singiliens(is) vetus*.³⁵ Het kan hier gaan om een herschikking van de *ordo decurionum*, eveneens aan de hand van een nieuwe stedelijke wetgeving, waarin de oude en de nieuwe stadsraad kort naast elkaar functioneerden. Een mogelijkheid die niet uit te sluiten valt, is dat het om een herbenoeming gaat van (groten)deels dezelfde personen.

³² *Lex Tarentina* 7-8.

³³ Cic. *Ver.* 2.2.49.122.

³⁴ *Lex Irnitana* 19 en 20.

³⁵ *CIL* 2².5.792 en 2².5.794. Revell (2013) 240-241 geeft aan dat Singilia Barba mogelijk een duale gemeenschap was: een stad bestaande uit twee juridisch gedefinieerde gemeenschappen elk met een eigen status.

Hoewel meer dan honderd steden in Italië een nieuwe wetgeving kregen na 88 v.Chr., werd er door Rome niet gekozen voor uniformiteit in deze wetgevingen.³⁶ Wel bestond er enige uniformiteit in magistratuur – *IIviri* of *IIIviri*, *aediles* – en uiteraard in de aanwezigheid van een stadsraad: temeer omdat deze instituten (bij het creëren van een *municipium* of *colonia*) in het leven werden geroepen door personen die aangesteld werden vanuit Rome. In veel nieuwe municipale wetgevingen werden klaarblijkelijk reeds bestaande gewoonten en politieke gebruiken opgenomen, waardoor juridische uniformiteit niet opportuun was.

De *Tabula Osca Bantiae* laat zien dat dit een ontwikkeling was die reeds voor de Bondgenotenoorlog bestond. Deze inscriptie, opgesteld in het Oskisch aan het einde van de tweede eeuw v.Chr., bevat de stedelijke wetgeving van de stad Bantia, gelegen in Lucanië. Deze wettekst was gebaseerd op zowel Romeinse als inheemse gebruiken.³⁷ Ondanks het gegeven dat de stad Bantia enkel de status van *socius* (Romeins bondgenoot) had, werd er bewust voor gekozen door de lokale elite om een stedelijke wetgeving te hanteren die borg stond voor eigen rechtsprekende tradities, en daar waar nodig aangevuld werd met Romeinse wetgeving. Sherwin-White vermeldt dat al voor de Bondgenotenoorlog in meerdere Italische steden het dagelijks bestuur vervuld werd door magistraten die Romeinse ambts titels droegen.³⁸ In de magistratuur van deze steden valt eveneens een mengeling van lokale en Romeinse titulatuur te ontdekken, zoals de titel van *praetor*.

Wellicht bestond er ook meer continuïteit in de benoeming van het aantal magistraten in de nieuwe *municipia*. Edward Salmon pleit voor een meer uniforme benadering en oppert dat steden die voor de Bondgenotenoorlog beschikten over een tweehoofdige magistratuur, na 90 v.Chr. juist *IIviri* toegewezen kregen. Steden waar een andere vorm van magistratuur bestond, kregen de gebruikelijke *IIIviri* wanneer zij een *municipium* werden.³⁹

De vormgeving van de stedelijke constituties en de magistratuur in de nieuwe *municipia*, zoals hierboven uiteengezet is, laat veel meer continuïteit zien. Deze ontwikkeling liep wellicht nog lang door. Aulus Gellius stelt in zijn *Noctes Atticae*, afkomstig uit de tweede

³⁶ Salmon (1982) 135, beargumenteert dat zeker 125 steden Romeinse burgerrechten kregen na de Bondgenotenoorlog, hoewel een exact aantal niet te noemen is.

³⁷ Sherwin-White (2001; 1^e druk 1973) 129.

³⁸ Sherwin-White (2001; 1^e druk 1973) 130-132.

³⁹ Salmon (1982) 177-181. Zie ter vergelijking de opmerkingen van Crawford (1998) 36, de *municipia* kregen vaak *IIIviri* toegewezen en de *coloniae* vaak *IIviri*. Hoewel Crawford er aan toevoegt: “I should say at once that I believe that the choice at the time was utterly trivial and that no-one cared a hoot whether they had *IIviri* or *IIIviri*”.

eeuw n.Chr., dat de inwoners van een *municipium* hun eigen rechten en wetten konden behouden, wat maakt dat *coloniae* niet meer status hadden dan *municipia*.⁴⁰ Dat Italische steden mogelijk ook nog lang eigen lokale titulatuur behielden voor magistraatsfuncties blijkt uit de *Scriptores Historiae Augustae* waarin staat dat keizer Hadrianus benoemd werd tot *praetor* van sommige Etrurische steden en tot *demarchos* in Neapolis.⁴¹

Een belangrijke conclusie die getrokken kan worden is dat de Romeinen veel moeite deden om juridisch en bestuurlijk een subtiële balans te vinden tussen het recht van de overwinnaar en die van de onderworpen volken. De Bondgenotenoorlog had laten zien dat de Romeinen zich niet konden veroorloven om de Italiërs wederom van zich te vervreemden. Daarvoor was de oorlog te ingrijpend geweest. Bovendien waren de Italische gemeenschappen vanuit een electoraal oogpunt gezien zeer belangrijk geworden. Een tweetal bronnen onderschrijft het belang van de Italische gemeenschappen voor de politieke ontwikkelingen in Rome. Quintus Cicero schrijft in zijn *Commentariolum Petitionis* dat kandidaten voor magistraatsverkiezingen juist veel stemmen konden verwerven onder de burgers van de Italische *municipia*, *coloniae* en *praefecturae*.⁴² Ook Augustus zag het electorale belang in van deze lokale gemeenschappen. Zo maakte hij het in *coloniae* mogelijk dat decurionen in hun eigen woonplaatsen konden stemmen op magistraten in Rome, door de stemmen verzegeld naar Rome te laten brengen.⁴³

Een andere conclusie die wellicht getrokken kan worden, is dat de nieuwe stedelijke wetgevingen herkenbaar konden blijven voor zowel de lokale bevolking als de Romeinse machthebbers. Dit was mogelijk door enerzijds de handhaving van lokale juridische gebruiken, en anderzijds door de invoering van Romeinse uniforme wetten en magistratuur. Beargumenteerd kan worden dat het selecteren van een nieuwe *ordo decurionum* dan ook niet in alle steden in Italië op dezelfde manier gebeurde. Deze verschillen in selectieprocedure hadden uiteraard ook weer gevolgen voor de omvang en samenstelling van de *ordo decurionum* in de Italische steden.

⁴⁰ Gell. *NA* 16.13.3 en 5-6: Er wordt o.a. vermeld dat de stad Praeneste aan keizer Tiberius vraagt om de status van de stad te veranderen van *colonia* in *municipium*. Een mogelijke reden voor deze gevraagde verandering was dat lokale wetten en rechten dan weer in gebruik konden worden genomen.

⁴¹ SHA *Hadr.* 19.1.

⁴² Cic. *Comment. pet.* 30-31.

⁴³ Suet. *Aug.* 46.

2.3. De benoeming, selectie en privileges van decurionen

In de *Tabula Heracleensis*, de werken van Cicero en de *Digesta* is te lezen dat er verschillende manieren waren voor Romeinse burgers om toegelaten te worden tot de *ordo decurionum*. In de eerste plaats konden vrijgeboren mannen met Romeins burgerrecht door een census geaccepteerd worden.⁴⁴ Toelating tot de *ordo decurionum* werd bepaald door de *quinquennales*, magistraten die elke vijf jaar gekozen werden in plaats van de gebruikelijke *IIViri* of *IIIViri*. De *quinquennales* stelden elke vijf jaar de census op en deelden zo de *ordo decurionum* in. Potentiële leden van de *ordo decurionum* moesten echter aan een scala van criteria voldoen, te meer omdat met het lidmaatschap van de *ordo decurionum* uitzonderlijke rechten en juridische privileges meekwamen.

Dignitas van decurionen

De *Tabula Heracleensis*, de stedelijke wetgeving voor de Zuiditalische stad Heraclea en waarschijnlijk opgesteld in 45 v.Chr., bevat een opsomming van beroepen die men niet mocht uitoefenen wanneer men zich kandidaat stelde voor een magistraatsfunctie of toegang wilde hebben tot de stadsraad, ondanks dat men een vrijgeboren man was met Romeins burgerrecht.⁴⁵ Deze beroepen pasten namelijk niet bij het *mos maiorum* van de decurionen. Het betreft hier beroepen zoals bijvoorbeeld prostitué, trainer van zwaardvechters, toneelspeler en bordeelhouder.⁴⁶ Daarnaast werden mannen die veroordeeld waren of hun strafproces nog afwachtten ook geweerd uit de *ordo decurionum*, evenals mannen die oneervol ontslagen waren uit het leger. In bovengenoemde gevallen zou het om mannen gaan die zonder schaamte waren en dus zonder eergevoel.⁴⁷ Tevens mochten omroepers, verkeersregelaars en begrafenisondernemers, zolang zij deze beroepen uitoefenden, zich niet verkiesbaar stellen voor magistraatsfuncties en evenmin zitting hebben in de stadsraad.⁴⁸ Ook

⁴⁴ Mouritsen (2015) 229.

⁴⁵ *Tabula Heracleensis* 94, 104-105 en 122-123.

⁴⁶ *Tabula Heracleensis* 122-123. De tekst luidt: (...) *queiue corpore questum fecit fecerit; queiue lanistaturam artemue ludicram fecit fecerit; queiue lenocinium faciet*. Voor ongewenste beroepen zie ook Cic. *Off.* 1.150.

⁴⁷ Lendon (2005; 1^e druk 1997) 96.

⁴⁸ Cic. *Fam.* 2.218.1. voor de uitsluiting van omroepers als lid van de stadsraad. *Tabula Heracleensis*, de teksten luiden: 94 (...) *Neue quis, quei praeconium, dissignationem, libitinamue faciet dum eorum quid faciet* (...) en 104-105 (...) *Neue eum, quei praeconium, dissignationem, libitinamue faciet dum eorum quid faciet*.

mannen aan wie grove beledigingen als laster en smaad ten deel vielen, mochten geen lid worden van de *ordo decurionum*.⁴⁹ Een lid van een *ordo* wiens uitingen of gedrag zelf beledigend waren, werd uit de betreffende *ordo* gezet.⁵⁰ Een zuiver, eervol blazoën was dus noodzakelijk voor een lidmaatschap van de *ordo decurionum*. Magistraten, evenals de leden van de stadsraad, dienden de *dignitas* van de stad hoog te houden door middel van hun eigen eervolle en respectabele handelen.⁵¹

In de tweede plaats werd iedereen die een magistraatsfunctie bekleed had, toegelaten; het betreft hier dan de oud-*IIviri* of -*IIIviri*, -*aediles* en -*quaestores*.⁵² Bovendien werden vermogende en vooraanstaande personen in de *ordo decurionum* opgenomen, de zogenaamde *adlecti*, vanwege hun status in de samenleving of vanwege hun gulle giften. Hieronder wordt betoogd dat zowel de vermogensseis als het leeftijdscriterium, net als het aantal decurionen, vastgelegd werd in stedelijke constituties, die vervolgens in overeenstemming met de eigen tradities en wetten bepaald werden.

Leeftijdscriteria

In de nieuwe stedelijke wetgeving van de eerder genoemde Siciliaanse stad Halaesa wordt melding gemaakt van een leeftijdscriterium van 30 jaar voor toelating tot de *ordo decurionum*.⁵³ Ditzelfde leeftijdscriterium is vastgelegd in de *Tabula Heracleensis*, waar het gestelde leeftijdscriterium gold voor de verkiezingen van *IIviri*, *IIIviri* of enig ander ambt.⁵⁴ Ook geeft de *Lex Irnitana* aan dat de *IIviri* alleen burgers ouder dan 25 jaar mogen kiezen om als *iudices* te functioneren.⁵⁵ Hetzelfde leeftijdscriterium van 25 jaar voor de verkiezingen van magistraten werd voorgeschreven in de Flavische wetgeving van de stad Malaca, eveneens gelegen in de provincie Baetica.⁵⁶ Het criterium van 25 jaar voor lidmaatschap van de *ordo decurionum*, in de functie van *praetextati* – jongemannen die wel de rechten en aanzien bezaten van de *ordo decurionum* maar nog geen stemrecht hadden – is terug te vinden in de

⁴⁹ Dig. 47.10.40.

⁵⁰ Dig. 47.10.43.

⁵¹ Cic. *Off.* 1.124.4-7.

⁵² Patterson (2006) 225.

⁵³ Cic. *Ver.* 2.2.49.122.

⁵⁴ *Tabula Heracleensis* 89 en 98.

⁵⁵ *Lex Irnitana* 86.

⁵⁶ *Lex Malacitana* 54.

Digesta.⁵⁷ Volledig lidmaatschap, met stemrecht, zou men dus wellicht op latere leeftijd kunnen verkrijgen.

Deze bronnen laten een discrepantie zien tussen de leeftijd waarop jongemannen konden participeren in een verkiezing (25 jaar) en de leeftijd waarop zij toegang hadden tot de *ordo decurionum* (30 jaar). Bovendien komt uit deze bronnen het beeld naar voren dat in sommige steden jongemannen zich eerder verkiesbaar konden stellen dan in andere steden. Zo kon dat in de stad Malaca, *Municipium Flavium Malacitanum*, op 25-jarige leeftijd en in de stad Heraclea op 30-jarige leeftijd. Deze bronnen geven op het eerste gezicht een gedifferentieerd beeld, maar zijn goed met elkaar te verenigen.

Toegang tot de *ordo decurionum* kon immers, onder normale omstandigheden, pas verkregen worden ná het bekleden van een magistraatsfunctie. Er wordt hiervan uitgegaan dat de verkiesbare jongemannen hun *cursus honorum* gewoonlijk begonnen met een civiele of een militaire magistratuur. Wanneer er ook nog van uitgegaan wordt, bij een civiele *cursus honorum*, dat de jongemannen wellicht niet altijd meteen gekozen werden, dan lijkt het erop dat de meesten bij hun eerste verkiezing eerder ónder de 30 waren dan daarboven. De jongemannen probeerden zich op deze wijze te verzekeren van een positie in de *ordo decurionum* door nog vóór hun dertigste een magistraatsfunctie te bekleden. In dit licht is het plausibel dat in Halaesa veel jongemannen hun eerste verkiezingsjaar hadden voor hun dertigste.

Wellicht was dit ook het geval in de stad Heraclea ondanks het gegeven dat de stedelijke wettekst er duidelijk melding van maakt dat jongemannen zich pas verkiesbaar mogen stellen op hun dertigste. Een uitzondering treffen we namelijk aan in deze stedelijke wettekst voor jongemannen met een militaire *cursus honorum*. In de wet staat dat jongemannen zich verkiesbaar konden stellen voor een magistraatsfunctie, ongeacht hun leeftijd, wanneer zij twee maal zes maanden militaire campagne of drie dienstjaren in de cavalerie of zes dienstjaren als infanterist er op hadden zitten.⁵⁸ De wet was opgesteld in 45 v.Chr.: de burgeroorlog tussen Pompeius Magnus en Julius Caesar was net voorbij en die tussen Octavianus en Marcus Antonius moest nog beginnen. Jongemannen die meegevochten hadden, konden zich op deze wijze verkiesbaar stellen vóór hun dertigste jaar. In Heraclea was het daarom wellicht mogelijk dat veel jongemannen tussen de 25 en 30 jaar hun eerste verkiezingsjaar hadden.

⁵⁷ Dig. 50.2.6.1.

⁵⁸ *Tabula Heracleensis* 89 en 99-103.

Klaarblijkelijk bestond er een tendens waarbij het leeftijdscriterium voor de verkiezing van magistraten tussen de 25 en 30 jaar lag. Wel waren deze leeftijdscriteria afhankelijk van de uitzonderingsregels vastgelegd in de stedelijke wetgevingen die zeker niet uniform waren. Ondanks de verschillen in stedelijke wetgevingen was een overeenkomst in deze wetgevingen dat lidmaatschap van de stadsraad, met stemrecht, pas verkregen kon worden na het bekleden van een magistraatsfunctie. Volwaardige opname in de *ordo decurionum* gebeurde in de praktijk dus pas na een dertigste levensjaar. Uiteraard waren er uitzonderingen, zoals bijvoorbeeld de *adlecti*, en die worden hieronder besproken.

Vermogenscriteria

Naast een leeftijdscriterium maakt de nieuwe stedelijke wetgeving van Halaesa melding van het feit dat er een vermogens eis gehanteerd werd voor de nieuwe decurionen.⁵⁹ Welk criterium dat was, blijft helaas onbeschreven. In de *Lex Tarentina* wordt wel melding gemaakt van een vermogens eis voor decurionen. Elk lid van de *ordo decurionum* moet een huis bezitten, binnen de grenzen van het *municipium* of in de stad zelf, met tenminste 1500 dakpannen.⁶⁰ De enige bron waarin een geldbedrag genoemd wordt als vermogenscriterium voor de stadsraad is een brief van Plinius de Jongere.⁶¹ In deze brief staat dat een goede vriend van Plinius, Romatius Firmus genaamd, voldoet aan de vermogens eis van HS100.000 als lid van de stadsraad. Het betreft hier waarschijnlijk de *ordo decurionum* van de stad Comum, gelegen in het Noorden van Italië.

Naast het bestaan van een censuscriterium bestond voor het lidmaatschap van de stadsraad ook mogelijk een soort “entreegeld”.⁶² Van pas verkozen magistraten is bekend dat zij een zogenaamde *summa honoraria* leverden aan de stad. Deze specifieke giften bestonden uit het organiseren van publieke spelen, het geven van banketten en het schenken van een financiële bijdrage aan de schatkist van de stad.⁶³ Verschillende inscripties getuigen ervan dat deze schenkingen gezien werden als een eervolle verplichting (*ob honorem*) behorende bij de

⁵⁹ Cic. *Ver.* 2.2.49.122.

⁶⁰ *Lex Tarentina* 26-31.

⁶¹ Plin. *Ep.* 1.19.

⁶² Cic. *Ver.* 2.2.48.120. De tekst luidt: (...) *tota Sicilia per triennium neminem ulla in civitate senatorem factum esse gratis* (...)

⁶³ *Lex Coloniae Genetivae* 70 (*Ilviri*), 71 (*Aediles*) en 127 (*Ilvir, aedilis* en *praefectus*) voor verplicht organiseren van spelen.

pas verworven magistratuur.⁶⁴ Zo werd in de Zuiditalische stad Compsa een beeld van de god Mercurius en één *denarius* per hoofd van de bevolking geschonken door een pas benoemde *quinquennalis, ob honorem*, als verplichting behorende bij zijn aantreden.⁶⁵ Een andere formulering, maar inhoudelijk hetzelfde, is afkomstig uit Pompeii waar Aulus Clodius Flaccus begin eerste eeuw v.Chr. HS10.000 schonk, *in publicum pro duomviratu*, aan de gemeentekas voor zijn verkiezing tot *Ivir*.⁶⁶ Daarnaast bestond de mogelijkheid voor magistraten om de *summae honorariae* te besteden aan zowel spelen als publieke gebouwen, zoals een formulering van een inscriptie afkomstig uit Pompeii laat zien: *e lege in ludos aut in monumento*.⁶⁷ Een ander voorbeeld hiervan is een dedicatie van de stad Praeneste aan Gnaeus Voesus Aper, die tijdens zijn magistraatsfuncties zowel spelen als een *spoliarium* geschonken had.⁶⁸

Of voor nieuwe decurionen dezelfde verplichtingen golden als voor nieuw gekozen magistraten is onbekend. Wel zijn er drie fragmenten van een inscriptie bekend, afkomstig uit Iguvium en opgesteld tijdens de regeringsperiode van Augustus, waarin HS6000 geschonken werd als dank voor opname in de *ordo decurionum* van de stad.⁶⁹ Bovendien zijn er voorbeelden waaruit blijkt dat soms verwanten van decurionen *gratis* opgenomen werden in de stadsraad.⁷⁰ Dit werd veelal gedaan als dankbetuiging voor eerdere genereuze schenkingen. De vermelding *gratis* zou overbodig zijn als er blijkbaar geen “entreegeld” bestond of verwacht werd.

De decurionen en andere welgestelden, zoals de *augustales*, waren zich zeer bewust van hun verplichtingen jegens de stad en haar inwoners. Het bekleden van stedelijke publieke functies én het aanwenden van private financiële middelen voor publieke doelen werd gezien als een morele verplichting passend bij het wereld- en mensbeeld van de Romeinse stedelijke

⁶⁴ CIL 9.2350, 11.3123, AE (1961) nr. 109, (1964) nr. 181, (1974) nr. 228 en (1975) nr. 252. Zie verder voor geldbedragen Duncan-Jones (1974) 147-155.

⁶⁵ CIL 9.976.

⁶⁶ CIL 10.1074d.

⁶⁷ CIL 10.829. (= ILS 5706).

⁶⁸ CIL 14.3014. Een *spoliarium* is het gebouw naast of in het amfitheater waar de gestorven gladiatoren ontdaan werden van hun kleding en uitrusting.

⁶⁹ CIL 11.5820 (= ILS 5531).

⁷⁰ Ostia: AE (1959) nr. 254, (1988) nr. 212 en (2004) nr. 360. Velitrae: AE (1919) nr. 64. Pompeii: CIL 10.846 (= ILS 6367) en AE (1994) nrs. 395 en 398, waaruit blijkt dat kinderen *gratis* opgenomen werden in de *ordo decurionum*.

elite.⁷¹ Wanneer ervan uitgegaan kan worden dat een dergelijke visie behoorde tot het conceptuele kader van de lokale decurionen, dan lijkt het voor de hand liggend dat bij toetreding tot de stadsraad er een financiële bijdrage werd geleverd. Deze bijdrage bestond in de vorm van *summae honorariae*; zoals spelen, een banket of een (deel van een) publiek gebouw.

Waarom zijn er dan niet meer inscripties teruggevonden zoals aangetroffen in Iguvium? Ten eerste lieten decurionen uiteraard niet iets vermelden in een inscriptie wat voor iedereen vanzelfsprekend was, namelijk het bijdragen aan de stad na opname in de *ordo decurionum*. Het exceptionele was immers de *gratis* opname van nieuwe leden. Daarnaast zijn er veel inscripties gevonden waarin schenkingen van decurionen vermeld staan zonder het noemen van bedragen. Helaas ontbreken in deze inscripties erg vaak vermeldingen over de toedracht van de gift. Naar de redenen kunnen historici enkel gissen. Een verklaring hiervoor kan dus zijn dat een schenking betrekking had op toetreding tot de *ordo decurionum*. De reden waarom er in de betreffende inscriptie uit Iguvium wel een bedrag genoemd wordt, blijft onbekend, mogelijk omdat het een buitengewone gebeurtenis was. Duidelijk is dat de persoon in kwestie zeer dankbaar was voor zijn opname in de *ordo decurionum*. De schenking van geld en de reden worden immers nadrukkelijk genoemd en waren voor iedereen in de stad zichtbaar opgesteld.

Uitgezonderd van een vermogensselectie waren de *centurionen* en *tribunen* van het leger. In de afspraken van het Tweede Triumviraat (43 v.Chr.) werd Octavianus belast met landverdelingen voor de veteranen.⁷² Eén van zijn voorstellen was om de officieren bij thuiskomst toegang te verlenen tot de *ordo decurionum*.⁷³ Appianus creëert een grauw en triest beeld van de landverdelingen tijdens de Late Republiek.⁷⁴ Vele decurionen werden onteigend of vermoord en hun “vacante” posities in de stadsraden werden overgenomen door veteranen, zo beschrijft Appianus. Bovendien herhaalden zich de onteigeningen en

⁷¹ Veyne (1976) 17, Dyson (1992) 205 en Lendon (2005; 1^e druk 1997) 85.

⁷² Flor. 2.16.5.1-2., Suet. *Aug.* 13. en Dio Cass. 48.6.1-6.

⁷³ App. *B Civ.* 5.128., Dio Cass. 49.14.3. en *ILS* 2243, waarin staat dat een legionair na een zeeslag, mogelijk Actium, gevestigd werd in een veteranenkolonie en daar door zijn voormalige eenheid als lid van de *ordo decurionum* gekozen werd.

⁷⁴ App. *B Civ.* 4.3.: zeker 18 steden werden als *coloniae* overgedragen aan veteranen. App. *B Civ.* 5.12-13.: land en bezittingen werden geconfisqueerd en de bevolking van deze 18 steden vertrok naar Rome. Zie ook Dyson (1992) 63, 92 en 96 en Torelli (1995) 28-29.

proscripties van Sulla tijdens het Tweede Triumviraat en onder de alleenheerschappij van Octavianus.⁷⁵

Vooraf in steden die omgedoopt werden tot een veteranenkolonie vervulden de veteranen een nieuwe positie in de *ordo decurionum*. In het epigrafische materiaal is te ontdekken, dat veteranen vaak civiele magistraatsfuncties (zoals die van *IIvir* of *IIIvir*) bekleedden in Italische steden gedurende het Vroege Principaat.⁷⁶ Bovendien schonken veteranen frequenter gebouwen in deze periode dan voorheen. In een aantal gevallen zijn de naam van de schenker, het geschenken publieke gebouw en de militaire en civiele titulatuur overgeleverd.⁷⁷

Uit bovenstaande bespreking van de bronnen komt het volgende naar voren: 1) dat de stad Halaesa een vermogens eis hanteerde voor lidmaatschap tot de stadsraad, 2) in Tarentum decurionen een huis moesten hebben van bepaalde afmetingen, 3) veteranen vrijgesteld waren van enig vermogens criterium en 4) Plinius een bedrag van HS100.000 noemt als minimum eis voor toelating tot de stadsraad van Comum. Met dit schaarse bronnenmateriaal is het moeilijk tot algemene uitspraken te komen voor een gehanteerde vermogens eis van de Romeinse *ordo decurionum*.

Dat er een vermogens eis gehanteerd werd in een sterk ge-oligarchiseerde samenleving, zoals de Romeinse, lijkt voor zich te spreken gezien de grote hoeveelheid inscripties die getuigen van publieke uitgaven. Hoe hoog deze vermogens drempel was en of dit uniform toegepast werd, maken de bronnen niet duidelijk. De vraag die hieruit voortvloeit, is of de door Plinius genoemde HS100.000 ook gold als censuscriterium voor alle andere steden in Italië, of dat deze vermogens eis per stad kon verschillen.

Voor een mogelijk antwoord wordt, wederom, de *Lex Irnitana* geraadpleegd. Deze Flavische wettekst geeft een interessante tekstpassage weer. De tekst schrijft namelijk voor dat het aantal leden van de stadsraad gevormd werd in overeenstemming met de traditie zoals

⁷⁵ App. *B Civ.* 4.5-31. en 5.67., Vell. Pat. 4.66., Flor. 2.16.6.3., Suet. *Aug.* 15., en Dio Cass. 47.3.1. t/m 47.15.4., 51.4.5-8.

⁷⁶ Voor veteranen als *IIvir* of *IIIvir* zie o.a.; *CIL* 5.1838 (= *ILS* 1349), 5.1839, 5.4058, *ILS* 2688, *AE* (1909) nr. 58, (1955) nr. 169, (1964) nr. 19, (1966) nr. 124, (1972), nrs. 72 en 148, (1978) nr. 286 met (1996) nr. 513, (1981) nr. 223. Keppie (1984) 108-114 nrs. 21 (= *ILP* 76), 23 (= *ILP* 89), 31 (= *CIL* 9.4754). *ILP* = Keppie's afkorting van M. Mello en G. Voza (1968) *Le iscrizioni latine di Paestum*. Napels. Zie hoofdstuk 4 par. 4.3 voor veteranen als magistraten in de steden van Umbrië.

⁷⁷ *CIL* 5.533, 5.4041, 9.3044, 9.3522, 9.4968, 10.4833, 10.4876, 11.2704, *AE* (1937) nr.64 met (1938) nr. 110. en (1981) nr. 268.

die bestond vóór de invoering van de nieuwe stedelijke wetgeving.⁷⁸ Een vergelijking valt te maken met de eerder genoemde *Tabula Osca Bantiae*, waaruit blijkt dat zowel inheemse als Romeinse juridische tradities gebruikt werden in de totstandkoming van de stedelijke constitutie.

Het belangwekkende is dat in de *Lex Irnitana* de lokale traditie ook als uitgangspunt gebruikt werd voor het vormen van een bepaald besluit, in dit geval de bepaling van het aantal decurionen. Deze passage biedt de mogelijkheid om te speculeren of het vermogenscriterium voor toelating tot diezelfde *ordo decurionum* wellicht ook overgelaten werd aan de bestaande lokale tradities. Het lijkt immers vreemd wanneer de samenstelling van de stadsraad wel overgelaten werd aan de lokale gewoonten maar het toelatingscriterium, al dan niet uniform, weer bepaald werd vanuit Rome. Uit de voorgaande paragraaf kan immers opgemaakt worden dat de inhoud van de lokale wetgeving vooral intact gelaten werd en hooguit geïncorporeerd werd binnen een voor de Romeinen herkenbaar procedureel kader van instituties en magistratuur.

Een argument dat deze stelling zou kunnen weerleggen is, dat in dezelfde *Lex Irnitana* voor de benoeming van *iudices* door de gemachtigde *Ilvir* een vermogenscriterium gehanteerd werd van minimaal HS5000 en eveneens een leeftijdscriterium van 25 jaar.⁷⁹ Het ging hier echter niet om decurionen maar om een benoeming van overige burgers tot *iudices*. De leden van de stadsraad en de personen die hiervoor in aanmerking zouden kunnen komen, worden dan ook bij wetgeving buiten eerder besproken benoemingsprocedure gelaten. Een verklaring waarom Rome een dergelijke uniformiteit in juridische procedures opgelegd zou hebben in stedelijke wetteksten (zoals een vermogenscriterium), is de waarborging van een hiërarchische maatschappij. Op deze wijze werd het de vele minder vermogende burgers onmogelijk gemaakt invloed uit te oefenen in de rechtbank.

Daarnaast konden wellicht in veel steden, zoals in Irni, weinig personen voldoen aan een uniforme census van HS100.000. Wanneer door een te hoge vermogens eis er een te kleine stadsraad ontstond, waarbij de financiële verplichtingen door een klein aantal schouders gedragen werden, dan bracht dit ook risico's met zich mee. Een hoge mortaliteit trof de stedelijke elite net zo goed en net zo hard als alle andere inwoners. Hoge sterfte binnen een zeer kleine groep financieel verantwoordelijken zou dus desastreus kunnen uitpakken voor het

⁷⁸ *Lex Irnitana* 31. De tekst luidt: *Quo anno pauciores in eo municipio decuriones conscriptiue quam LXIII, quod ante h(anc) l(egem) rogatam iure more ei(us) municipi fuerunt (...).*

⁷⁹ *Lex Irnitana* 86.

openbare leven in een stad met een te kleine *ordo decurionum* als gevolg van een te hoge census. Een beter alternatief was dan het verlagen van de census om de stedelijke financiën, de *munera publica*, gezond te houden. Het is dus goed mogelijk dat diversiteit in culturele achtergrond, economische draagkracht in combinatie met bevolkingsomvang en maatschappelijke samenstelling een doorslaggevende rol speelden bij het vaststellen en hanteren van een vermogenscriterium voor het lidmaatschap van de *ordo decurionum*.

Privileges van decurionen

Zoals hierboven uiteengezet, werden de decurionen geselecteerd mede op basis van vermogen en vervulden zij magistraatsfuncties. Bovendien was het bezit van het Romeins burgerrecht een vereiste. Daarnaast moest men vrijgeboren zijn. Sommige beroepen waren uitgesloten van deelname en het gedrag van een lid van de stadsraad moest onberispelijk zijn. De mannen die toegang kregen tot de *ordo decurionum* waren op lokaal niveau bijzonder geprivilegieerd met betrekking tot rijkdom, status en de daaraan gekoppelde politieke macht.

Ook buiten de muren van de stad waren de privileges van de decurionen gewaarborgd in het Romeinse strafrecht. Zo werden decurionen bij halszaken vaak verbannen in plaats van geëxecuteerd. Bovendien konden decurionen niet gestraft worden met kruisiging, afranseling, marteling of vormen van dwangarbeid. Ook werden de decurionen niet voor de wilde dieren geworpen in de amfitheaters.⁸⁰ Deze ‘klassenjustitie’ kan verklaard worden door het sociaal-economische belang dat gehecht werd aan de leden van de stadsraad. De decurionen droegen bij aan de politieke, maatschappelijke en financiële stabiliteit van de steden en hun inwoners. Met andere woorden: de decurionen bevorderden de algehele stabiliteit van het Romeinse rijk. Status en juridische privileges stonden dus vanzelfsprekend tegenover deze belangrijke verantwoordelijkheid.

Naast juridische vrijstellingen kregen de leden van de *ordo decurionum* speciale plaatsen toegewezen in het theater en amfitheater.⁸¹ Ook werden er speciaal voor de decurionen banketten georganiseerd door magistraten.⁸² Daarnaast mochten vaak andere

⁸⁰ Zie Garnsey (1970) 242-245 voor een uiteenzetting over de juridische status van de *ordo decurionum*.

⁸¹ Suet. *Aug.* 44. Zie hoofdstuk 3 par. 3.4 voor een sociaal-politieke betekenis van de zetelverdeling in theaters en amfitheaters.

⁸² *Lex Imitana* 77, 79 en *CIL* 10.5835. Kandidaten voor magistraatsfuncties mochten echter geen banketten organiseren, zie; *Lex Coloniae Genetivae* 132 en Plin *Ep.* 6.19.

geprivilegieerde groepen in de stad aanschuiven naast de decurionen, zoals de *augustales*.⁸³ Banketten waren onderdeel van de zogenaamde ‘gift exchange’ of reciprociteit tussen de leden van de stedelijke elite. Individuen of collectieven in de stad, zoals de *collegia*, richtten standbeelden, inscripties of (delen van) gebouwen op in de steden van Italië. Dit kon gebeuren per decreet van de *ordo decurionum*.

Naast banketten ontvingen de decurionen ook *sportulae*. Uit het beschikbare epigrafisch materiaal wordt duidelijk dat de decurionen meer ontvingen dan alle andere groepen in de steden.⁸⁴ Ook hier speelde reciprociteit tussen de elites in de steden een grote rol. Deze samenhang van privileges was erop gericht om een “natuurlijke” balans in de sociale hiërarchie te behouden. Voor de decurionen gold dat met de status ook de financiële zorg voor de stad en haar inwoners kwam, en daarnaast ook de plicht tot het instandhouden van de sociale *status quo*.

Verder hadden decurionen klaarblijkelijk het recht om hun *summa honoraria*, of een gedeelte hiervan, te besteden aan andere zaken dan gebruikelijk was. De formulering in de inscripties, *pro ludis* – voor spelen of in plaats van spelen – geven in essentie de waarde weer van het organiseren van spelen. Een afwijking in het verwachtingspatroon, of zelfs in het verplichtende karakter, was blijkbaar het vermelden waard. Voor tenminste twaalf inscripties afkomstig uit negen steden in Italië kan met zekerheid gesteld worden dat magistraten publieke gebouwen schonken in plaats van spelen.⁸⁵

Opmerkelijk is dat de vermelding *pro ludis* bijna alleen maar voorkwam in de laatste decennia van de Late Republiek en in het Vroege Principaat. In dezelfde periode vond ook het proces van monumentalisering van de steden en *fora* in Italië plaats. Duncan-Jones geeft een verklaring die bij dit proces aansluit en meent dat magistraten in het kader van deze monumentalisering liever gebouwen schonken in plaats van spelen. De primaire reden was dat het organiseren van spelen geen blijvende herinnering achterliet bij de stadsbevolking en een

⁸³ *CIL* 10.110. In Veii mochten sommige *augustales* gezamenlijk met de privilegieerde groep van de *centumviri* dineren, zie *CIL* 11.3805 (= *ILS* 6579).

⁸⁴ Duncan-Jones (1974) 184-188.

⁸⁵ Antium: *CIL* 6.903 (= *ILS* 160), Beneventum: *CIL* 9.1643 (= *ILS* 5734a), Ferentium: *AE* (1909) nr. 59, Hispellum: *CIL* 11.5277 (zie appendix 5), Pompeii: *CIL* 10.825 (= *ILS* 6385), 845, 853 en 857 (= *ILS* 5653a-e), Tarquinii: *NSA* (1948) 258, *AE* (1951) nr. 185 en (1993) nr. 682, Telesia: *CIL* 9.2230 (= *ILS* 5653) en 2235, Trebula Mutuesca: *CIL* 9.4903, Volsinii: *CIL* 11.7301 met *AE* (1904) nr. 39, zie Duncan-Jones (1974) 149 en Crawford (1998) 39.

gebouw juist wel.⁸⁶ Deze visie van Duncan-Jones is recentelijk nog in twijfel getrokken door Dianna Ng.⁸⁷ Zij stelt dat het schenken en organiseren van festivals, banketten, spelen, geld- en voedseluitdelingen even belangrijk was en eveneens duurzaam herinnerd werd in het collectieve geheugen van de ontvangers. Ng betreft in haar onderzoek echter niet het feit dat monumentale architectuur het decor vormde voor bovengeschetste festiviteiten. Beide – bouwwerk en festiviteit – vormden het ceremonieel complex, zoals in hoofdstuk 3 besproken wordt.

Gezien het geringe aantal aangetroffen inscripties met de expliciete vermelding *pro ludis* betrof het waarschijnlijk eerder een uitzondering. Oorzaken konden zijn dat in een stad bepaalde bouwprojecten geldtekorten hadden of juist extra geld nodig hadden om de bouw te bespoedigen. In verschillende stedelijke wetgevingen staat bovendien dat de magistraten verplicht waren om straten aan te leggen, te plaveien, te onderhouden of te veranderen.⁸⁸ Hetzelfde gold voor rioleringen en waterleidingen. Mogelijk had een stad direct behoefte aan bepaalde infrastructuur zoals wegen of waterleidingen en dit had wellicht voorrang op het houden van de verplichte spelen.

⁸⁶ Duncan-Jones (1974) 149.

⁸⁷ Ng (2015).

⁸⁸ *Lex Tarentina* 39-42, *Tabula Heracleensis* 20-23 en 29-56, *Lex Coloniae Genetivae* 77 en *Lex Irnitana* 83.

2.4. De omvang van de *ordo decurionum*

Peter Brunt schat dat er in Italië tijdens de Late Republiek zeker 50.000 decurionen waren, verdeeld over tenminste 300 steden.⁸⁹ Het is echter moeilijk een schatting te maken van de gehele klasse van decurionen in Italië tussen Republiek en Principaat. Van veel steden in Italië kennen we de omvang niet, evenmin als inwoneraantallen of demografische ontwikkelingen. Van sommige steden, zoals Pompeii en Ostia, kunnen schattingen worden gemaakt op basis van het archeologisch materiaal, maar ook niet meer dan dat. Daarnaast spelen andere variabelen mee, zoals de grootte van de totale populatie in Romeins Italië aan het begin van het Principaat. Afhankelijk van interpretaties en methodologie komen historici uit op een ‘low count’ (ca. 6 à 7 miljoen) of ‘high count’ (ca. 14 miljoen) voor de totale bevolking op het Italische schiereiland.⁹⁰

Over de exacte omvang van de gehele klasse van decurionen tussen ca. 100 v.Chr. en 200 n.Chr. valt dus weinig te zeggen. Wel is het mogelijk om op stedelijk microniveau te bepalen welke mechanismen gehanteerd werden en welke variabelen er waren om een duurzame en succesvolle stadsraad te bemannen. In deze paragraaf zal worden uiteengezet in hoeverre economische draagkracht, culturele diversiteit en maatschappelijke en demografische samenstelling van de Italische steden bepalend waren voor de omvang van de plaatselijke *ordo decurionum*.

De laatste decennia van de 20ste eeuw zijn oudhistorici en archeologen langzaam afgestapt van het gegeven dat de *ordo decurionum* van een stad in het Westen van het Romeinse rijk standaard 100 leden gehad moet hebben. Henrik Mouritsen laat zien dat het getal van 100 decurionen voor een stadsraad het eerst werd vastgesteld in de late 19^e eeuw door Mommsen.⁹¹ Sindsdien wordt dit getal van Mommsen als een vaste standaard gehanteerd.

John Nicols en Mouritsen hebben op overtuigende manier laten zien dat het aantal leden van de *ordo decurionum* kon verschillen van stad tot stad, en dat deze dus zeker niet gestandaardiseerd was.⁹² Uit de epigrafische, literaire en archeologische bronnen komt inderdaad een gedifferentieerd beeld naar voren. In totaal is in dit onderzoek voor acht steden,

⁸⁹ Brunt (1962) 71. Dit zou betekenen dat er per stad gemiddeld ca. 167 decurionen waren ($50.000 : 300 = 166,7$), hetgeen niet heel waarschijnlijk is.

⁹⁰ Zie voor de meest recente bijdrage en historiografisch overzicht van de discussie De Ligt (2012).

⁹¹ Mommsen (1888) 844-845.

⁹² Nicols (1988) en Mouritsen (1998a).

gelegen in Italië, bronnenmateriaal gevonden waarin een getal voor de omvang van een stadsraad naar voren komt.⁹³ Voor drie andere Italische steden kunnen op basis van epigrafie en secundaire literatuur schattingen gemaakt worden voor de omvang van de *ordo decurionum*. Daarnaast zijn er nog twee inscripties uit de provincie Baetica die aantallen vermelden voor de stadsraden aldaar.⁹⁴ In slechts vijf gevallen wordt de mogelijkheid van 100 decurionen of raadsleden genoemd (Capua, Cures, Veii, Canusium en Firmum Picenum). Hier moet echter wel bij vermeld worden dat het zeer omstreden is of er daadwerkelijk 100 decurionen aanwezig waren in deze vijf steden.⁹⁵

Hieronder worden per stad het bronnenmateriaal en de historiografische discussies uiteengezet voor de omvang van de *ordo decurionum*. Een vergelijking tussen deze steden geeft voornamelijk de ideologische maar ook de pragmatische keuzes weer van de betrokkenen die er voor verantwoordelijk waren dat de *ordo decurionum* een bepaalde omvang had.

Capua

Het beste voorbeeld van een stadsraad waarbij het zeer omstreden is of deze daadwerkelijk 100 decurionen had, is wellicht te vinden bij Cicero's vermeldingen over de stichtingsgeschiedenis van de stad Capua (Campanië). De eerste bewoners van deze stad zouden direct 100 decurionen, tien *augures* en zes *pontifices* voortgebracht hebben.⁹⁶ Volgens Mouritsen is dit een overdreven voorstelling van zaken omdat het aantal priesters veel te hoog zou zijn voor een pas gestichte stad die relatief klein in omvang was.⁹⁷ Het totale college van priesters zou volgens Mouritsen in Capua nog groter zijn dan in Rome. De verklaring die Mouritsen geeft voor deze getallen is dat Cicero het hier retorisch formuleert, waarbij Capua voorgesteld wordt als belangrijke en gevaarlijke rivaal van Rome.

⁹³ Blokzijl (2014) 64-65.

⁹⁴ Bovendien is er nog een literair fragment van Tacitus over een episode uit de Bataafse Opstand (Tac. *Hist.* 5.19) waarin een omvang van 113 decurionen genoemd wordt. Het betreft hier de omvang van de *ordo decurionum* in *Colonia Augusta Treverorum*, het huidige Trier. Dit fragment is de enige bron die informatie geeft over de omvang van de *ordo decurionum* van een stad gelegen in het Noordwesten van het Romeinse rijk.

⁹⁵ Duncan-Jones (1974) 283 stelt voor drie gevallen vast (Cures, Veii en Canusium) dat het aantal aanwezige decurionen zeker lag op 100 personen. Maar zoals gesteld kunnen deze aannames betwijfeld worden.

⁹⁶ Cic. *Leg. agr.* 2.96. Zie ook; Salmon (1982) 165-168.

⁹⁷ Mouritsen (1998a) 233.

Voor de stad Veii gaat het aantal van 100 decurionen, als dit tot uitgangspunt genomen wordt voor de term *centumviri*, niet op.⁹⁸ Het *CIL* geeft voor Veii meerdere inscripties weer waar de term *centumviri* in vermeld staat.⁹⁹ In één inscriptie wordt echter een plechtigheid genoemd waarbij Gaius Julius Gelos, vrijgelatene van de vergoddelijkte Augustus, opgenomen werd als *augustalis*.¹⁰⁰ Bij deze plechtigheid, gehouden in de tempel van Venus Genetrix te Rome in 26 n.Chr., waren slechts dertien *centumviri* aanwezig, wat zou kunnen suggereren dat er helemaal geen 100 *centumviri* waren. Een ander plaatselijk decreet – uit dezelfde periode – bij de tempel voor Augustus en Victoria was ondertekend met *Ordo Veientium*, de ordo van Veii.¹⁰¹ Dit kan een andere benaming zijn voor dezelfde sociale en politieke groep, maar dit maakt het ook mogelijk om te speculeren dat er een *ordo decurionum* aanwezig was, wat maakt dat de *centumviri* niet noodzakelijkerwijs de stadsraad vormden.

Nicols meent eveneens dat deze *centumviri* niet dezelfde functie als de *ordo decurionum* hoeven te hebben, ten eerste omdat deze term namelijk slechts zelden en dan alleen lokaal voorkomt. Bovendien stelt Nicols dat de betekenis van *centumviri* niet noodzakelijk “100-mannen” hoeft te zijn.¹⁰² Dit impliceert dat niet dat elke stad 100 decurionen had, ervan uitgaande dat de *centumviri* decurionen waren. De naam *centumvir* kan wellicht meer als symbolische titulatuur gezien worden. De steden waar de functie van *centumvir* voorkwamen (Cures, Veii en Forum Novum) waren cultureel sterk verbonden met de oudste Romeinse geschiedenis. Bovendien vielen deze steden in de Late Republiek en het Vroege Principaat binnen Rome’s *suburbium*, het achterland.¹⁰³ Met de titel *centumviri* probeerden de stadsraden van deze steden het dichtst de oorspronkelijke Romeinse senaat bestaande uit 100 personen te benaderen, beargumenteren Mouritsen en Patterson.¹⁰⁴ Mouritsen maakt aannemelijk dat de titel *centumviri* wellicht bedacht was als antiquarische

⁹⁸ Contra Duncan-Jones (1974) 283, Duncan-Jones stelt voor drie gevallen vast, Cures, Veii en Canusium, dat het aantal aanwezige decurionen zeker lag op 100 personen.

⁹⁹ *CIL* 11.3801, 11.3805 (= *ILS* 6579), 11.3807, 11.3808, 11.3811 en 11.3814.

¹⁰⁰ *CIL* 11.3805 (= *ILS* 6579) en Patterson (2004) 69-70, (2006) 224.

¹⁰¹ *CIL* 11.3780.

¹⁰² Nicols (1988) 713 contra Duncan-Jones (1974) 283-186.

¹⁰³ Morley (1996) 83-86.

¹⁰⁴ Mouritsen (1998a) 234, Patterson (2004) 69-70 en (2006) 222-223.

‘revival’ van archaïsche Romeinse gebruiken en namen, zoals die onder Augustus weer werden ingevoerd (zie hoofdstuk 1 par. 1.2).¹⁰⁵

De demografische en economische ontwikkeling van de stad in de eerste eeuw n.Chr. zou een antwoord kunnen bieden. Sinds de Romeinse verovering in de vroege vierde eeuw v.Chr. bleef Veii een kleine stad in vergelijking met andere steden in Italië.¹⁰⁶ Een economische en demografische terugval is te constateren in het aantal boerderijen in de *Ager Veientanus*, waar na de verovering nog maar twee van de drie ‘sites’ bewoond bleven.¹⁰⁷ Onder de Julisch-Claudische dynastie had Veii nog een korte economische opleving en werd de stad onder Augustus hersticht als *Municipium Augustum Veiens*.¹⁰⁸ Hierna kende de stad alleen maar economische stagnatie en demografische terugloop, met als gevolg dat een relatief kleine stad als Veii demografisch en economisch niet 100 mannen voortbrengen kon die de financiële draagkracht hadden om de verplichtingen aan te kunnen die het lidmaatschap van een stadsraad met zich meebracht.

Canusium

Een geheel andere situatie zien we in Canusium, gelegen in Apulië: een stad die volgens Duncan-Jones zeker 100 decurionen had. In 223 n.Chr. werd in Canusium de census gehouden voor de *ordo decurionum*.¹⁰⁹ Op een bronzen plaat, het “Album van Canusium” genoemd, staan 164 namen verdeeld in negen groepen. In het brons staan 31 namen genoteerd van patronen afkomstig uit de *ordo senatorius*, acht afkomstig uit de *ordo equester*, zeven voormalig *quinquennales*, vier *allecti inter quinquennialici*, 29 oud *IIviri*, 19 oud *aediles*, negen voormalig *quaestores*, 32 *pedani* en 25 *praetextati*. Hoewel deze inscriptie buiten het chronologisch kader valt van dit onderzoek geeft dit bronnenmateriaal een unieke inzage in de samenstelling van een Italische stadsraad. De inscriptie kan wellicht inzicht verschaffen in het sociaal-politieke proces op langere termijn dat resulteerde in de hiërarchische samenstelling van de *ordo decurionum* begin derde eeuw n.Chr.

¹⁰⁵ Mouritsen (1998a) 234.

¹⁰⁶ Lees Cornell (2003; 1^e druk 1995) 309-313 voor een uiteenzetting over de verovering van Veii.

¹⁰⁷ Potter (1979) 94, Di Guiseppe (2012) 359 en Fontana en Patterson (2012) 366-368.

¹⁰⁸ Lib. colon. L 219.5 (= Campbell (2000) 173), Potter (1979) 93-94 en 114-115.

¹⁰⁹ CIL 9.338. Zie voor een recente historiografische uiteenzetting Derks (2011) 110-112.

Wanneer de patronen en de *praetextati* weggelaten worden, zoals Patterson voorstelt, dan bestond de stadsraad uit exact 100 personen.¹¹⁰ De inwoners van Canusium beschouwden de patronen als volwaardige leden van de *ordo*, stelt Nicols, om de eenvoudige reden dat zij genoemd worden in het Album.¹¹¹ Stephen Dyson meent echter dat de *ordo decurionum* van Canusium bestond uit 123 personen, maar vermeldt niet welke categorieën meegerekend worden.¹¹² Andere historici menen juist dat de patronen apart gehouden moeten worden of de *pedani* zeker meegerekend moeten worden.¹¹³

De vraag blijft echter niet zozeer welke groep wel of niet meegerekend moet worden, maar waarom er 164 namen vermeld staan als leden van de *ordo decurionum*. Wellicht is het een moderne fixatie om precies op de zogenaamde standaard van 100 decurionen uit te willen komen die Mommsen beschreven heeft. Benet Salway stelt voor dat alle mensen die vielen binnen de vijfjarige census vermeld zijn in het Album. Van individuen binnen deze groep werd derhalve verwacht dat zij de komende vijf jaar de magistraatsfuncties gingen vervullen: “Thus, it is clear that the album of AD 223 remained valid as a catalogue of the decurions (...)”.¹¹⁴ Immers, voor Canusium en haar inwoners bleef een stadsraad met 164 leden een realiteit, in welke samenstelling ook.

Cures

Hoewel een dedicatie in Cures, gelegen ten Noorden van Rome, uit de Severische periode het meest duidelijk getuigt van de aanwezigheid van zogenaamde *centumviri*, wat 100 decurionen zou impliceren, laat een andere inscriptie zien dat er wellicht maar 90 decurionen waren.¹¹⁵ Bij een bijeenkomst voor een verjaardag werden namelijk tien zogenaamde *triclinia*, geschikt voor 90 personen, toegewezen aan de decurionen.¹¹⁶ Verder geldt voor de *centumviri* in Cures

¹¹⁰ Patterson (2006) 231.

¹¹¹ Nicols (2014) 285 en 308.

¹¹² Dyson (1992) 204. Bij 123 decurionen rekent Dyson blijkbaar niet de *quaestores* en de *pedani* mee, wat onmogelijk is gezien het feit dat het ambt van *quaestor* een magistraatsfunctie was en automatisch toegang verleende tot de *ordo decurionum*.

¹¹³ Voor patronen zie Jongman (2007) 511-512. Voor *pedani* zie Garnsey (1970) 254.

¹¹⁴ Salway (2000) 132-133.

¹¹⁵ *CIL* 9.4959.

¹¹⁶ *CIL* 9.4971.

dezelfde argumentatie van Nicols, Mouritsen en Patterson als in Vei: het instituut van de *centumviri* betekend niet *a priori* een *ordo decurionum* met 100 mannen.¹¹⁷

Puteoli

Een andere stad die volgens Duncan-Jones wellicht 100 decurionen had, was Puteoli, gelegen aan de Baai van Napels.¹¹⁸ Maar ook dit aantal klopt niet. Voor Puteoli hebben we drie inscripties die aantallen van aanwezige decurionen noemen. In een inscriptie uit 105 v.Chr. staat vermeld dat bij een discussie over constructiewerkzaamheden in de stadsraad niet minder dan 20 decurionen aanwezig zouden moeten zijn om tot een besluit te komen.¹¹⁹ Wanneer dit quotum van 20 decurionen de helft is of juist net een meerderheid in de stadsraad, dan lag het totaal aantal decurionen op maximaal 40 personen. Een andere inscriptie heeft het over de aanwezigheid van 70 decurionen en een derde inscriptie, afkomstig uit de late tweede eeuw n.Chr., vermeldt de aanwezigheid van 92 decurionen.¹²⁰

Wellicht spelen economische en demografische groei een rol in de uitbreiding van het aantal decurionen in Puteoli. Een stijgende welvaart en bevolkingsgroei konden ervoor zorgen dat meer mensen de financiële verplichtingen aankonden. Er kon dus voor gekozen worden om de stadsraad te verbreden zodat meer mensen in status stegen en waardoor de inwoners van de stad op hun beurt weer konden profiteren van de schenkingen die deze sociale status en politieke promotie met zich meebracht. Een andere verklaring kan zijn dat er aan het einde van de tweede eeuw n.Chr. andere groepen, zoals *pedani* en *praetextati*, werden meegerekend in de census voor de *ordo decurionum* dan in voorgaande eeuwen gebruikelijk was, zoals bijvoorbeeld in de stad Canusium waarschijnlijk ook gebeurd is in de derde eeuw n.Chr.

Pompeii

De getallen van Mouritsen en Nicols, respectievelijk ca. 70 en 67, zijn demografisch het meest voor de hand liggend. Willem Jongman heeft op Pompeii een eenvoudige berekening losgelaten op basis van het zeer hoge mortaliteitsniveau in de Romeinse Oudheid, ten opzichte van de 20ste en 21ste eeuw. Het hoge sterftecijfer zorgde voor een vervangingsfactor

¹¹⁷ Nicols (1988) 713, Mouritsen (1998a) 234, Patterson (2004) 69-70 en (2006) 222-223.

¹¹⁸ Duncan-Jones (1974) 285.

¹¹⁹ *CIL* 10.1781.

¹²⁰ *CIL* 10.8180 en 10.1783 en Mouritsen (1998a) 245.

van twee oud-magistraten per jaar die toetraden tot de *ordo decurionum*. Daarnaast lag de leeftijdsverwachting van jonge mannen uit de elite op ongeveer 30 jaar. Een gemiddelde *ordo decurionum* kan, demografisch gezien, niet groter zijn dan 60 leden (2×30), zoals Jongman ook in Pompeii verwacht aan te treffen.¹²¹ Dit verwachtingspatroon wordt gesteund door het epigrafisch onderzoek van Mouritsen, welke laat zien dat de *ordo decurionum* van Pompeii veel kleiner was dan 100 leden.¹²²

Cosa

Een stadsraad van een gelijke omvang als in Pompeii valt te reconstrueren voor Cosa, gelegen in Etrurië. Deze stad was gesticht als Latijnse *colonia* in 273 v.Chr. De bevolking van Cosa bestond uit tenminste 2500 vrije mannen.¹²³ Opgravingen van de *comitium* of *curia* geven een omvang aan waar maar net voor 70 mensen een zitplek was.¹²⁴ De omvang van de *ordo decurionum* van Cosa zou dus ergens tussen de 60 en 70 personen hebben moeten liggen, afhankelijk van de grootte van de zitplaatsen. Een omvang van 100 decurionen zou betekenen dat 4% van de 2500 kolonisten bijzonder vermogend moet zijn geweest om de financiële verplichtingen voor de stad te kunnen dragen. Dit moet zeker onmogelijk geweest zijn, gezien de economische en demografische stagnatie en terugval na 70 v.Chr.¹²⁵

Castrimoenium

Een veel kleinere stadsraad had het stadje Castrimoenium, gelegen nabij Rome. In Castrimoenium getuigt een drietal inscripties van een bescheiden omvang van de stadsraad. In één inscriptie wordt het bestaan vermeld van, het door mij vrij vertaalde, ‘dertig-manschap’ – *XXX Virum*.¹²⁶ In het decreet wordt de bouw van een heiligdom goedgekeurd door dit zogenaamde ‘dertig-manschap’. Door deze formulering kan er van worden uitgegaan dat het hier de *ordo decurionum* van de stad betreft, die dus uit 30 mannen bestond. Daarnaast is er

¹²¹ Jongman (2007) 512.

¹²² Mouritsen (1997) 79.

¹²³ Cornell (2003; 1e druk 1995) 381.

¹²⁴ Mouritsen (1998a) 233.

¹²⁵ Patterson, (2006) 92-101. Cosa beleefde echter nog een korte opleving onder het Julisch-Claudische huis.

¹²⁶ *CIL* 14.2458. De volledige tekst luidt: *Phileros / ex decreto XXX virum / sacellum semoni / sanco de sua / pecunia fecit*.

nog een inscriptie gevonden waarin staat dat een lokale weldoener begraven werd in aanwezigheid van 26 decurionen.¹²⁷ De betreffende publieke begraafplaats werd per *Decreto Decur(ionum)* toegekend in een derde inscriptie.¹²⁸ In de laatste twee inscripties wordt wel weer de term decurionen gebruikt. Wellicht kende de *ordo decurionum* van Castrimonium slechts een grootte van 30 personen en konden er bij de publieke begrafenis maar 26 aanwezig zijn. Een dergelijke kleine omvang van de *ordo decurionum* is te ontdekken in bijvoorbeeld Aquileia, gelegen in Noord-Italië. Onderzoek heeft uitgewezen dat er tenminste 33 mensen in de *ordo decurionum* van Aquileia zaten.¹²⁹

Urso

De stedelijke wetgeving van Urso, de *Lex Colonia Julia Genetiva*, opgesteld tijdens de dictatuur van Julius Caesar (48 – 44 v.Chr.), schreef voor dat bij verschillende beslissingen in de stadsraad een overeenkomstig voorgeschreven aantal decurionen aanwezig moest zijn om tot besluitvorming te komen.¹³⁰ Duncan-Jones gaat slechts van twee voorgeschreven aantallen uit: 50 decurionen moesten aanwezig zijn voor het kiezen van een patroon en driekwart van de decurionen moest aanwezig zijn voor het kiezen van een patroon wanneer deze een senator was.¹³¹ Wanneer bij voorbaat uitgegaan wordt van 100 decurionen dan passen deze twee aantallen, waarbij driekwart simpel vertaald wordt naar 75 decurionen. Mouritsen heeft echter omgerekend dat alle voorgeschreven quota genoemd in de wettekst zich het beste verhouden tot een *ordo decurionum* van ongeveer 70 leden.¹³² Dit sluit redelijk aan bij de berekeningen gemaakt door Nicols die uitkomt op een stadsraad van tenminste 67 leden voor de stad Urso.¹³³

¹²⁷ CIL 14.2466 De laatste regel luidt: *in decurionibus fuerunt XXVI*.

¹²⁸ CIL 14.2467. De volledige tekst luidt: *decreto decur. / Miunio Silani l. / Monimo / locus publicus datus / in f.r p. LXVII in agr. p. X*.

¹²⁹ Mouritsen (1998a) 233-234.

¹³⁰ *Lex Coloniae Genetivae* 64 ($\frac{2}{3}$ aanwezig), 69 (20 en 30 aanwezig), 75 (50 aanwezig), 97 (50 aanwezig), 99 ($\frac{2}{3}$ aanwezig), 125 ($\frac{1}{2}$ aanwezig), 126 (50 aanwezig) 130 ($\frac{3}{4}$ aanwezig).

¹³¹ Duncan-Jones (1974) 283-284 en *Lex Coloniae Genetivae*, 97 en 130.

¹³² Mouritsen (1998a) 237.

¹³³ Nicols (1988) 717.

Irni

In de nieuwe stedelijke wetgeving van de Latijnse *municipium* Irni, gelegen vlakbij Urso, staat geschreven dat de *ordo decurionum* aangevuld diende te worden met nieuwe leden wanneer er minder dan 63 decurionen waren.¹³⁴ Daarnaast staat in deze wetgeving dat het aantal van 63 decurionen geheel naar eigen gebruiken en wetten bepaald werd zoals dat ook gebeurde vóór de invoering van deze nieuwe Flavische stedelijke wetgeving. Nicols gebruikt dit gegeven als argument om te stellen dat er geen gestandaardiseerde *ordo decurionum* bestaan heeft.¹³⁵ In elk geval gaat deze argumentatie op voor de stad Irni en misschien ook wel voor andere steden in de provincie Baetica.¹³⁶ De vraag is in hoeverre deze lijn verder te trekken valt voor de rest van het westelijke Romeinse rijk, en Italië in het bijzonder.

Sportulae-verhoudingen: Petelia, Firmum Picenum en Ostia

Duncan-Jones maakt voor het schatten van de omvang van een drietal stadsraden gebruik van inscripties waar zogenaamde *sportulae* in voorkomen. Deze *sportulae* waren geldschenkingen van rijke weldoeners aan de Romeinse burgers van de stad. Deze geldschenkingen konden eenmalig zijn waarbij het totale bedrag verdeeld werd over de burgers. Daarbij moet worden gezegd dat de decurionen verhoudingsgewijs meer ontvingen dan bijvoorbeeld de *augustales*, die op hun beurt weer meer ontvingen dan andere collectieven. Daarnaast kon een bedrag geschonken worden aan de stad, waarvan per jaar een vastgesteld deel uitgekeerd werd aan de burgers. Het voordeel hiervan is dat het totale bedrag door de stad geïnvesteerd kon worden in bijvoorbeeld land waarvan de tegoeden uit de opbrengst, van onder andere pacht, weer uitgekeerd werden aan de inwoners. Duncan-Jones gaat in dat geval uit van een gebruikelijke groei van 6% per jaar van het geschonken bedrag.

Een betrekkelijke omvang van de *ordo decurionum* had Duncan-Jones berekend voor de stad Petelia, gelegen in de regio Bruttium, op basis van *sportulae*-verhoudingen.¹³⁷ In deze inscriptie staat een totale gift vermeld van HS100.000. Duncan-Jones gaat uit van een gebruikelijke groei van 6%, wat het mogelijk maakte dat de decurionen jaarlijks gezamenlijk HS1200 te verdelen hadden voor een geldschenking en een publiek diner. De *augustales* van

¹³⁴ *Lex Irnitana* 31.

¹³⁵ Nicols (1988) 714-715.

¹³⁶ Flavische stedelijke wetgevingen zijn uitzonderlijk frequent gevonden in Baetica, zie Galsterer (1988) 78.

¹³⁷ Duncan-Jones (1974) 284.

Petelia dineerden in twee *triclinia*, wat samen 18 personen maakt, en hadden gezamenlijk HS600 te verdelen. Dit betekende dat de *augustales* ongeveer HS33 per persoon ontvingen.¹³⁸ Aangezien decurionen in de regel meer ontvingen schat Duncan-Jones dat zij zeker HS40 per persoon kregen. Dat brengt de omvang van de stadsraad op 30 personen.

Dezelfde methode past Duncan-Jones waarschijnlijk toe op een inscriptie afkomstig uit Firmum Picenum waarin *sportulae*-verhoudingen genoemd worden. Voor deze stadsraad komt Duncan-Jones uit op een omvang tussen de 100 en 114 decurionen. Dit is gebaseerd op een gift van HS100.000 waarvan twee keer per jaar de decurionen HS24 kregen en hun vrouwen HS4. Inbegrepen is het uitgangspunt dat iedereen getrouwd was en dat een geschatte groei van 6% op zijn plaats was.¹³⁹ De manier van berekenen wordt helaas niet toegelicht door Duncan-Jones.

Voor de havenstad Ostia heeft Duncan-Jones berekend dat de *ordo decurionum* einde tweede eeuw 110 leden had.¹⁴⁰ Twee inscripties voor dezelfde donatie maken het mogelijk om op dit aantal uit te komen. In de ene inscriptie staat de totale gift en in de andere staat dat de decurionen daar HS20 per persoon van kregen.¹⁴¹ Ostia was uiteraard een grote stad waar aan het einde van de tweede eeuw veel welvarende handelaren doorgedrongen waren tot de *ordo decurionum* van de stad. Onderzoek van Mouritsen naar grafinscripties in Ostia laat zien dat de top van de elite ontbreekt in deze epigrafische bronnen maar dat veel decurionen namen hadden die wijzen op een onvrije afkomst.¹⁴²

In de bovenstaande staande discussie over de omvang van de *ordo decurionum* is te zien dat de economische draagkracht in samenhang met bevolkingsomvang een belangrijk gegeven was voor een stad om te kiezen voor een kleine of grote stadsraad. Ook van belang in deze discussie zijn de *centumviri* en de geassocieerde omvang van 100 decurionen. Hieruit blijkt dat culturele en historische tradities uiteindelijk ondergeschikt waren aan de financiële draagkracht van haar leden, zoals bijvoorbeeld voor Veii duidelijk is gemaakt. De *centumviri* met een verondersteld 100-tal leden waren waarschijnlijk meer een antiquarische ‘revival’ dan

¹³⁸ *ILS* 6468 met Duncan-Jones (1974) 284-285.

¹³⁹ *CIL* 9.5376 met Duncan-Jones (1974) 284.

¹⁴⁰ *CIL* 14.353 (= *ILS* 6148) en *CIL* 14.4642 met Duncan-Jones (1974) 284.

¹⁴¹ Een berekening is af te leiden uit Duncan-Jones (1974) 176 nr 672: totale gift is HS50.000 met 5% rente, maakt $50.000 \times 1,05 = \text{HS}52.500$. Te distribueren is HS2500 minus incidentele giften aan individuen van $\text{HS}300 = \text{HS}2200$ voor de decurionen: HS20 per persoon geeft een *ordo decurionum* van 110 leden.

¹⁴² Mouritsen (2005) 40-44.

realiteit. Dichter bij de werkelijkheid komen aantallen van 60 à 70 decurionen, voor steden met een middelgrote bevolkingsomvang, die we in de archeologische en epigrafische bronnen aantreffen voor Cosa, Pompeii, Urso en Irni.

In de grote handelscentra Puteoli en Ostia waren juist weer grotere stadsraden aanwezig die wellicht uit 92 en 110 decurionen bestonden. Het is aannemelijk om te constateren dat economische en demografische groei, met name gedurende het Principaat, resulteerde in een toename van de welvaart alsmede van een grotere groep die deze welvaart ten deel viel. In de havensteden Puteoli en Ostia werd de groep personen die de financiële verantwoordelijkheid kon dragen, die samenging met de status van *decuriones*, waarschijnlijk groter. Door de zittende decurionen kon bepaald worden om de omvang van hun *ordo* te vergroten, zodat meer mensen toegang konden krijgen en meer schouders de *munera publica*, de financiële zorg voor de stad, konden dragen.

Ten slotte moet vermeld worden dat de hiërarchische samenstelling van de *ordo decurionum* van invloed is op de perceptie van de historicus wat betreft het vraagstuk van de omvang van de stadsraden in Romeins Italië. Het unieke geval van het ‘Album van Canusium’ geeft inzicht in de sociale samenstelling van de stadsraad, maar geeft ook veel stof tot nadenken over de samenstelling van de *ordo decurionum* van de andere steden in Italië. Bij gebrek aan vergelijkend epigrafisch materiaal blijft de vraag in hoeverre het ‘Album van Canusium’ representatief is voor de andere stadsraden in Italië.

2.5. De benoeming, selectie en privileges van *augustales*

Het onderzoek naar de *augustales* wordt de afgelopen decennia vooral gekenmerkt door een duidelijke interpretatieverschuiving. Mouritsen beschrijft dit als: “(...) shifting empases in recent scholarship that has moved from a ‘cultic’ to a predominantly ‘social’ interpretation”.¹⁴³ Vanaf de jaren zeventig tot het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw werd aangenomen dat er op lokaal niveau een soort tweede informele *ordo* bestond: de *ordo augustalium*.¹⁴⁴ Deze *ordo* zou dan functioneren als een tegenhanger van de *ordo decurionum* om de ambities van rijke vrijgelatenen te kanaliseren en werd mogelijk ondersteund door Augustus zelf. De primaire taak van deze nieuwe *ordo* was zorg dragen voor de verering van de keizer. Deze stelling is veelal gebaseerd op bronnenmateriaal afkomstig uit het zuidelijke deel van Campanië, waar inderdaad *augustales* veel functies in de keizercultus bekleedden, maar dit was zeker niet overal in Italië het geval.¹⁴⁵ Hieronder zal aangetoond worden dat de sociaal-economische en juridische samenstelling, de maatschappelijke opdracht en participatie van de *augustales* op lokaal niveau zeer uiteen konden lopen.

Sociale positie en samenstelling

Gezien de naam werden de *augustales* sterk geassocieerd met de cultus van de keizer, en die van Augustus in het bijzonder.¹⁴⁶ Door Steven Ostrow wordt gesteld dat het opnemen en verenigen van rijke en invloedrijke *liberti* (die voorheen geen lokale, sociale en politieke status hadden) in een nieuwe *ordo* met een sacrale functie sociale onrust tegenging en harmonie in de gemeenschap bevorderde.¹⁴⁷ Deelname van welgestelde *liberti* aan activiteiten die voorheen gedomineerd en gemonopoliseerd werden door enkel de decurionen droeg uiteraard bij aan de sociale cohesie in de steden van Romeins Italië. Maar er zijn geen aanwijzingen dat het initiëren van een dergelijk instituut gebeurde op aandringen of suggestie

¹⁴³ Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 250-251, zie ook Laird (2015) 7. Duthoy (1978) geeft een uitgebreid historiografisch overzicht.

¹⁴⁴ Zie o.a. Sherwin-White (2001; 1^e druk 1973) 327, Duthoy (1974) 150, (1978) 1289, Ostrow (1985) 64, 71, (1993; 1^e druk 1990) 364, 368, Zanker (1987) 315 en Gradel (2002) 229-230.

¹⁴⁵ Patterson (2006) 248-249, Vandevoorde (2013) 139-140 en Laird (2015) 12 contra Ostrow (1985).

¹⁴⁶ Zie bijvoorbeeld de publicaties van Duthoy (1978) en Ostrow (1985).

¹⁴⁷ Ostrow (1985) 96 en (1993; 1^e druk 1990) 375-377.

van Augustus.¹⁴⁸ Het epigrafische en archeologische bronnenmateriaal geeft een ‘couleur local’ weer aan titulatuur, samenstelling en giften. Deze bronnen laten vooral zien dat er een specifieke en unieke lokale behoefte aan sociale en financiële participatie vervuld werd door de *augustales*. Het oprichten van een groep van *augustales* was dan eerder een ‘grassroots’-ontwikkeling dan vanuit Rome geïnitieerd ‘top-down’-beleid.

Zoals hierboven uiteengezet was het bekleden van een priesterfunctie voor de keizercultus door vrijgelatenen slechts één van de vele manieren om te participeren in het sociaal-culturele leven van de stedelijke gemeenschappen in het Westen van het Romeinse rijk. Uit meerdere inscripties blijkt dat *augustales* verschillende officiële en semi-officiële taken en magistraatsfuncties vervulden in het bestuur van de steden.¹⁴⁹ Daarnaast laten de verscheidenheid aan schenkingen en de vele festiviteiten die gepaard gingen met deze giften zien, dat de *augustales* op vele niveaus in de gemeenschap actief en betrokken waren. Deze schenkingen bestonden onder meer uit voedsel- en gelduitdelingen, spelen, banketten, (delen van) infrastructuur en bouwwerken, altaren en standbeelden. Gezien deze veelzijdigheid aan giften en verscheidenheid aan taken en titels is het moeilijk om een eenduidige definitie voor de *augustales* te geven.

De brede participatie in het sociaal-culturele leven en de daarbij behorende status en aanzien trokken bovendien niet alleen rijke vrijgelatenen aan tot de *augustales*. Hoewel het overgrote deel behoorde tot de vrijgelatenen waren er ook veel vrijgeboren Romeinse burgers lid van de *augustales*.¹⁵⁰ Het onderzoek van Mouritsen toont aan dat in Placentia en Parma (Noord-Italië) de groep van *augustales* voor de helft uit vrijgeboren burgers bestond, terwijl in Bononia (Aemilia) het overgrote deel een *libertus* was en in Florentia (Etrurië) waren er slechts twee *augustales* vrijgeboren.¹⁵¹ Uit dit onderzoek gebaseerd op epigrafische bronnen komt het beeld naar voren dat, evenals de lokale stedelijke elite als geheel, ook de *augustales* niet te beschouwen zijn als een specifieke homogene sociale groep.¹⁵²

¹⁴⁸ Gradel (2002) 229.

¹⁴⁹ Duthoy (1974) 148-149.

¹⁵⁰ De groep van *seviri augustales* bestond voor 85% uit *liberti* en van de *augustales* was 92,9% een vrijgelatene, zie Duthoy (1974) 136.

¹⁵¹ Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 255.

¹⁵² Zie ook Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) en zie voor een zelfde conclusie Vandevoorde (2013).

Rechten en plichten

Toelating tot de *augustales* moet veel prestige met zich meegebracht hebben, zowel voor de persoon in kwestie als ook voor zijn familie. De benoeming werd bekrachtigd door de *ordo decurionum*, waarschijnlijk in het bijzijn van de belangrijkste stedelijke magistraten, andere *augustales*, familie en vrienden: alle leden van de elite waren getuige geweest van de benoemingsceremonie. De aanwezigheid van lokale prominenten alleen al moet veel aanzien gegeven hebben. Met de benoeming tot *augustalis* kwam bovendien een aantal privileges, zoals het recht op voorname en gereserveerde zitplaatsen in het theater en amfitheater, het ontvangen van giften in de vorm van *sportulae*, banketten, voedseluitdelingen en het voeren van de uiterlijke kenmerken (*insignia*) behorende bij de functie, zoals de aanwezigheid van *lictors* en *fascies* en bovendien het dragen van de *toga praetexta*.¹⁵³

Daarnaast konden *augustales* die zeer verdienstelijk waren geweest voor de gemeenschap de zogenaamde *ornamenta decurionatus* of *commoda decurionum* ontvangen. Zij kregen hiermee de eervolle status die decurionen bezaten en mochten tevens zitting nemen bij vergaderingen van de stadsraad, maar hadden geen stem- of spreekrecht.¹⁵⁴ Desalniettemin moet er van uitgegaan worden dat *augustales* geen bijzondere rechtspositionele status hadden zoals leden van de *ordo decurionum* (zie par. 2.3).¹⁵⁵

Naast het ontvangen van diverse eervolle giften en het voeren van bijbehorende *insignia* kon de *ordo decurionum* uitzonderlijke vrijgeveige *augustales* bedanken door bijvoorbeeld een *bisellium* te schenken. Deze brede stoelen werden opgesteld tijdens festiviteiten en spelen waardoor de zichtbaarheid van de eigenaar vergroot werd en daarmee ook zijn aanzien en prestige. In Pompeii ontvingen twee *augustales* een *bisellium* van de *ordo decurionum*.¹⁵⁶ Zij lieten deze bijzondere eer zelfs op hun graftombes afbeelden.¹⁵⁷

Uit deze schenkingen van de *ordo decurionum* blijkt dat de gemeenschap dankbaar was dat de *augustales* een deel van de *munera publica* op zich namen. De *augustales*, zowel *liberti* als vrijgeborenen, waren succesvol geworden in de handel en nijverheid. Het reciprocitaire en civiel-communautaire karakter van de Romeinse samenleving maakte dat zij

¹⁵³ Duthoy (1974) 152, (1978) 1268, Beard et al. (2010; 1^e druk 1998) 358, Patterson (2006) 245-246, Mourtsen (2015; 1^e druk 2011) 258-259, Garnsey en Saller (2015) 143 en Laird (2015) 7-8.

¹⁵⁴ Duthoy (1974) 147, Mourtsen (2015; 1^e druk 2011) 230, Patterson (2006) 236, 246 en Laird (2015) 8.

¹⁵⁵ Mourtsen (2015; 1^e druk 2011) 257.

¹⁵⁶ De teksten *CIL* 10.1026 (= *ILS* 6372) en 10.1030 (= *ILS* 6373) staan op de graftombes.

¹⁵⁷ Cormack (2007) 591, 595 Mourtsen (2005) 57 en Laird (2015) 57-64.

graag hun welvaart met de gemeenschap deelden. Van de *augustales* werd verwacht dat zij bij hun benoeming een schenking deden aan de stad: de zogenaamde *summa honoraria*.¹⁵⁸ Net als voor de decurionen en magistraten werden deze schenkingen gezien als een eervolle verplichting (*ob honorem*) behorende bij het aanzien van de functie. Deze giften werden vaak gedaan in de vorm van spelen of een banket en een financiële donatie aan de kas van de gemeenschap. Maar ook andere zaken werden geschonken als *summa honoraria*: in Visentium (Etrurië) werd bijvoorbeeld een altaar voor Hercules betaald door een *augustalis* voor zijn benoeming.¹⁵⁹

Ook konden pas opgenomen *augustales* – evenals decurionen en magistraten (zie par. 2.3.) – een gebouw of een deel van de infrastructuur schenken om aan de *summa honoraria* te voldoen. Zo betaalden in Falerii (Etrurië) vier *augustales* niet voor het organiseren van spelen maar voor een weg (*pro ludis*).¹⁶⁰ Een ander voorbeeld is afkomstig uit Luceria (Apulië) waar eveneens door twee *augustales* voor een weg werd betaald in plaats van dat zij spelen (*pro munere*) organiseerden en financierden.¹⁶¹

Naast het schenken van de *summa honoraria* werden er vele banketten, standbeelden, *sportulae*, altaren, bouwwerken en infrastructuur gedoneerd door de *augustales*.¹⁶² Standbeelden werden echter het meeste geschonken door de *augustales*.¹⁶³ In Herculaneum gaf de *augustalis* Lucius Mammius Maximus zelfs zeven standbeelden met afbeeldingen van leden van de Julisch-Claudische dynastie.¹⁶⁴ Deze beelden werden geplaatst in een *porticus*

¹⁵⁸ Duthoy (1978) 1266-1267 en 1281, Ostrow (1993; 1^e druk 1990) 365, Patterson (2006) 246, Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 251 en Laird (2015) 7.

¹⁵⁹ *CIL* 11.2909, in de tekst staat: *Herculi sacrum ob honorem augustalit*.

¹⁶⁰ *CIL* 11.3083 (= *ILS* 5373) en Laird (2015) 248, 306.

¹⁶¹ *CIL* 9.808 (= *ILS* 5381) en Laird (2015) 303.

¹⁶² Patterson (2006) 246, Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 229-231 en met name de publicatie van Laird (2015).

¹⁶³ Laird (2015) 222.

¹⁶⁴ Opgravingen in 1739-1740 hebben panelen met inscripties blootgelegd behorende bij de standbeelden van de vergoddelijkte Augusta (Livia): *CIL* 10.1413 (= *ILS* 123), Antonia de Jongere: *CIL* 1417 (= *ILS* 150) en Agrippina de Jongere: *CIL* 10.1418. Tijdens graafwerkzaamheden in 1745 werd een paneel voor een standbeeld van Germanicus ontdekt: *CIL* 10.1415 (= *ILS* 177). Eeuwen later, tijdens archeologisch onderzoek gedaan in 1960-1961, werden panelen met inscripties gevonden van beelden behorende bij de vergoddelijkte Augustus: *AE* (1979) nr. 172, Nero: *AE* (1979) nr. 175 en net buiten het gebied van de *porticus* werd een paneel voor een standbeeld van Tiberius gevonden: *AE* (1979) nr. 173. Gezien de stijl van de letters, het materiaal en de afmetingen van de panelen behoren deze zeven inscripties tot dezelfde beeldengroep. Zie voor een case study naar de beeldengroep van Lucius Mammius Maximus: Laird (2015) 222-234 en 297-299.

waar reeds veel sculpturen met beeltenissen van de keizerlijke familie stonden opgesteld.¹⁶⁵ Naast het schenken van standbeelden werd ook de verbouwing van het *macellum* betaald door Lucius Mammius Maximus.¹⁶⁶ Voor al zijn verdiensten kreeg hij uiteindelijk van de burgers en *incolae* van de stad een bronzen standbeeld dat werd opgesteld in het theater (zie afb. 5).¹⁶⁷

Afbeelding 5. Bronzen standbeeld van Lucius Mammius Maximus opgesteld in het theater van Herculaneum.

Foto: website *Museo archeologico nazionale di Napoli* (website geraadpleegd op 18-08-2019).

Opvallend is dat de titel *augustalis* geen enkele maal genoemd wordt op één van de panelen behorende bij de standbeelden. Margaret Laird beargumenteert dat dit een mogelijke politieke strategie was van Lucius Mammius Maximus met als doel gezien te worden door leden van de *ordo decurionum*. Hij doet dit door vooral te benadrukken dat de gift een private schenking was die bovendien ver boven de gemiddelde *summa honoraria* uitstak.¹⁶⁸

¹⁶⁵ In de *porticus* stonden, naast de beelden geschonken door L. Mammius Maximus, twee bronzen beelden van Claudius en Augustus (als Jupiter), twee bronzen beelden van eveneens Claudius en Augustus maar nu in een naakte, heroïsche pose en nog vier leden van de Flavische dynastie bestaande uit Titus, Domitia, Julia en Flavia Domitilla, zie Laird (2015) 227.

¹⁶⁶ *CIL* 10.1450.

¹⁶⁷ *CIL* 10.1452.

¹⁶⁸ Laird (2015) 232-233.

Daarnaast is het opmerkelijk dat hij ervoor gezorgd heeft dat zijn beeldengroep neergezet werd in de *porticus* – een zeer prominente locatie in Herculaneum – in plaats van in het ‘Collegio degli Augustali’, het officiële gebouw voor de *augustales*. De keuze om zijn functie als *augustalis* naar de achtergrond te plaatsen in de inscripties tesamen met de prominente plaatsing van de beeldengroep maken de ambities van Lucius Mammius Maximus zichtbaar.

Interactie met de *ordo decurionum*

Het epigrafische bronnenmateriaal laat zien dat er een nauwe wisselwerking bestond tussen de *ordo decurionum* en de *augustales*. Ook blijkt uit vele inscripties dat zowel decurionen als *augustales* gemeenschappelijke belangen hadden. In de eerste plaats werd een inwoner van de gemeente tot *augustalis* benoemd door de *ordo decurionum*, of het nu een Romeins burger of *libertus* was.¹⁶⁹ De *alba augustalium* van Liternum (Campanië) opgesteld tijdens de regeringsjaren van Marcus Aurelius (161 – 180 n.Chr.) vermeldt expliciet – *ex s(enatus) c(onsulto) augustales creati* – dat de benoeming van *augustales* gedaan werd door de *ordo decurionum*.¹⁷⁰ Ook in andere inscripties komen formuleringen voor waar de decurionen verantwoordelijk waren voor de aanstelling van *augustales*. Zo komt in Angera (Noord-Italië) een altaar voor, geschonken door Marcus Statius Niger, met de vermelding *VIvir augustalis creatus decreto decurionum*.¹⁷¹ Op een inscriptie, eveneens afkomstig uit Noord-Italië namelijk Mediolanum, wordt beschreven dat Marcus Mascarpus Symphorio *augustalis creatus decreto decurionum* werd én bovendien ontving hij eveneens nog de eervolle *ornamenta decurionatus*.¹⁷²

Daarnaast konden leden van de *ordo decurionum* fungeren als patroon voor verschillende sociale groepen in de lokale gemeente. Een inscriptie uit Ameria (Umbrië) opgesteld in de tweede eeuw n.Chr., hoewel beschadigd en veelal aangevuld, geeft aan dat een onbekend maar vooraanstaand lid van de gemeente, gezien zijn functies als *curator pecuniae annonariae* en *curator kalendarii rei publicae*, niet alleen patroon was van de

¹⁶⁹ Patterson (2006) 250, Vandevoorde (2013) 140-141.

¹⁷⁰ AE (2001) nrs. 853-854 en zie Vandevoorde (2013) voor een uitvoerende uiteenzetting over de *alba augustalium* van Liternum.

¹⁷¹ CIL 5.5465.

¹⁷² CIL 5.6349. De tekst van regel 1 t/m 9 luidt: *Herc·Sac / M Mascarpus / Symphorio / VIvir·Sen / et·Aug·C·D·D / Ornam·Dec / Ab Ord Splendid / MM Honor /*.

severi augustales, maar eveneens van het *collegium centonariorum*, *collegium scabillariorum* en *collegium fabrum tignariorum*.¹⁷³

Door middel van deze benoemingsconstructies ontstonden zogenaamde *patronus – cliens* relaties tussen individuele decurionen en sociaal-culturele groepen in de stad. Waar bijvoorbeeld *augustales* benoemd werden door de *ordo decurionum*, ontstonden *patronus – cliens* relaties tussen een *augustalis* en de stadsraad.¹⁷⁴ Dergelijke *gratiae* en afhankelijkheidsrelaties maakten dat de sociale stratificatie en hiërarchie in de Romeinse steden bevestigd en in stand gehouden werden door zowel de decurionen als de *augustales*.

Deze reciprociteit is ook terug te zien in twee inscripties waarin duidelijk wordt dat beide groepen elkaar nodig hadden om de sociaal-culturele continuïteit in de gemeenschap te versterken. In Herculaneum schonk de *ordo decurionum* gemeenschapsgrond aan de *augustales* voor het plaatsen van een bouwwerk.¹⁷⁵ Mogelijkerwijs hadden de lokale *augustales* een plan opgevat om gezamenlijk een gebouw te bekostigen. Hiervoor hadden zij uiteraard een locatie alsmede toestemming nodig van de stadsraad. De leden van de *ordo decurionum* gaven, gezien de inscriptie, goedkeuring en doneerden uit publieke gelden het benodigde stuk grond. De decurionen hadden, als belangrijkste en invloedrijkste groep binnen de elite, belang bij het continueren van giften voor de instandhouding van de sociale cohesie, levensstandaard en status van de gemeenschap.

Een inscriptie opgesteld in het Etruskische Caere aan het begin van de tweede eeuw n.Chr. benoemt zelfs expliciet het belang van een bouwproject voor het aanzien van de stad.¹⁷⁶ Deze zeer complete en grote inscriptie beschrijft het door de stadsraad geaccepteerde voorstel van Vesbinus, *libertus* van keizer Trajanus (98 – 117 n.Chr.), om een ontmoetings- en vergaderruimte (*phetrium*) voor de *augustales* te bouwen in een hoek van de basilica die niet gebruikt werd.¹⁷⁷ Ook hier werd de plaats geschonken door de decurionen. Nadat er toestemming verleend werd, besloten Vesbinus en de decurionen om gezamenlijk de *curator*

¹⁷³ CIL 11.4404.

¹⁷⁴ CIL 11.3805 (= ILS 6579), opgesteld in Veii (26 n.Chr.), laat zien dat Gaius Julius Gelos, een vrijgelatene van Augustus, benoemd werd als *augustalis*. Bij deze plechtigheid (gehouden in Rome in plaats van Veii) waren slechts dertien leden van de *centumviri* aanwezig (zie ook par. 2.4). De mogelijkheid bestaat dat er juist tussen deze dertien *centumviri* en Gaius Julius Gelos patronagebanden ontstonden in plaats van met de stadsraad.

¹⁷⁵ CIL 10.1462.

¹⁷⁶ CIL 11.3614 (= ILS 5918a).

¹⁷⁷ CIL 11.3614 (= ILS 5918a), de inscriptie dateert uit 114 n.Chr. De eerste drie regels luiden: *Vesbinus a(ugusti) l(ibertus) phetrium augustalibus municipi Caeritum loco accepto a re(s) p(ublica) sua inpensa omni exornatum donum dedit*. Zie ook Laird (2015) 94-98.

van de stad, Curiatus Cosanus, over deze besluitvorming te berichten. De briefwisseling is toegevoegd aan de inscriptie, wat een uniek inzicht biedt in de volledige procedure rondom een bouwaanvraag. De curator, eveneens een lid van de *ordo decurionum*, feliciteert iedereen met deze beslissing en voegt toe dat het *phetrium* ongetwijfeld de status van de stad zal verhogen.¹⁷⁸

Deze uitvoerig beschreven procedure laat zien dat ook in Caere de belangen van zowel *augustales* als decurionen convergeerden: continuering van het sociaal-culturele leven, bevestiging van hiërarchie alsmede patronage- en machtsrelaties. De bouw van een eigen ontmoetingsruimte versterkte het aanzien van de *augustales* in Caere en die van de stad als geheel. Bovendien gaf de inscriptie de decurionen een mogelijkheid om hun bestuurlijke en juridische macht bevestigd te zien én hun welwillenheid en goedgevigheid als *patres* van de gemeenschap.

Daarnaast ontmoetten decurionen en *augustales* elkaar bij festiviteiten, banketten en voedsel- of gelduitdelingen die geschonken werden. Hoewel *augustales* een geprivilegeerde groep waren, ontvingen zij vaak minder giften dan de decurionen, waarmee impliciet geduid werd op een lagere sociale afkomst en sociaal-politieke status.¹⁷⁹ Er zijn echter situaties terug te vinden in het epigrafisch bronnenmateriaal waarin geen onderscheid gemaakt werd tussen de twee elitegroepen. Een paar voorbeelden uit Etrurië en Latium illustreren dit.

In Veii mochten bijvoorbeeld een aantal *augustales* met de plaatselijke *centumviri* dineren.¹⁸⁰ In Gabii kregen de decurionen én de *augustales* – *ordo decurionum et sevorum augustalium* – een gezamenlijke schenking van HS10.000.¹⁸¹ Een *IIIvir* in Nepet schonk *sportulae* aan de decurionen en *augustales*, terwijl de rest van de inwoners het moest doen met een banket.¹⁸² Een ander voorbeeld is afkomstig uit Herculaneum waar de *ordo decurionum* en *augustales* samen een feest ontvingen als gift.¹⁸³ Het waren voornamelijk deze schenkingen tijdens bepaalde officiële festiviteiten waar de decurionen en *augustales* elkaar ontmoetten en samen naar buiten traden als dé elite van de stad.

¹⁷⁸ Het antwoord van de curator *CIL* 11.3614 (= *ILS* 5918a), regels 19 t/m 21: *Curiatus Cosanus mag(istratibus) et dec(urionibus) Caeretanor(um) sal(utem) ego non tantum consentire voluntati vestrae set et gratulari debeo siqui rem p(ublicam) n(ostram) / exsornat accendo itaq(ue) sententiae vestrae non tanquam curator sed tanquam unus exs ordine cum tam honesta exssempla / etiam provocari honorifica exornate debea[n]t.*

¹⁷⁹ Patterson (2006) 246, Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 258 en Laird (2015) 8.

¹⁸⁰ *CIL* 10.110 en 11.3805 (= *ILS* 6579), zie par. 2.5 voor de sociale groep van *centumviri*.

¹⁸¹ *CIL* 14.2795 (= *ILS* 272). Gabii ligt ten Westen van Rome.

¹⁸² *CIL* 11.3211. Nepet ligt in Etrurië aan de *Via Ameria*.

¹⁸³ *AE* (1979) nr. 169.

2.6. Hiërarchisering, oligarchisering en sociale mobiliteit binnen de elite

Gedurende de periode van de Late Republiek tot en met de heerschappij van Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers veranderde het politieke en sociale perspectief van de decurionen. Waar de *ordo decurionum* aan het begin van de eerste eeuw v.Chr. nog de enige politieke en sociale maatgevende factor was, kwam er vanaf het begin van het Principaat stedelijke “eliteconcurrentie” bestaande uit onder andere *augustales*, rijke *liberti* en eventueel aanwezige *curatores rei publicae*. Het ontstaan van deze diverse vormen van “eliteconcurrentie” had veranderingsprocessen tot gevolg die leidden tot een toename in hiërarchisering, oligarchisering, sociale mobiliteit en omvang van zowel de *ordo decurionum* als de gehele lokale stedelijke elite. Mouritsen heeft met behulp van epigrafisch materiaal een zeer aannemelijk beeld kunnen schetsen van de samenstelling, hiërarchische structuur en sociale mobiliteit binnen de *ordo decurionum* van met name Pompeii, Ostia en Beneventum.¹⁸⁴

Hiërarchisering en verbreding van de *ordo decurionum*

Het “Album van Canusium” laat zien dat er in de samenstelling van de stadsraad van Canusium een duidelijke hiërarchische structuur bestond. Patronen en oud-magistraten voeren de lijst aan, gevolgd door de *pedani* en *praetextati*. Uit deze samenstelling blijkt dat de stadsraad van Canusium uit twee groepen bestond. Nicols meent dat de oud-magistraten en *pedani* behoorden tot de stemgerechtigde decurionen en dat de patronen en *praetextati* tot de groep behoorden die de zogenaamde *ornamenta decurionatus* of *commoda decurionum* hadden.¹⁸⁵ Dat wil zeggen dat zij wel de eervolle status van de decurionen bezaten en giften konden ontvangen, maar uiteraard geen stemrecht hadden in de stadsraad.¹⁸⁶ Mouritsen spreekt van een ‘inner’ en ‘greater ordo’, waarbij de *sportulae* ook ten goede kwamen aan de

¹⁸⁴ Mouritsen (1997) en (2005).

¹⁸⁵ Nicols (1988) 716 en Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 248. Zie voor deze discussie ook Horstotte (1984) 219-220.

¹⁸⁶ Zie eveneens Dig. 50.2.6.1. waarin staat dat decurionen onder de 25 jaar wel *sportulae* ontvingen maar geen stemrecht hadden tijdens de bijeenkomsten van de stadsraad. De volledige tekst luidt: *minores viginti quinque annorum decuriones facti sportulas decurionum accipiunt, sed interim suffragium inter celos ferre non possunt.*

‘greater ordo’, dus inclusief de patronen en *praetextati*, anders zouden er situaties kunnen ontstaan waarbij bijvoorbeeld *augustales* wel geldschenkingen ontvingen en senatoren niet.¹⁸⁷

Nicols merkt overigens zelf op dat de term *ornamenta decurionatus* wellicht niet helemaal op zijn plaats is, omdat de patronen allen behoorden tot de *ordo senatorius* en *ordo equester* en dus dezelfde juridische rechten en vrijstellingen genoten als de stemgerechtigde decurionen. Als aanvulling op deze opmerking wil ik toevoegen dat verdienstelijke *augustales* immers ook de *ornamenta decurionatus* toegewezen konden krijgen en dat het mij wat vreemd lijkt wanneer senatoren en *augustales* op dezelfde wijze behandeld werden. Immers, er bestond een groot verschil in afkomst en daaraan verbonden juridische en sociale status. De senatoren waren vrijgeboren Romeinse burgers en de *augustales* waren veelal vrijgelaten slaven. Wel bestaat de mogelijkheid dat de term *ornamenta decurionatus* gebruikt werd voor de groep van *praetextati* maar zeker niet voor de senatoriale patronen in Canusium.

De term *commoda decurionum* past beter bij de status van de patronen afkomstig uit de *ordo senatorius*. Het betreft in deze formulering letterlijk een beschikking over het recht tot zitting in de *ordo decurionum*. Dit betekende dus dat de patronen zitting konden nemen in de stadsraad en dat zij waarschijnlijk ook stemrecht hadden: dat kon hun immers niet ontnomen worden gezien hun hoge status. De machtsverhoudingen binnen de stadsraad veranderden waarschijnlijk niet door het toelaten van invloedrijke senatoren, want deze patronen waren zelden aanwezig in Canusium en verbleven veelal in Rome. Voor de oud-magistraten was dit een zeer geschikte oplossing. Patronen konden op deze manier politiek, sociaal en economisch gebonden worden aan de stad door ze volledig toe te laten tot de *ordo decurionum*.

Binnen de groep van oud-magistraten bestond er ook een zekere hiërarchie, gezien het feit dat niet alle magistraatsfuncties gelijkwaardig waren in aanzien en functie. Het ambt van *quinquennalis* en *IIvir* of *IIIvir* gaf meer prestige dan dat van *aedilis* of *quaestor*. Een zekere mate van anciënniteit leek zeker te bestaan binnen de *ordo decurionum*. Cicero maakt melding van de groep van *decem primi* of *decemviri*, de tien oudste en wijste leden van de stadsraad.¹⁸⁸ De *homines antiqui* noemt Cicero deze mannen. Hun pleidooi en stem zal waarschijnlijk doorslaggevend geweest zijn tijdens belangrijke discussies in de stadsraad.

Niet alleen in de bovenste laag van de *ordo decurionum* bestond een sociale stratificatie. Ook de onderste laag bestond uit diverse groepen, zoals *pedani* en sommige

¹⁸⁷ Dig. 50.2.6.1. en Mouritsen (1998a) 236.

¹⁸⁸ Cic. *Rosc.* 25 en 26. staat *decem primi*, in Cic. *Leg. agr.* 2.96. staat *decemviri*.

adlecti. Daarnaast waren er de groepen zonder stemrecht maar mét de status van de decurionen, zoals de *praetextati* en de mensen met de zogenaamde *ornamenta decurionatus*. Deze groepen waren, vooral vanaf de tweede eeuw, in het leven geroepen om de stadsraad te verbreden met als doel meer mensen verantwoordelijk te maken voor de financiën van de stad. Dit is waarschijnlijk ook de reden dat in Ferentium (Etrurië) aan het begin van de tweede eeuw n.Chr. de zonen van de decurionen een gelijkwaardige positie kregen bij de publieke banketten en *sportulae*.¹⁸⁹ Zo werd bijvoorbeeld ook in het Zuiditalische Paestum, getuige een grafschrift, een jongeman van 20 jaar als *Ilvir* benoemd.¹⁹⁰ Mouritsen verbindt deze ontwikkeling – waarbij de kaders van de stadsraad aan de onderkant verbreed worden – met een grotere sociaal-politieke ontwikkeling in Italië vanaf de tweede eeuw: “(...) the end of popular politics and the growing economic burdens of public honours”.¹⁹¹

Oligarchisering en verbreding van de stedelijke elite

Hiërarchisering en sociale mobiliteit, zoals boven beschreven, is echter niet een proces dat in het bijzonder aan de ontwikkelingen van de tweede eeuw gekoppeld hoeft te worden. In de eerste eeuw v.Chr. werden immers veel veteranen opgenomen in de stadsraden van de Italische steden. In de eerste eeuw n.Chr. veranderde langzaam ook de sociale structuur van de *ordo decurionum* in de steden van Romeins Italië. Mouritsen heeft voor Pompeii, Ostia en Beneventum laten zien dat er in de *ordo decurionum* constant nieuwe welvarende families, veelal afkomstig van *liberti*, opgenomen werden. Bovendien had de grote meerderheid van deze *homines novi* nooit een magistraatsfunctie bekleed, maar waren simpelweg *decuriones adlecti*.

De hoge mortaliteit maakte deze sociale mobiliteit noodzakelijk voor het bewaren van de financiële en sociaal-culturele continuïteit van de stad. Ondanks de grote sociale mobiliteit beschrijft Mouritsen de *ordo decurionum* niet als een “open elite”. Epigrafisch onderzoek heeft laten zien dat door sterfgevallen opengevallen plekken opgevuld werden door nieuwkomers, maar dat de werkelijke macht bleef liggen bij de oude families.¹⁹² Mogelijk wisten deze families hun macht te vergroten en te verstevigen door juist de bevoegdheden van de *ordo decurionum* uit te bouwen. Een vergelijking tussen de *Lex Irnitana* en de *Lex*

¹⁸⁹ CIL 10.5835.

¹⁹⁰ CIL 10.479.

¹⁹¹ Mouritsen (1998a) 247.

¹⁹² Mouritsen (1997) 77-78, (2005) 43-44, (2015; 1^e druk 2011) 263, 277 en Laurence et al. (2011) 312-313.

Coloniae Genetivae kan deze gedachte ondersteunen. De overgeleverde delen van de eerst genoemde stedelijke wettekst schetsen namelijk een beeld waarin het zwaartepunt van de lokale politiek kwam te liggen bij de *ordo decurionum*.

Van de 97 hoofdstukken die de *Lex Irnitana* in totaal gehad moet hebben, zijn de eerste twee platen met 18 hoofdstukken verloren gegaan. De platen vier en zes missen eveneens, waardoor de hoofdstuknummering van plaat vijf onduidelijk wordt. Gelukkig overlappen de teksten van de zevende plaat van de *Lex Irnitana* en de overgeleverde delen van de *Lex Malacitana* elkaar grotendeels. Dit maakt het mogelijk om tekstdelen van plaat zes alsnog te reconstrueren door op deze plaats negen teksten van de *Lex Malacitana* te plaatsen, te beginnen met hoofdstuk 51. Op plaat vijf staan twaalf wetteksten en plaat drie eindigde met hoofdstuk 31, waardoor op plaat vier mogelijkwerwijs acht hoofdstukken hebben gestaan.¹⁹³ Verder wordt verondersteld dat deze acht hoofdstukken een verdere uiteenzetting geven over de bevoegdheden van de decurionen, aangezien de laatste twee hoofdstukken van plaat drie en bijna geheel plaat vijf dit ook doen.¹⁹⁴

De inhoud van de eerste 18 hoofdstukken – van de in totaal 97 hoofdstukken – is onbekend, maar mogelijk hebben in deze hoofdstukken de bevoegdheden van de priesters gestaan. In de *Lex Irnitana* wordt hier namelijk geen melding van gemaakt, maar in de *Lex Coloniae Genetivae* wel.¹⁹⁵ Ook mist er nog een mogelijke clause over de verplichte huisvesting van decurionen en magistraten binnen de stadsmuren.¹⁹⁶ Van de uiteindelijke 79 overgebleven hoofdstukken gaan er 37 over de bevoegdheden van de *Ilviri*, *aediles* en *quaestores* alsmede overtredingen, rechtspraak en de rechten van *municipes* en *incolae*. De overige 42 hoofdstukken (ca. 53 %) gaan over de bevoegdheden, samenstelling, inspraak en raadpleging van de *ordo decurionum*. Dit is een aanzienlijk aandeel, zeker wanneer dit vergeleken wordt met de *Lex Coloniae Genetivae*, waar slechts 26 (ca. 36 %) van de 73 overgeleverde hoofdstukken het functioneren van de decurionen beschrijven. Wel moet gezegd worden dat de eerste 60 hoofdstukken ontbreken en dat niet vastgesteld kan worden hoeveel er nog volgen na het laatste – nummer 134 – overgeleverde hoofdstuk.

Uit de vergelijking komt naar voren dat met name gekozen magistraatsfuncties, zoals de *aediles*, bevoegdheden inleverden. De *Lex Coloniae Genetivae* noemt een groot aantal

¹⁹³ Tussen de hoofdstukken 31 en 51 ligt een leemte van 20 hoofdstukken, 12 daarvan zijn bekend en door González A t/m L genoemd, plaat vier zou dan mogelijkwerwijs acht hoofdstukken kunnen bevatten.

¹⁹⁴ González (1986) 208.

¹⁹⁵ *Lex Coloniae Genetivae* 66-68 en 91.

¹⁹⁶ Vergelijk de *Lex Tarentina* 26-28 en *Lex Coloniae Genetivae* 91.

taken die uitgevoerd dienden te worden door de *Ilviri* én de *aediles*, een combinatie die in de *Lex Irnitana*, ongeveer 135 jaar later, bijna niet meer genoemd wordt.¹⁹⁷ Bovendien valt uit een vergelijking van een aantal inhoudelijk gelijke wetten vast te stellen, dat de *ordo decurionum* meer bevoegdheden kreeg met betrekking tot de inrichting van de publieke ruimte. Zo besliste in Irni enkel de *ordo decurionum* over de sloop van gebouwen, waar dit in Urso nog samen gedaan werd met de *Ilviri*.¹⁹⁸ Het omleggen van wegen, sloten en goten was een taak waar de *Ilviri* en *aediles* van Urso geheel zelf voor verantwoordelijk waren. In Irni mochten alleen de *Ilviri*, met expliciete toestemming van de decurionen, dit tot uitvoering brengen.¹⁹⁹ De organisatie van spelen lag in Urso in handen van de *Ilviri* en *aediles*, in Irni moesten de *Ilviri* nauw samenwerken met de decurionen over het te besteden geld voor spelen.²⁰⁰

In de Spaanse provincie Baetica is in de tussenliggende 135 jaar een mogelijke verschuiving waar te nemen van bevoegdheden; waar deze in de Late Republiek bij de gekozen magistraatsfuncties lagen, verschoof deze tijdens het Principaat naar een instituut geselecteerd op rijkdom en afkomst – de *ordo decurionum*. Deze tendens past goed bij de hierboven beschreven ontwikkelingen die waargenomen worden in Italische steden van de eerste eeuw n.Chr. Door demografische en financiële noodzaak aan de onderkant van de *ordo decurionum* werden de deuren opengezet, maar tegelijkertijd is er een toenemende hiërarchische stratificatie waar te nemen binnen diezelfde *ordo decurionum*. Het lijkt alsof de traditionele rijke families in de eerste eeuw n.Chr. een “tweesporenbeleid” uitzetten door officieus een hiërarchisch model in te bouwen in de stadsraad, alsmede officieel de wettelijke bevoegdheden van de decurionen te versterken, met als doel de eigen positie te verstevigen en te waarborgen.

Een vergelijking valt te maken met de Griekse *poleis* in de eerste en tweede eeuw n.Chr. Ook hier vond een grote mate van oligarchisering plaats, hoewel de volksvergaderingen altijd een factor bleven om rekening mee te houden.²⁰¹ De toenemende welvaart van de eerste twee eeuwen n.Chr. zorgde voor een grotere civiele participatie en

¹⁹⁷ De *Lex Coloniae Genetivae* werd ingesteld in 44 v.Chr. en de *Lex Irnitana* in het jaar 91 n.Chr. De *Lex Coloniae Genetivae* 81, 126, 128, 129, 130, 131, 134 en *Lex Irnitana* 27; noemen *Ilviri*, *aediles* en *quaestores* als gezamenlijke verantwoordelijken.

¹⁹⁸ *Lex Coloniae Genetivae* 75 en *Lex Irnitana* 62.

¹⁹⁹ *Lex Coloniae Genetivae* 77 en *Lex Irnitana* 82.

²⁰⁰ *Lex Coloniae Genetivae* 70-71 en *Lex Irnitana* 77.

²⁰¹ Zuiderhoek (2009a) 105 en (2014).

vereniging in bijvoorbeeld *collegia* van vooral ondernemers, gespecialiseerde arbeiders en handelaren. De *dèmos* bleef daarom een factor van betekenis. Als argument noemt Zuiderhoek hier de felle onderlinge concurrentie tussen de leden van de stedelijke elite om de gunsten en privileges van de *dèmos* en *boulè* te krijgen.²⁰² Echter, in de steden van Italië en het Latijnse Westen is uit stedelijke wetgevingen waar te nemen dat de volksvergaderingen voornamelijk een rol hadden in de verkiezing van magistraten.²⁰³

Zou er dan wellicht gesteld kunnen worden dat de concurrentiestrijd in Italië en het Latijnse Westen van het rijk minder heftig was dan in het Grieks sprekende Oosten? De grote hoeveelheid overgeleverde verkiezingsteksten uit Pompeii lijken anders te beweren; er viel blijkbaar echt wat te kiezen.²⁰⁴ Deze politieke participatie, door middel van verkiezingen, kwam langzaam tot stilstand in de loop van de tweede eeuw n.Chr. In deze eeuw en de eeuw daarna werden magistraten eerder via coöptatie benoemd, waardoor er in toenemende mate oligarchisering plaatsvond.²⁰⁵

Het sociaal-politieke proces van hiërarchisering en oligarchisering, dat plaatsvond in de Italische steden vanaf het einde van de eerste tot het begin van de derde eeuw n.Chr., laat zich niet eenvoudig verklaren. Een verdere sociale stratificatie van zowel de stedelijke samenleving als de stadsraad lijkt hier een rol in te spelen. Opmerkelijk is ook dat daarnaast de financiële druk om voor de *munera publica* te zorgen steeds meer toenam voor de stedelijke elite.²⁰⁶ Gezien de hoge mortaliteit, ook onder de decurionen, was uitbreiding van de onderste laag van de *ordo decurionum* een financiële noodzaak en van belang om de stadsraad in stand te houden. Dit gebeurde waarschijnlijk in Ostia, maar was evengoed mogelijk in Puteoli. In de loop van de tweede eeuw ontstond er door politieke en economische druk langzamerhand een zogenaamde ‘inner’ en ‘greater’ *ordo decurionum*, waardoor aan het einde van de tweede eeuw n.Chr. de diverse groepen binnen de stadsraad officieel vastgelegd werden in een erkende en herkenbare sociale stratificatie, waar het “Album van Canusium” een voorbeeld van is.

²⁰² Zuiderhoek (2009a) 106.

²⁰³ *Lex Tarentina* 14-16, *Tabula Heracleensis* 133 en *Lex Malacitana* 52-57.

²⁰⁴ Zie o.a. voor de verkiezingen van Marcus Holconius Priscus voor *aedilis* en *Ivir* (late jaren 70 n.Chr.); *CIL* 4.7164, 4.7585, Gnaeus Helvius Sabinus voor *aedilis* (79 n.Chr.); o.a. *CIL* 4.706 (= *ILS* 6420a), 4.1145, 4.923 en Lucius Ceius Secundus voor *Ivir* (79 n.Chr.); *CIL* 4.1083, 4.3433, 4.7667.

²⁰⁵ Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 276.

²⁰⁶ Johnston (1985) 105 en Patterson (2006) 263-264.

Tevens is er een ontwikkeling te zien waar leden van de *augustales* opgenomen werden in de *ordo decurionum*. Het lijkt erop dat de scheiding tussen de onderkant van de *ordo decurionum* en de bovenkant van de *augustales* minder strikt en meer diffuus werd gedurende de tweede en begin derde eeuw n.Chr. Bovengenoemde financiële druk maakte dat de participatie van *augustales*, rijke *liberti* en ook van *collegiati* in het sociaal-culturele leven van de lokale gemeenschappen door middel van schenkingen als banketten, spelen, standbeelden en infrastructuur, belangrijke aanvullingen vormden op de benefacties van de traditionele stedelijke elite bestaande uit enkel decurionen. Gedurende de eerste twee eeuwen n.Chr. transformeerde de stedelijke elite in een soort omgekeerde trechter met een smalle, zeer hiërarchische top die gevormd werd door oude, aristocratische *gentes* en een steeds breder wordende basis bestaande uit decurionen afkomstig uit nieuwe welvarende families, en vlak daaronder (of zelfs daarnaast) rijke *liberti* verenigd als *augustales*.

2.7. Résumé

In de steden van Romeins Italië bestond de elite uit leden van de *ordo decurionum*, *augustales* en rijke *liberti*. Maar de samenstelling, functie en sociale positie was verre van uniform en onveranderbaar te noemen. Geconcludeerd kan worden dat de hierboven geschetste diversiteit een rol van betekenis speelde in de politieke en sociaal-economische ontwikkeling van het instituut van zowel de *ordo decurionum* als *augustales*. Daarnaast bestond er een grote continuïteit in de handhaving van inheemse Italische juridische gebruiken en magistratuur, met als gevolg dat de nieuwe stedelijke wetgevingen herkenbaar konden blijven voor zowel de lokale bevolking als de Romeinse machthebbers.

In het licht van bovenstaande ontwikkeling kan beargumenteerd worden dat het vermogenscriterium voor toelating tot de *ordo decurionum* wellicht ook geschiedde volgens de bestaande lokale tradities, waardoor een vermeende uniforme census te betwijfelen valt. Er bestond immers een risico dat in sommige steden een te hoge vermogens eis gehanteerd werd wanneer deze uniform was, met als gevolg dat er in sommige steden mogelijk erwijs een heel kleine stadsraad zou zijn ontstaan. Het onderzoek heeft laten zien dat er veel verschillen waren in het aantal decurionen. Regionale diversiteit in welvaart, in combinatie met een hoge mortaliteit binnen een zeer kleine groep welgestelden, zou er in sommige situaties voor gezorgd hebben dat de financiële verplichtingen door te weinig personen werden gedragen.

Een logische bestuurlijke oplossing was dat de census in overeenstemming werd gebracht met de bevolkingsomvang en economische draagkracht van de stad. Ook werd toegestaan dat andere sociale groepen zoals de *augustales* bepaalde benefacties deden, waardoor de kosten van het sociaal-culturele leven in de stad wel gedeeld werden, maar daarmee ook het prestige en aanzien. Gedurende de eerste en tweede eeuw n.Chr. veranderde de samenstelling van de elite. De komst van veteranen, ‘nouveaux riches’, *augustales* en zonen van *liberti* in de stadsraad maakte de lokale stedelijke elite diverser.

Hoofdstuk 3

Monumentale cultuur: een cognitief-archeologische definitie

“Architecture starts with the desire on the part of its makers, whether for security, or grandeur, or shelter, or rootedness. Built, it influences the emotions of those who experience and use it, whose desires continue to shape and change it. Desire and emotion are overlapping concepts, but if ‘desire’ is active, directed towards real and imagined ends, and if ‘emotion’ implies greater passivity, describing the ways in which we are moved, architecture is engaged with both. Buildings are intermediaries in the reciprocation between the hopes and intentions of people, in the present and the past. They are the mineral interval between the thoughts and actions that make them and the thoughts and actions that inhabit them.”

R. Moore, *Why we build*, 18.

“‘Monumentality’, in other words, is something visionary. We recognize it when we see it, but we cannot predict or describe it exactly in advance. The future is made up of buildings as if we had seen them in the past: when a future building becomes past, or passed, it will be recognized as monumental.”

E. Thomas, *Monumentality in the Roman empire*, 3.

3.1. Monumentale cultuur en monumentaliteit: archeologische benaderingen

Wat maakt architectuur monumentaal, wat is monumentalisering en op welke wijze worden deze termen gehanteerd in dit onderzoek? Dit zijn de eerste vragen die gesteld en onderzocht moeten worden om een goed antwoord te kunnen formuleren op de vraag op welke wijze monumentale cultuur kan bijdragen aan de consolidatie van het Principaat. Wat precies een bouwwerk monumentaal maakt, lijkt veelal af te hangen van een bepaalde historische context, standplaatsgebondheid en soms zelfs persoonlijke smaak. De opvattingen van het concept en het woord monumentaal veranderden met elke opeenvolgende kunststroming, concludeert Edmund Thomas (2007) in zijn imposante werk over monumentalisering onder de Antonijnse dynastie (96 – 192 n.Chr.). Wanneer kunsthistorici, archeologen en historici criteria noemen

voor het concept monumentaal, dan zijn deze meestal gebaseerd op individuele meningen en cultureel specifiek van aard. Thomas zelf kent daarom twee betekenissen toe aan het begrip: monumentaal betekent een imposant gebouw en biedt daarnaast een herinnering aan het verleden.¹ Het concept monumentaal en het proces van monumentalisering creëren als het ware een fictieve continuïteit. De constructie van publieke gebouwen in Italië gedurende de late tweede eeuw n.Chr. versterkte, volgens Thomas, het gevoel van continuïteit in een tijdperk van radicale politieke verandering. In Romeinse steden werden vanaf deze periode meerdere ruimtes gecreëerd voor collectief gebruik. Gebouwen hadden een actieve functie in Romeinse steden, niet alleen op het *forum*, maar in de gehele urbane ruimte. Het creëren van monumentale architectuur gaf een stedelijke gemeenschap mogelijkheden om haar collectieve identiteit te benadrukken, meent Thomas: de gebouwen gaven vorm aan de cohesie in de stad maar definieerden eveneens verschillende sociale groepen.²

James Osborne (2014a) vermeldt in de introductie van de door hem geredigeerde bundel dat het moeilijk is om een juiste definiëring te geven van de woorden “monument” en “monumentaliteit”, ondanks het veelvuldige gebruik hiervan in archeologie, architectuur en kunstgeschiedenis.³ Osborne meent dat de twee begrippen sterk gerelateerd zijn, maar toch ook beschouwd moeten worden als verschillend. Het gaat hier om het verschil in toedichting van de concepten “vorm” en “betekenis”. Het monument kan als architecturale vorm op diverse manieren onderzocht en beschreven worden, waarbij het enkel een monumentale lading (oftewel monumentaliteit) ontvangt door de interactie en relatie met een individu of groep.⁴ Monumentaliteit ontstaat als fenomeen door de betekenis (en eveneens verandering in betekenis voor generaties in heden en verleden) die toegedicht wordt aan het specifieke bouwwerk door de mens.⁵

Susan Alcock (2001) legt eveneens een verbinding tussen monumentale architectuur en ‘social memory’.⁶ Dit doet Alcock door de nadruk te leggen op de plaatsgebondenheid van

¹ Thomas (2007) 4, zie ook Scarre (2011) 9 waar wordt gesteld dat de componenten “herinnering” en “imposant” twee onafscheidelijk verbonden elementen van monumenten zijn. Daarmee is monumentale architectuur een uiterst effectieve manier voor het creëren van een permanente vorm van herdenken en doorgeven van betekenis aan komende generaties.

² Thomas (2007) 11 vertoont overeenkomsten met de stellingen van Revell (2009) zie hoofdstuk 1 par. 1.3.

³ Osborne (2014a) 3, zie ook Meyers (2012) 6.

⁴ Osborne (2014a) 3.

⁵ Osborne (2014a) 13. Zie eveneens Thomas (2007) 4, Scarre (2011) 9 en Meyers (2012).

⁶ Alcock (2001) 326-327.

monumentale architectuur: monumenten worden beschouwd als plaatsen, structuren en objecten, met opzet ontworpen of gemeenschappelijk besloten om herinneringen op te wekken en te functioneren als ruimtes/plaatsen voor bijbehorende herdenkingsrituelen. Deze monumenten moeten geplaatst zijn binnen de fysieke nabijheid van mensen en hun leefgemeenschap, zoals binnen steden, nederzettingsspatronen, landafscheidingen en heilige plaatsen.⁷ Waarneembare veranderingen die plaats vinden in dit landschap vormen dan ook het materiaal van archeologisch onderzoek.⁸

Een veel statischer benadering wordt gegeven door Bruce Trigger (1990), (2007; 1^e druk 2003) en (2011; 1^e druk 2008). Hij beschouwt de totstandkoming van monumentale architectuur vanuit een strikt ‘top-down’-perspectief: “The symbolic role of monumental architecture in city-states was to glorify and express the power and unity of the community and the effectiveness of its leaders”.⁹ Trigger legt de nadruk op de omvang van monumentale architectuur in het creëren van met name verticale, sociale en politieke relaties, waarbij gesteld wordt dat hoe groter de paleizen, tombes en tempels, en hoe kostbaarder het materiaal dat gebruikt werd voor de bouw en decoratie, hoe meer gestratificeerd de samenleving was.¹⁰ Eveneens meent Trigger dat het construeren van bouwwerken die groter en fraaier gebouwd zijn dan nodig en daarmee de publieke doelmatigheid overschrijden, een verwijzing zijn naar toenemende hiërarchisering in de samenleving en vergaande monopolisering van arbeid en surplus door de elite.¹¹

Kritiek op de visies van Trigger wordt geleverd door Robert Rosenswig en Richard Burger (2012). Zij menen dat de stelling van Trigger kan leiden tot simplistische interpretaties zoals “hoe groter het bouwwerk, hoe machtiger de opdrachtgever”.¹² Door alleen naar de omvang van het gebouw te kijken, betreft Trigger het belang van het bouwproces voor de gemeenschap niet in zijn argumentatie. De inzet van arbeid die verbonden is aan de constructie van monumentale bouwwerken zegt niets over politieke macht, tenzij gedocumenteerd is dat er corvee-arbeid gemobiliseerd kan worden.¹³ Bovendien zouden

⁷ Alcock (2001) 327.

⁸ Alcock (2001) 327.

⁹ Trigger (2007; 1^e druk 2003) 576.

¹⁰ Trigger (2007; 1^e druk 2003) 564-565.

¹¹ Trigger (1990) 120 en (2011; 1^e druk 2008) 59- 60. De visies van Trigger zijn met name beïnvloed door het werk van V.G. Childe (1936), zie hierover eveneens McGuire (2006).

¹² Rosenswig en Burger (2012) 5-6.

¹³ Rosenswig en Burger (2012) 7-9.

monumentale bouwwerken niet per se verbonden moeten worden met verticale machtsverhoudingen en toenemende sociale en politieke stratificatie: zowel hiërarchische als niet-hiërarchische samenlevingen zetten monumentale bouwwerken neer.¹⁴

In dit proefschrift moet het concept monumentale cultuur uitgelegd worden als het door de elite doelmatig neerzetten van bouwwerken als specifiek medium om een bepaalde ideologie te communiceren, waardoor het gebouw van grote betekenis wordt voor de gemeenschap. Met verlenen van betekenis wordt bedoeld, dat het bouwwerk de sociale cohesie bevordert doordat het een bepaalde collectieve herinnering en identiteit symboliseert. Het begrip monumentalisering, dat een bepaalde ontwikkeling vertegenwoordigt, kan dan tweeledig uitgelegd worden: enerzijds het streven van de elite om met de beschikbare middelen bouwwerken te creëren om een ideologie te communiceren; anderzijds door monumentalisering te beschouwen als het bouwproces van dergelijke architectuur en de implicaties van deze werkzaamheden voor de gemeenschap.

Theorievorming: monumentale architectuur en monumentaliteit in Romeins Italië

Dit hoofdstuk biedt een *modus operandi* waarin de sociale en politieke betekenis van monumentale architectuur in de Romeinse samenleving naar voren wordt gebracht. Dit wordt gedaan door gebruik te maken van een theoretisch kader dat bekend staat als cognitieve archeologie of cognitieve-processuele archeologie. Deze onderzoekt vooral het symbolische aspect van materiële cultuur in al haar manifestaties.¹⁵

Dit theoretisch kader sluit aan bij één van de geconstateerde tekortkomingen beschreven in het eerdere historiografische hoofdstuk: het belang van sociale structuren en geografische samenhang verdween naar de achtergrond door de groeiende aandacht voor regionale en lokale case studies. Het post-processuele perspectief benadrukt immers de uniciteit van regio's en sites. Door de accenten voornamelijk op het unieke en eigene te leggen, bleef er weinig ruimte over om generaliserende en structurerende uitspraken en modellen te formuleren. Twee belangrijke samenhangende vraagstellingen blijven hierdoor onbeantwoord. Ten eerste: op welke wijze functioneerden publieke en monumentale gebouwen binnen het ideologische wereldbeeld van een stedelijke elite gedurende ingrijpende veranderende (staatsvormings)processen? Ten tweede: welke betekenis moeten archeologen

¹⁴ Rosenswig en Burger (2012) 6, zie bijvoorbeeld Pauketat (2000) en Joyce (2004a en b), hieronder uiteengezet.

¹⁵ Renfrew en Bahn (2012; 1^e druk 1991) 381-420.

en historici geven aan monumentale gebouwen wanneer de formatie van collectieve herinnering en identiteit in een veranderende stedelijke samenleving onderzocht wordt? Deze vragen krijgen in dit hoofdstuk de volle aandacht.

Allereerst zal worden aangegeven waarom er gekozen is voor een cognitief-archeologische benadering. Daarna wordt uiteengezet op welke wijze deze cognitieve benaderingen toegepast worden in het bestuderen van monumentale bouwwerken. Deze theoretische invalshoeken met betrekking tot monumentaliteit en ideologie krijgen een meer specifiek Romeinse conceptualisering in de aansluitende paragraaf. Hier zal duidelijk worden gemaakt dat de constructie van monumentale gebouwen een cruciale en normatieve factor speelde in het vormen van collectieve herinneringen en identiteit van de stedelijke bevolking in Romeins Italië tussen ca. 100 v.Chr. en 200 n.Chr. Deze paragraaf zal het theoretisch kader vormen voor de analyse van sociaal-politieke veranderingen in Romeins Umbrië vanaf de Late Republiek tot en met het Vroege Principaat.

3.2. Monumentale architectuur: een cognitief-archeologische benadering

Het eerste hoofdstuk, geschreven door Chris Scarre, in het imposante *Oxford handbook to the archaeology of ritual and religion* (2011) is volledig gewijd aan het fenomeen monumentaliteit.¹⁶ Dat dit grote standaardwerk begint met een bijdrage over monumentaliteit en direct daarna een artikel over landschap, is niet heel verrassend: diverse expressies van rituelen en religie waren vaak, zo niet altijd, verbonden met sacrale ruimtes, gematerialiseerd in monumentale landschappen en bouwwerken.¹⁷ Monumentaliteit vormde niet enkel het decor of de achtergrond waartegen rituelen en religie tot uiting gebracht werden, maar hielpen juist de mens greep te krijgen op de plaats van de samenleving binnen de eigen kosmologische constellatie.

Deze eerste bijdrage in dit handboek bestaat dan ook uit een aantal thema's waarin verbanden gelegd worden tussen monumenten en landschap, mensen en kosmos. De eerste verbinding die Scarre maakt tussen monumentaliteit en landschap, richt zich vooral op het Neolithicum in Europa en bespreekt de bijdragen die de post-processuele archeologie gedaan heeft in de bestudering van dit specifieke fenomeen. De connectie met mensen en de kosmos laat vooral de commemoratieve, ceremoniële en symbolische aspecten van monumentale bouwwerken zien als een expressie van de interactie tussen mens en materie. De auteur benadrukt het belang van deze concepten en het belang van cognitieve, visuele en akoestische benaderingen voor (toekomstig) onderzoek naar monumentaliteit.¹⁸

Een heel scala aan archeologische studies wordt door Scarre gepresenteerd in zijn bijdrage: Neolithisch West-Europa, 'pre-contact' Hawaï, Meso-Amerika, de precolumbiaanse Andes, om er maar een paar te noemen. De meeste van deze studies hebben belangwekkende nieuwe inzichten opgeleverd met betrekking tot de perceptie, receptie en cognitieve interactie die mensen hebben met monumentale ruimte. Helaas worden er geen verwijzingen gegeven naar de klassieke archeologie. Griekse en Romeinse archeologie zijn de oudste takken binnen de archeologie als wetenschap en de architecturale exponenten van deze culturen worden al bijna tweehonderd jaar bestudeerd.¹⁹ Wanneer oudhistorici, classici en klassiek archeologen de *Oxford handbook to the archaeology of ritual and religion* moeten geloven dan zijn er de

¹⁶ Scarre (2011) 9-23.

¹⁷ Voor 'Landscape' zie Haaland en Haaland (2011) 24-37.

¹⁸ Scarre (2011) 19-20.

¹⁹ De interesse in Griekse en Romeinse architectuur kent een nog langere antiquarische traditie die teruggaat tot de Renaissance, zie Tigter (2006; 1^e druk 1989) 35-36 en Hall (2014) 3-4.

laatste decennia blijkbaar geen bijdragen van enige importantie geleverd door bovengenoemde specialisten aan de bestudering van monumentaliteit en monumentale architectuur.²⁰ Dit is zeker geen toevalligheid of een omissie van de redactie, en deze observatie verdient daarom ook nadere uitleg.

In de eerste plaats is de archeologie van Griekenland en Rome, als een wetenschappelijke discipline, afkomstig vanuit de 18^e eeuwse kunsthistorische traditie en 19^e eeuwse ‘Altertumswissenschaft’. Hierdoor kende de agenda van de klassieke archeologie een lange traditie waarin de literaire bronnen en het artistieke connoisseurschap centraal staan: architectuur en beeldende kunst konden alleen begrepen worden vanuit tekst en stijl.²¹ De bestudering van materiële cultuur vanuit een voornamelijk literair perspectief heeft geleid tot strikt empirische en positivistische visies op de Grieks-Romeinse cultuur, en monumentale architectuur in het bijzonder. Uiteraard heeft de ontwikkeling van de ‘new archaeology’ of processuele archeologie in de jaren zestig van de 20ste eeuw de academische wereld van de oudheidkunde niet overgeslagen en is de klassieke archeologie eveneens beïnvloed door deze theoretische vernieuwingen. Ook daarna heeft de klassieke archeologie geprofiteerd van de opvolgende post-processuele en cognitieve archeologische theoretische concepten.²²

In de tweede plaats beschikken historici en archeologen van de Mediterrane wereld over een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan, en in sommige gevallen complementerende, data (epigrafisch, literair en archeologisch) in vergelijking met wetenschappers die andere oude beschavingen bestuderen. Nu kan dit gezien worden als een groot voordeel, maar het kan ook contraproductief zijn waar het gaat om de ontwikkeling van theorievorming.²³

²⁰ MacDonald (1982; 1^e druk 1965) 176-179 bespreekt kort de invloed van Romeinse architectuur, gebouwd gedurende het Principaat, op de visuele en akoestische zintuigen van de toeschouwer. Hij legt vooral het accent op geluid en de lichtreflectie van water in relatie tot architectuur en perceptie. Tot een verdere uitwerking of navolging van deze cognitieve en zintuigelijke concepten in relatie tot Romeinse architectuur is het echter niet gekomen voor wat betreft de bestudering. Zie Moore (2005) voor een akoustische-archeologische studie van architectuur en rituelen in precolumbiaanse Andes-culturen.

²¹ Voor de relatie tussen tekst en de interpretatie van Grieks-Romeinse kunst in de 18^e en 19^e eeuw zie Trigger (2006; 1^e druk 1989) 36-39, Morris (2006; 1^e druk 2004) 258-261, Millett (2007) 34, Gill (2009) 57-58, Borbein (2014) 527-529 en Hall (2014) 7-10 en 15.

²² Voor ‘new archaeology’, processuele en post-processuele archeologie zie Trigger (2006; 1^e druk 1989) 294-303, Johnson (2010; 1^e druk 1999) 21-31, 74-88, 102-111, (2009) 71-88, Watson (2009), Shanks (2009) en Renfrew en Bahn (2012; 1^e druk 1991) 40-41 en 43-45 en Hall (2014) 13-16.

²³ Morris (2006; 1^e druk 2004) 262-265 en Hall (2014) 14 en 215-216.

Door de afwezigheid van enorme hoeveelheden epigrafische en literaire bronnen is de bestudering van monumentale architectuur in bijvoorbeeld precolumbiaanse Andes-culturen en Meso-Amerikaanse samenlevingen, maar ook in de provinciaal-Romeinse archeologie, veel meer getheoretiseerd, in het bijzonder in vergelijking met het onderzoek naar monumentale bouwwerken in Romeins Italië, al heeft er in deze regio de afgelopen decennia een grote inhaalslag plaats gevonden (zie hoofdstuk 1. par. 1.3). Cognitieve archeologie is daarom ook een relatieve nieuwkomer binnen de discipline van de klassieke, voornamelijk Romeinse, archeologie. Dit onderzoek is sterk beïnvloed door het post-processuele gedachtengoed, hoewel er de laatste decennia belangrijke bijdragen zijn geleverd in de Mediterrane archeologie die impliciet en expliciet gebruik hebben gemaakt van cognitieve concepten.²⁴

Toegepaste cognitieve archeologie

In essentie is cognitieve archeologie (of cognitieve-processuele archeologie) te plaatsen binnen het gedachtengoed van de processuele archeologie.²⁵ Desalniettemin heeft de archeologische wetenschap een aantal vernieuwende benaderingen omarmd die afkomstig zijn uit post-processuele theorievorming, zoals het erkennen van het belang van ‘agency’ en ideologie in samenlevingen. De processuele archeologie heeft de weg vrijgemaakt voor het onderzoek naar sociale en economische structuren. Het symbolische aspect en de exponenten van deze structuren waren echter sterk verwaarloosd. De cognitieve archeologie benadrukt dan ook de cognitieve en symbolische interactie die mensen hebben met materiële cultuur. Dat maakt deze nieuwe synthese bijzonder belangwekkend en geschikt voor de bestudering van bouwwerken geconstrueerd door gemeenschappen in het verleden. Daarnaast bevordert cognitieve archeologie theoretische ontwikkeling, door het belang van culturele

²⁴ Bijvoorbeeld Laurence (1996), Fisher (2009) en Stöger (2011), (2014) hebben concepten van *environment-behavior theory* (zie hieronder uiteengezet) toegepast. Murray (2011) en Zuiderhoek (2014) hebben aspecten van DeMarrais et al. (1996) ‘Materialization of ideology’ gebruikt in hun onderzoek.

²⁵ Voor cognitieve archeologie of cognitieve-processuele archeologie zie voornamelijk het werk van Colin Renfrew; Renfrew and Bahn (2012; 1^e druk 1991) 381-420, Renfrew et al. (1993), Renfrew (1994), (2004), (2013; 1^e druk 2012) 124-125, Johnson (2010; 1^e druk 1999) 99-101 en Jones (2009) 97-103. Zie Hodder (2012) en Malafouris (2013) voor recentere theorievorming over de interactie tussen mensen en materie.

dwarsverbanden en generaliserende uitspraken en hypothesen te formuleren middels comparatief onderzoek.²⁶

De conceptuele uitgangspunten van de cognitieve archeologie zijn toegepast in vele studies naar expressies van materiële cultuur. In de bestudering van architectuur en stedelijke planning is het accent voornamelijk komen te liggen op de cognitieve interactie van mens en materie, zoals de communicatie, perceptie en receptie van bouwwerken, maar eveneens op de wijze waarop fysieke constructies vormgeven aan het dagelijks menselijk handelen. Michael Smith (2011) heeft een historiografisch en methodologisch overzicht gegeven van het meest recente archeologisch en antropologisch onderzoek naar de betekenis van de fysiek geconstrueerde ruimte voor de mens. Smith plaatst de veelal cognitief-archeologisch geïnspireerde studies onder de zogenaamde ‘archaeological communication theory’ en de ‘reception theory’; deze twee putten ook weer concepten uit de ‘environment-behavior theory’ en ‘space syntax’.²⁷ Dit geheel aan theorievorming is daarom niet alleen beïnvloed vanuit de cognitieve-processuele benadering, maar eveneens door de ‘nonverbal communication approach’ van Amos Rapoport en het paradigma uit de sociaal-geografische wetenschappen die bekend staat als de ‘spatial turn’.²⁸

Zowel de ‘archaeological communication theory’ als de ‘reception theory’ zijn door Smith beschreven als zogenaamde containerbegrippen en bevatten diverse theorieën die zich ontwikkeld hebben in de jaren ’90 van de vorige eeuw en begin deze eeuw. De essentie in deze collectieven van theorievorming is de verbinding van architectuur en urbanisering met de mogelijkheid om bepaalde ideologieën te communiceren in antieke, pre-industriële samenlevingen. De ‘archaeological communication theory’ beschouwt dit vanuit het perspectief van de machthebber, bijvoorbeeld een vorst of elite die de betreffende monumentale gebouwen liet construeren. De ‘reception theory’ bestudeert dit vanuit het perspectief van de beschouwer van deze monumentale gebouwen, bijvoorbeeld de onderdaan, de burger of de bezoeker van de stad. Deze theorieën zijn met name toegepast in studies van antropologen en archeologen die zich bezighouden met ‘early civilizations’ of ‘archaic

²⁶ Voor comparatieve studies naar bijvoorbeeld staatsvormingsprocessen in vroege samenlevingen zie DeMarrais et al. (1996), Feinman en Marcus eds. (1998), A.T. Smith (2003), M.E. Smith (2007), (2011), Trigger (1990), (2007; 1^e druk 2003) en (2011; 1^e druk 2008), Maisels (2012; 1^e druk 2010) en Breuer (2014).

²⁷ Smith (2011); *environment-behavior theory* 173-174, *archaeological communication theory* 174-175, *space syntax* 176 and *reception theory* 177-179.

²⁸ Rapoport (1990; 1^e druk 1982), voor ‘spatial turn’ zie hoofdstuk 1 par 1.1.

states’.²⁹ Hieronder vallen bijvoorbeeld culturen in Meso-Amerika, het Andes-gebergte, China, Egypte en Mesopotamië.³⁰

Comparatieve methode: Rome als ‘early civilization’ of ‘archaic state’?

Wanneer cognitieve archeologie toegepast wordt in dit onderzoek dan is een comparatieve invalshoek passend om tot een bredere en verdiepende analyse van monumentale architectuur te komen. Deze comparatieve methode is zeker geen gemeengoed onder oudhistorici en archeologen. Binnen sociaal-economische studies naar de Oudheid wordt echter het vergelijkende perspectief wel gebruikt: *The Stanford ancient Chinese and Mediterranean empires comparative history project* geleid door Walter Scheidel laat zien dat er veel vergelijkend onderzoek is gedaan voor Rome en China tijdens de Han-dynastie (206 v.Chr. – 220 n.Chr.).³¹ Met name vergelijkingen in expansie, instituties, opkomend monetarisme en economische structuren vormen de boventoon in deze studies. Ontbrekend is een vergelijkend perspectief over monumentalisering en de rol van de elites in dit proces. Hoewel er door Scheidel en zijn collega’s eveneens duidelijk gezocht is naar chronologische synchrone comparanda met Rome is dit niet per se noodzakelijk voor een goed comparatief onderzoek: diachrone en thematische comparatieven leveren wellicht interessantere overeenkomsten en verschillen op.³²

De vraag is niet of het mogelijk is om Romeinse monumentale architectuur, alsmede betekenis en totstandkoming hiervan, te vergelijken met soortgelijke bouwwerken en

²⁹ Voor een definitie van ‘early civilization’ zie Trigger (2007; 1^e druk 2003) 43-46 en Feinman en Marcus (1998) 4-7 voor het concept ‘archaic state’. Ik gebruik de termen ‘early civilizations’ en ‘archaic states’ hier als containerbegrippen en zal niet ingaan op de definities van beide concepten.

³⁰ Lees voor het gebruik van ‘archaeological communication theory’ en ‘reception theory’ in de analyse van monumentale architectuur in Meso-Amerika (Maya en Azteken): Abrams (1994), Abrams en Bolland (1999), Inomata (2006a), (2006b), Smith (2008), in Andes-culturen (Mochi, Wari, Chimú en Inka): Moore (1996), (2005) en Morris (1998), (2008), in China tijdens de Shang-dynastie: Campell (2009), op ‘pre-contact’ Hawaii: Kolb (1994), (2006) en (2012).

³¹ Zie voor de (toekomstige) uitgaven van de serie *Oxford studies in early empires*: Morris en Scheidel eds. (2009), Scheidel ed. (2010) en (2015). Voor het comparatieve project van Stanford University en een uitgebreid literatuuroverzicht zie <http://www.stanford.edu/~scheidel/acme.htm> (website geraadpleegd op 09-12-2013).

³² Zie Renfrew (2011; 1^e druk 2008) 44-45 en met name Drennan en Peterson (2012) en Feinman (2012) voor een onderbouwing van de voordelen van diachrone analyses in plaats van chronologische, synchrone benaderingen.

processen in eerder genoemde ‘early civilizations’ en ‘archaic states’. Een comparatieve studie kan immers altijd opgezet worden. De vraag moet zijn of de mogelijke overeenkomsten wel een duidelijker en dieper inzicht geven in de sociaal-politieke dimensies waarmee de constructie van monumentale bouwwerken verbonden zijn. In dit onderzoek wordt deze vraag gesteld omdat in de comparatieve studies van Trigger (2007; 1^e druk 2003) en Smith (2007) de Griekse en Romeinse perioden ontbreken.

Beide menen dat de klassiek Grieks-Romeins samenleving niet te kwalificeren is als ‘early civilization’ maar juist als een ‘preindustrial civilization’.³³ Trigger geeft echter toe dat het onderscheid niet zo rigide gesteld kan worden en dat latere pre-industriële samenlevingen veel overeenkomsten vertonen met zogenaamde ‘early civilizations’.³⁴ Trigger beschrijft, onder andere, als kenmerkend voor ‘early civilizations’ een toenemende controle en autoriteit van administratieve instituties en magistraten in de samenleving, alsmede een grotere controle over surplus, arbeid en grondstoffen en de inzetbaarheid hiervan door de heersende elites. Deze controle speelde vooral een rol in de totstandkoming van monumentale architectuur: “The scale and productivity of early civilizations nevertheless permitted the upper classes to extract sufficient surpluses to support a markedly more elaborate lifestyle than that enjoyed by the lower classes or by anyone in less complex societies and to create monumental art and architecture that required a wide range of raw materials, highly skilled craftspeople, and professional planners and administrators. These creations became symbols of their power and leadership ability”.³⁵ Bovenstaande kenmerken van ‘early civilizations’ gaan eveneens op voor de Romeinse samenleving.

Het verschil, volgens Trigger, is dat pre-industriële beschavingen – zoals in Assyrië, Perzië, Griekse *poleis*, Rome, India tijdens de Maurya-dynastie en China onder de Handynastie – monetaire economieën waren, een staande legermacht ontwikkelden en dat er in deze beschavingen een vergaande desacralisering plaatsvond, waardoor de heersende elites in veel mindere mate konden optreden als intermediair tussen het aardse en het bovennatuurlijke.³⁶ Het onderscheidende model dat Trigger maakt tussen ‘early civilization’ en ‘preindustrial civilization’, gaat echter niet op voor het Romeinse rijk.

Er is consensus onder historici en archeologen dat gedurende het Principaat een staand leger de provincies pacificeerde en de grenzen van het Romeinse rijk bewaakte. Geen

³³ Feinman en Marcus (1998) geven niet aan of het Romeinse rijk beschouwd kan worden als ‘archaic state’.

³⁴ Trigger (2007; 1^e druk 2003) 47-48 en 50-51.

³⁵ Trigger (2007; 1^e druk 2003) 48.

³⁶ Trigger (2007; 1^e druk 2003) 48-50.

historicus of archeoloog zal twijfelen aan het gegeven dat geld gebruikt werd in het Romeinse rijk. De vraag is echter in hoeverre deze geldeconomie in alle lagen van de Romeinse maatschappij doorgedrongen was. Over dit vraagstuk is zeker geen overeenstemming bereikt.³⁷ Daarnaast werkte de heerschappij van Augustus als een soort katalysator voor een nieuwe heerserscultus, die door brede lagen in de Romeinse samenleving gedragen werd. Bovenstaande ontwikkeling maakte het mogelijk dat ook niet-vrijgeboren groepen konden participeren in het, tot dan toe enkel door de elite gedomineerde, sacrale domein, bijvoorbeeld door opname in de *augustales*.³⁸ Augustus zorgde met de restauratie van oude Republikeinse culten eerder voor vérgaande sacralisering dan het tegenovergestelde, zoals Trigger meent.³⁹

Smith neemt Triggers definitie van ‘early civilizations’ over en sluit daarmee eveneens de Grieks-Romeinse periode uit: “Urbanism in Greece and Rome was quite different from earlier periods and other regions in many ways, including organizational principles, the nature of urban layout and planning, and the amount of evidence on these topics available to modern scholars”.⁴⁰ Opmerkelijk is dat Smith toch frequent verwijst naar Griekse en Romeinse urbane ontwikkelingen waardoor er meer overeenkomsten dan verschillen duidelijk worden. Bovendien is het curieus om een bepaalde periode uit te sluiten om de reden dat er meer bronnenmateriaal over aanwezig is. Belangrijk is dat er juist gekeken wordt naar de overeenkomsten tussen ‘early civilizations’ en de Romeinse samenleving en niet alleen naar verschillen. Een thematisch comparatief onderzoek naar bijvoorbeeld monumentalisering in de Romeinse wereld en andere ‘early civilizations’ zou daarom opmerkelijke resultaten kunnen opleveren.

³⁷ Finley (1999; 1^e druk 1973) en Whittaker (1985), (1990) betwijfelen een vergaande monetarisering van de Romeinse samenleving, terwijl onder meer Hopkins (1978), Rathbone (1991), Howgego (1992), (1994), (2013) en Temin (2001) een vergaande en volledige monetarisering van de Romeinse economie bepleiten.

³⁸ Zie voor de participatie van *augustales* in de keizercultus o.a. de publicaties van Ostrow (1985), (1993; 1^e druk 1990), Gradel (2002) en Mouritsen (2015; 1^e druk 2011).

³⁹ Galinsky (1998; 1^e druk 1996) 288-312, Scheid (2007; 1^e druk 2005) 177, Wallace-Hadrill (2008) 249-250, Beard et al. (2010; 1^e druk 1998) 181-210.

⁴⁰ Smith (2007) 4.

3.3. Materialisering van ideologie in ‘early civilizations’

In deze paragraaf worden de communicatieve en ideologische betekenissen van monumentale gebouwen binnen sociale en politieke structuren van vroege complexe staatsvormingsprocessen uiteengezet.⁴¹ In de eerste plaats zal hier het conceptuele kader gegeven worden voor de komende paragrafen. Dit specifieke kader is gebaseerd op twee verschillende invalshoeken: ten eerste een sterke hiërarchische verticale visie waarin de totstandkoming van monumentale architectuur primair gezien wordt als een inspanning van hogere maatschappelijke echelons zoals (lokale) dynastieën. Deze zogenaamde verticale visie wordt aan de hand van Bruce Triggers veel geciteerde publicatie in *World Archaeology* (1990), de bijdrage van Elizabeth DeMarrais *cum suis* in *Current Anthropology* (1996) en Timothy Earle’s monografie *How chiefs come to power* (1997) beschreven.

De tweede invalshoek betreft een horizontale, ‘grassroots’-benadering die, kort samengevat, de initiëring van monumentale bouwprojecten beschouwt als initiatieven vanuit de gemeenschap zelf, bijvoorbeeld van inwoners en burgercollectieven, en eveneens van lokale elites. Hiervoor zal de ‘grassroots’-stelling van Adam T. Smith, afkomstig uit zijn veel gelezen en geprezen studie *The political landscape* (2003), besproken worden. Daarnaast wordt onderzocht in hoeverre het mogelijk is om het begrip ‘agency’ te verbinden aan de onbekende arbeiders die daadwerkelijk fysiek werk verricht hebben om monumentale architectuur te realiseren. Dit wordt gedaan door de beleving te bestuderen van publieke rituelen die verbonden zijn aan het bouwproces van monumentale architectuur. Om tot een werkbare conceptualisering van beleving, belang en totstandkoming van rituelen te komen, wordt hier de theorie van ‘common knowledge’ van Michael Chwe (2001) gecombineerd met ‘the invention of tradition’ van Eric Hobsbawn (1983).

Nu lijken bovenstaande twee visies – verticaal en horizontaal – tegenpolen, maar naar mijn mening sluit de één de ander niet uit: de ene groep kan de andere stimuleren en ondersteunen waardoor de belangen van verschillende collectieven in de samenleving complementair worden. De constructie van monumentale architectuur heeft dan een maatschappelijk verbindende functie in plaats van een fragmenterende. Uit de twee korte comparatieve studies en een onderzoek naar stadsmuren zal blijken dat deze vorm van sociale cohesie zich voornamelijk manifesteert in tijden van sociaal-politieke veranderingen.

⁴¹ Voor definities van vroege complexe staatsvormingsprocessen c.q. ‘early complex polities’ zie A.T. Smith (2003) 102-105, Yoffee (2005) 15-21 en M.L. Smith (2012).

Verticale monumentalisering

In de eerste plaats worden monumentale gebouwen in ‘early civilizations’, en binnen een pre-industriële urbane context, gekarakteriseerd door hun alomtegenwoordigheid, de grootse visuele aspecten en de enorme hoeveelheden arbeid en grondstoffen die ervoor vrijgemaakt werden. De constructie van architectuur op grote schaal binnen een stedelijke context moet een blijvende betekenis hebben gehad voor de inwoners, voor zowel het ‘publiek’ (burgers, inwoners, bezoekers, toeschouwers) als voor de ‘deelnemers’ (arbeiders, ambachtslieden, architecten).⁴² De resonantie van een dergelijk onmiskenbaar monumentaal gebouw werkt door alle sociale lagen heen, en is niet leeftijds- en gendergebonden. Daarmee is monumentale architectuur een effectieve fysieke en praktische materialisering voor het communiceren van een bepaalde ideologie doordat het normen en waarden, historie en mythe materialiseert in een fysiek en tastbaar concept.⁴³

Dit betekent dat monumentale architectuur de fysieke manifestatie en materialisering is van een bepaalde ideologie. Dit omvat eveneens dat architectuur, kunst, iconografie, ritueel en ceremonie zeer nauw verbonden zijn binnen deze zelfde conceptuele kaders: een tempelcomplex kan bijvoorbeeld niet onderzocht worden zonder daarbij cultuurelementen te betrekken als standbeelden, decoraties, epigrafie of in de primaire literatuur beschreven festiviteiten. Deze specifieke manifestaties geven de heersende elite de mogelijkheid om een normatief systeem van waarden te communiceren aan de rest van de bevolking: dit proces noemen DeMarrais *cum suis* ‘materialization of ideology’.⁴⁴

Bovendien werden deze monumentale gebouwen veelal geconstrueerd op een indrukwekkende schaal om een langdurige machtspositie te benadrukken en te symboliseren.⁴⁵ Trigger voegt verder toe dat het koningen en heersers enorm veel moeite kostte, waarschijnlijk te veel, om monumentale bouwwerken van gehate voorgangers te verwoesten. Monumentale bouwwerken waren daarom zeer effectief in het communiceren van ideologische boodschappen gedurende langere periodes. Dat geldt in het bijzonder wanneer deze gebouwen, en daarmee samenhangend de communicatieve elementen en

⁴² Smith (2007) 36.

⁴³ DeMarrais et al. (1996) 16, Earle (1997) 153 en DeMarrais (2004) 11.

⁴⁴ DeMarrais et al. (1996) 16.

⁴⁵ Trigger (1990) 126. Zie voor een gelijke argumentatie ook Renfrew (2013; 1^e druk 2012) 139 en DeMarrais et al. (1996) 18.

boodschappen, continu werden onderhouden door opeenvolgende generaties van stedelijke inwoners, aristocratische families of regerende dynastieën.

Daarnaast is de allocatie en monopolisering van de productiefactoren door de elite van groot belang.⁴⁶ Zo werden in vele ‘early civilizations’ bouwwerken neergezet met behulp van corvee-arbeid, ingesteld door de elites of heersende dynastieën.⁴⁷ De controle over arbeid, maar ook ruwe grondstoffen, nijverheid- en landbouwsurplus, legitimeerde en bevestigde de macht van de heersende families. Dit gebeurde ook door diegenen die de productiefactoren niet bezaten te reduceren tot een inferieure status: bijvoorbeeld een concurrerende elitegroep, ondergeschikte inwoners of categorieën van niet-burgers. Dit gaf elite-families die grote hoeveelheden grondstoffen en surplus konden controleren en inzetten de mogelijkheid om daadwerkelijk grotere bouwwerken te laten bouwen, wat een rivaliserende machtsfactor symboliseerde: “In general, the larger and more ornate such buildings are, the more power they express”.⁴⁸

Het vierde punt is dat de bouw van publieke en monumentale gebouwen eveneens kon bijdragen aan het vormgeven van cohesie en collectieve identiteit van een gemeenschap.⁴⁹ De gebouwen waren niet alleen een fysieke manifestatie van identiteit en ideologie, maar droegen ook bij aan een collectieve identiteit en herinnering aan diegenen die gewerkt hadden aan deze bouwwerken. Deze ‘materialization of ideology’ in de vorm van bouwwerken creëerde derhalve een cohesievormende historische gebeurtenis.⁵⁰ Smith stelt daarom terecht dat het laten bouwen van monumentale architectuur niet zozeer de politieke constellatie verbeeldde, maar dat juist het bouwproces een belangrijke bijdrage leverde aan het construeren van autoriteit tussen elitegroepen en onderdanen.⁵¹

Tenslotte werden publieke en monumentale gebouwen in vele gevallen gebruikt door de heersende elites voor uiteenlopende rituelen en ceremonies waarin alle groepen van de stedelijke samenleving participeerden. Deze sacrale handelingen bestonden onder andere uit het organiseren van festiviteiten, spelen en voedseluitdelingen. Bovendien werden vele surplusgoederen geofferd in en om deze bouwwerken door leden van dezelfde elite. Deze

⁴⁶ DeMarrais et al. (1996) 16-17, Earle (1997) 157, DeMarrais (2004) 11 en Trigger (1990) 121-122.

⁴⁷ DeMarrais et al. (1996) 19, Smith (2007) 36, Trigger (2007; 1^e druk 2003) 377-381, 541 en 581 zie Abrams en Bolland (1999) en Kolb (1994) voor monumentalisering en kosten in arbeidsuren.

⁴⁸ Trigger (1990) 127, (2007; 1^e druk 2003) 564-565 en Abrams en Bolland (1999) 263-264.

⁴⁹ Trigger (2011; 1^e druk 2008) 59.

⁵⁰ Earle (1997) 151.

⁵¹ Smith (2007) 36, zie ook Kolb (2012) 138.

monumentale en publieke bouwwerken functioneerden derhalve als podia voor de elites waarin, door ritueel en ceremonie, horizontale en verticale machtsstructuren bevestigd werden.⁵²

‘The Hieroglyphic Stairway’: een comparatief uit Meso-Amerika

De politieke cultuur van Maya-staten tijdens de Klassieke Periode (ca. 250 – 1000 n.Chr.) wordt gekenmerkt door een grote mate van diversiteit in sociaal-politieke macht en invloed op omliggende dorpen en steden. Lokale competitieve machthebbers oefenden invloed uit door middel van diplomatie, familiebanden en oorlog. Grotere netwerken ontstonden rond bepaalde steden als Calakmul en Dos Pilas, maar ook kleinere rond Copán en Piedras Negras.⁵³ Onderzoek naar deze netwerken is mogelijk gemaakt door het bestuderen van de vele honderden hiërogliefen op stelae. Uit archeologisch en epigrafisch onderzoek is gebleken dat de vijftiende heerser van de Maya-stad Copán (Honduras), koning K'ahk'Yipyaj Chan K'awiil (749 – 761 n.Chr.), één van de grootste tempelcomplexen geheel liet renoveren gedurende zijn heerschappij.⁵⁴ Hij liet een nieuwe versie van de zogenaamde ‘Hieroglyphic Stairway’ bouwen (zie afb. 6). Deze werd gedecoreerd met beeltenissen en namen van zijn voorouders en voorgangers.⁵⁵ Aan het begin van deze trap werd een stèle (M) opgericht voor de koning (zie afb. 6, 7 en 8). Met deze verbouwingen creëerde K'ahk'Yipyaj Chan K'awiil een fictieve, ononderbroken dynastie, en liet hij zijn familiebanden helemaal teruggaan op heersers van de metropool Teotihuacan (Mexico).⁵⁶ Dit was één van de grootste stedelijke samenlevingen in Meso-Amerika, die op het hoogtepunt van haar macht rond 400 – 600 n.Chr. misschien wel 200.000 inwoners telde.⁵⁷

⁵² DeMarrais et al. (1996) 17-19, Earle (1997) 153-154, DeMarrais (2004) 14-15, Trigger (1990) 125-126 en (2007; 1e druk 2003) 509-516.

⁵³ Martin en Grube (2008) 20-21, Munson en Macri (2009) en Chase et al. (2009) 176.

⁵⁴ Martin en Grube (2008) 207-208. Voor interactieve beelden van Copán zie de website van UNESCO: <http://whc.unesco.org/en/list/198/video> (website geraadpleegd op 11-05-2015).

⁵⁵ Deze ‘Hieroglyphic Stairway’ is gerestaureerd door *The Getty Conservation Institute: Maya Initiative* (1999-2009) zie: http://www.getty.edu/conservation/our_projects/field_projects/maya/ (website geraadpleegd op 30-04-2015).

⁵⁶ Houston en Inomata (2011; 1^e druk 2009) 107-108 en Ashmore (2012; 1^e druk 2004) 184.

⁵⁷ Cowgill (2015) 140-144, zet een discussie uiteen waarin een minimale bevolkingsomvang van 30.000 en maximaal 200.000 inwoners toegekend wordt aan Teotihuacan. Zie ook Cowgill (2000; herdruk uit 1997) 301-302, Sugiyama (2012; 1e druk 2004) 97 en (2012) 215.

Afbeelding 6. 'The Hieroglyphic Stairway', Copán (Honduras). Rechts onderaan is stèle M zichtbaar. Het ceremoniële complex was gebouwd gedurende de Klassieke periode. Foto: L. Schele, *The foundation for the advancement of Mesoamerican studies, inc.* (website geraadpleegd op 30-04-2015).

Afbeeldingen 7 en 8. Stèle M, uit Copán, van koning K'ahk'Yipyaj Chan K'awiil (749-761 n.Chr.). Tekening: L. Schele, *The foundation for the advancement of Mesoamerican studies, inc.* (website geraadpleegd op 30-04-2015).

Welke betekenis kunnen historici en archeologen geven aan deze ingrijpende renovatie? Copán werd vóór de reconstructie van ‘The Hieroglyphic Stairway’ verslagen door een voormalige vazalstaat.⁵⁸ Als gevolg van deze gewelddadige rivaliteit werd de dertiende koning van Copán onthoofd. K'ahk'Yipyaj Chan K'awiil zag daarom de noodzaak om de heerschappij van zijn dynastie te verstevigen en opnieuw te bevestigen. Het suggereren van fictieve verwantschappen door middel van monumentale architectuur was onderdeel van de sociaal-politieke machtsstrategie van deze heerser. Het plein (plaza) voor de tempel met ‘The Hieroglyphic Stairway’ meet 5123 m² en biedt ruimte aan ongeveer 11.000 mensen.⁵⁹ Daardoor vormde het ceremoniële en rituele handelen van de elite voor het oog van het publiek binnen het monumentale complex – tempel, plaza en de daarmee verbonden dynastie, fictief of niet – een geïntegreerd geheel waarin de heersende machtsrelaties bevestigd werden.

Deze effectieve vorm van machtsstrategie vertoont opvallende parallellen met de sociaal-politieke relaties en structuren van Hellenistische koningen, de Romeinse aristocratie en de keizerlijke familie. Augustus liet bijvoorbeeld op het *forum* dat zijn naam draagt de tempel voor Mars Ultor bouwen. Het *forum* werd gedecoreerd met twee beeldenrijen. Hierin waren zijn familieleden vertegenwoordigd, maar ook beroemde Romeinen en helden: de *summi viri*.⁶⁰ Sleutelfiguur in deze voorstelling is de Trojaanse held Aeneas en daarmee werd een fictieve goddelijke afstamming gecreëerd tussen de Julii en de godin Venus.⁶¹ Augustus verbond zichzelf en zijn familie met belangrijke, epische gebeurtenissen en personen uit het Romeins verleden. Met deze fictief geconstrueerde verwantschappen suggereerde Augustus dat zijn daden in het heden, en die van zijn *gens*, gelijkwaardig waren aan die van de helden uit het verleden.

Een ander voorbeeld vormen de gecreëerde familiebanden die Septimius Severus (193 – 211 n.Chr.) verbond met zijn voorgangers. Severus voegde direct na zijn usurpatie de naam

⁵⁸ Looper (1999) 263, 268-270, Martin en Grube (2008) 204-205, 218, Houston en Inomata (2011; 1^e druk 2009) 111 en Ashmore (2012; 1^e druk 2004) 181. Mogelijke inmenging van Calakmul in deze rebellie wordt uiteengezet door Looper (1999) 270-271 en Tsukamoto et al. (2015) 214.

⁵⁹ Inomata (2006b) 816. Inomata heeft de hierboven genoemde capaciteit gebaseerd op gegevens van 0,46m² per persoon. Dit zou betekenen dat meer dan 50% van de totale bevolking van Copán aanwezig kon zijn bij rituelen en ceremoniën. De totale capaciteiten bij 1m² per persoon zijn ook berekend door Inomata, maar deze zijn in de figuur helaas verkeerd weergegeven of afgedrukt.

⁶⁰ Luce (1993; 1^e druk 1990) 123-127, Galinsky (1998; 1^e druk 1996) 197-213, Zanker (1997; 1^e druk 1987) 197-198, 204-205 en 213-217 en Gros (2011; 1^e druk 1996) 216.

⁶¹ Hekster (2015) 240-250.

van zijn rivaal Pertinax (192 – 193 n.Chr.) toe aan die van hemzelf.⁶² Daarna lieerde Severus zijn familie aan de Adoptiefkeizers en Antonijnse dynastie (96 – 180 n.Chr.) door zichzelf als zoon van Marcus Aurelius te presenteren.⁶³ De naam van Severus' zoon Caracalla (198 – 217 n.Chr.) werd op passende wijze aangepast aan deze nieuwe realiteit.⁶⁴ Severus ging nog verder en gedurende zijn heerschappij werden monumenten en gebouwen in de stad Rome ingrijpend gerenoveerd en gerestaureerd. Met deze grondige verbouwing probeerde Severus bewust aansluiting te zoeken bij het indrukwekkende bouwprogramma van Augustus.⁶⁵ Het doel van deze fictieve verwantschap met illustere voorgangers was om continuïteit en stabiliteit te suggereren en om de machtsbasis van de Severi te legitimeren.

Horizontale monumentalisering

De beweringen en conclusies van Trigger (1990), worden veelal bevestigd door empirisch archeologisch onderzoek. De kritiek die geleverd kan worden op het onderzoek van Trigger is dat voornamelijk het perspectief en 'agency' van de heersende elites gepresenteerd en onderzocht is. Dit is een belangrijke constatering, omdat de leden van de gemeenschap die niet tot de elite behoorden – de overgrote meerderheid – bijzonder weinig aandacht krijgen. Het bouwen van monumentale architectuur is veelal bestudeerd vanuit een verticaal elite-perspectief, maar de fysieke arbeid voor het bouwwerk werd verricht door de vele handen van de "gewone" leden van de gemeenschap.⁶⁶ De mentale en fysieke betekenis van bouwproces en bouwwerk voor alle groepen binnen de samenleving krijgt nauwelijks aandacht in Triggers artikel.⁶⁷ Wanneer het bouwproces beschouwd kan worden als een belangrijke factor in het vormen van sociale en collectieve herinneringen, dan is het eveneens mogelijk te stellen dat deze specifieke activiteit 'agency' geeft aan de "gewone man" met betrekking tot de formatie

⁶² Imperator Caesar Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus; *CIL* 3.1374 met *AE* (2004) nr. 1208, *CIL* 3.14175 met *AE* (2002) nr. 1569, *CIL* 8.10364 (= *ILS* 5851), *CIL* 16.134 met *AE* (1908) nr. 146, *AE* (1899) nr. 28, (1955) nr. 137, (1965) nr. 325, (1998) nr. 1443. Voor het gebruik van tituluur in de numismatiek gedurende de Severische dynastie zie Noreña (2011), Manders (2012) en Hekster (2015) 209-217.

⁶³ *CIL* 10.5909, 14.112 en 113. Horster (2001) 90-94.

⁶⁴ Marcus Aurelius Antoninus (Pius); *CIL* 3.14150 met *AE* (1896) 133, *CIL* 3.14509 (= *ILS* 9105) met *AE* (1901) nr. 14, *AE* (1982) nr. 833, (1985) nr. 810, (1993) nrs. 1542 en 1564.

⁶⁵ Gorrie (2007) 1-4 en in Gorrie (2004) wordt de rol van Severus' vrouw Julia Domna als *matrona* van een aantal restauratieprojecten beschreven.

⁶⁶ Smith (2012) 58 en Osborne (2014b) 196.

⁶⁷ Pauketat (2000) 117-118, 123-124, Meyers (2012) 14, Osborne (2014a) 5 en 9.

van een communautaire identiteit: “Yet the way in which social groups assimilate and interpret their own experience is a historical factor in its own right, at the heart of political culture”.⁶⁸

Smith meent het proces van planning en uiteindelijke plaatsing van monumentale architectuur in Mesopotamische steden, zoals Ur, te kunnen verklaren vanuit initiatieven in de samenleving en gebruikt hier dan ook de term ‘grassroots organizations’. Hij onderzoekt de rol van regimes in de totstandkoming van urbane ruimte en poneert dat niet de stad maar juist de politieke regimes die het urbane landschap vorm gaven uitgangspunt van onderzoek moeten zijn.⁶⁹ Hij concludeert dat de definitieve fysieke ruimte vooral de uitkomst was van een compromis tussen machthebbers en lagere officiële instanties (‘grassroots organizations’), zoals (stads)raden van oudsten en leiders van stadsdelen.⁷⁰ Hoewel Smith duidelijk heeft gemaakt dat initiatieven en besluitvorming van lagere bestuurlijke echelons van belang zijn geweest in de ruimtelijke ordening, wordt er nog steeds voorbijgegaan aan de ‘agency’ van de mensen die daadwerkelijk de fysieke arbeid verrichtten.

Het is uiteraard zeer complex om de diepere betekenis van ervaringen van de ‘gewone man’ tijdens werkzaamheden aan monumentale bouwwerken te achterhalen. Dit proces kan mogelijk inzichtelijk gemaakt worden door te onderzoeken of deze werkzaamheden en daarmee verbonden werkervaringen een geritualiseerd karakter kenden en derhalve periodiek en intensief waren. Het onderzoek naar de betekenis en functie van rituelen kan verduidelijkt worden met Chwe’s theorie van ‘common knowledge’.

Rituelen zijn gestructureerde en repeterende vormen van sociale handelingen om, wat Chwe noemt, coördinatieproblemen weg te nemen, bijvoorbeeld deelname aan collectieve activiteiten waaraan mensen alléén participeren wanneer anderen dit ook doen.⁷¹ Publieke ritualisering van activiteiten maakt het mogelijk dat alle participanten weten dat anderen het (de inhoud van het ritueel) ook kennen en op deze wijze wordt een collectieve activiteit ‘common knowledge’. Wanneer het samenkomen van de inwoners voor het bouwen van een monumentaal bouwwerk een zogenaamd coördinatieprobleem is, dan kan ritualisering van deze werkzaamheden dit probleem oplossen: “If one calls this meeting a “ritual”, then

⁶⁸ Tosh (2000; 1^e druk 1984) 201-202.

⁶⁹ Smith (2003) 189.

⁷⁰ Smith (2003) Hoofdstuk 5: ‘Regimes’ en met name pagina 225 e.v. Zie ook Nissen (2015) 120.

⁷¹ Chwe (2003; 1^e druk 2001) 3-4.

according to our argument, the purpose of a ritual is to form the common knowledge necessary for solving a coordination problem”.⁷²

De ritualisering van collectieve arbeid kan eveneens beschouwd worden als een ‘invention of tradition’, zoals dit is verwoord door Hobsbawn, mits in het ritueel expliciet verwezen wordt naar handelingen en gebeurtenissen uit het gemeenschappelijk verleden.⁷³ Wanneer verleden en heden op een fictieve wijze kunnen continueren en door ritualisering ‘common knowledge’ zijn geworden, dan kan dit proces de sociaal-politieke cohesie, continuïteit, consensus en identiteit versterken binnen een gemeenschap. Monumentale bouwwerken, zowel het proces als resultaat, functioneerden dan ook als uitermate belangrijke *loci* en *foci* in dit ritualiseringsproces. Op deze wijze kan het onderzoek naar het belang van ritualisering van collectieve arbeid vanuit een verticale optiek bestudeerd worden maar eveneens vanuit een horizontale invalshoek, zoals hieronder in de case study uiteengezet wordt.

‘Mound builders’: comparatieven uit de Mississippi-vallei en Meso-Amerika

Verspreid over het Zuiden van de huidige Verenigde Staten liggen vele door de inheemse bevolking gemaakte aarden heuvels, beter bekend als ‘mounds’. Europese kolonisten speculeerden reeds decennia over de herkomst van deze grote, onnatuurlijke formaties totdat de latere president Thomas Jefferson in 1784 besloot één van deze ‘mounds’ op te graven.⁷⁴ Tijdens de opgraving bleek het om een grafheuvel te gaan. Jeffersons voorbeeld werd gevolgd door vele anderen gedurende de 19e eeuw. Langzaam werd duidelijk dat het bouwen van grote monumentale heuvels kenmerkend was voor verschillende samenlevingsvormen in Noord-Amerika tussen 1000 en 1500 n.Chr. Archeologen en antropologen noemen dit gemeenschappelijk verband de Mississippi-cultuur. Eén van de belangrijkste kenmerken van deze cultuur is dat nederzettingen – variërend van ongeveer honderd tot duizenden inwoners – clusterden rondom deze zogenaamde ‘mounds’. Deze verhogingen werden op prominente plaatsen gebouwd, vaak rondom een open ruimte. Hier konden mensen samenkomen voor gezamenlijke activiteiten, zoals rituelen en ceremoniën, die op en rondom de ‘mound’ plaatsvonden.

⁷² Chwe (2003; 1^e druk 2001) 26.

⁷³ Hobsbawn (2013; 1^e druk 1983) 1-4.

⁷⁴ Trigger (2006; 1^e druk 1989) 69.

Op deze verhogingen werden permanente houten constructies aangebracht die dienst konden doen als vergaderruimten voor de raad van oudsten en als woning voor de ‘chief’ en zijn familie. Timothy Pauketats onderzoek naar Mississippi ‘chiefdoms’ en de constructie van ‘mounds’, tussen 1050 en 1200 n.Chr. in Cahokia (Illinois) bevestigt veelal de stellingen geformuleerd door Trigger (1990).⁷⁵ Maar Pauketat bekritiseert Triggers onderzoek eveneens door te stellen dat: “The common masses built the monuments and, unless we assume that they were duped, were continuously coerced, or were without dispositions, then we must admit the possibility that their dispositions in some ways shaped monumental constructions”.⁷⁶

Pauketat stelt dat deze ‘mounds’ niet alleen gebouwd werden om te imponeren, maar juist om mensen samen te brengen. Hij baseert zijn argumentatie op de gelaagdheid die in de stratigrafie te zien is, onder andere bij de grootste ‘mound’ in Cahokia.⁷⁷ Deze tumulus, ‘Monks Mound’ genoemd, is 30,5 meter hoog en beslaat 5,6 hectare en bevat alleen al meer aarde dan de honderd andere ‘mounds’ die in Cahokia te vinden zijn.⁷⁸ De lagen aarde hadden diverse kleuren en waren hier in cycli aangebracht, waarschijnlijk door grote groepen mensen: Cahokia kende misschien 10.000 inwoners, maar hier bestaat geen consensus over.⁷⁹

Pauketat stelt dan ook dat deze tumuli het centrum vormden van geritualiseerde corvee-arbeid die collectieve herinnering en identiteit van de gemeenschap construeerde.⁸⁰ In het constructieproces van deze ‘mounds’ werd door fysieke verandering van het landschap een verbinding verbeeld tussen heden en verleden. Door constante ophoging van de heuvels kon het landschap als een cognitieve discontinuïteit beschouwd worden. Maar omdat deze ophogingen en collectieve arbeid deel uitmaakten van een geritualiseerd complex (‘common

⁷⁵ Pauketat (2000) 117-118 en 123-124.

⁷⁶ Pauketat (2000) 117.

⁷⁷ Pauketat (2000) 119-121, Pauketat en Alt (2003) 165-166. Voor interactieve beelden van Cahokia zie de website van UNESCO: <http://whc.unesco.org/en/list/198/video> (website geraadpleegd op 03-05-2015).

⁷⁸ Milner en Wills (2013; 1^e druk 2005) 687.

⁷⁹ Pauketat et al. (2015) 440 en Jennings (2014; 1^e druk 2011) 83, geven een inwoneraantal tussen de 10.000 en 20.000. Milner en Wills (2013; 1^e druk 2005) 690, menen dat een draagkracht van 10.000 bewoners het maximum was en 4000 inwoners zeer waarschijnlijker. Voor een discussie over het urbane karakter van Cahokia zie Jennings (2014; 1^e druk 2011) 78. Voor de aangebrachte kleurenbanden in de opgeworpen aardlagen zie Anderson (2012) 88-90.

⁸⁰ Pauketat (2000) 120, 122, Pauketat en Alt (2003) 161-164, Anderson (2012) 87-88 en Jennings (2014; 1^e druk 2011) 83-84.

knowledge’) werd er juist een continuïteit met het verleden gesuggereerd, wat de sociale cohesie en identiteit verdichtte.

Niet alleen de constructie van deze ‘mounds’ resulteerde in een versterking van de sociale cohesie en identiteit, maar ook het bouwen van de architectuur. Pauketat beschrijft, samen met Susan Alt, een veranderingsproces in de nederzettingen van het stroomgebied van de Mississippi (onder andere in Cahokia) waarbij palissaden gemeenschappelijk opgericht werden in plaats van op individuele basis.⁸¹ Dergelijke veranderingen in bouwen zorgden voor een mentale herijking: in plaats van individuele werkzaamheden was coördinatie van collectieve arbeid nodig om het project tot een goed einde te volbrengen, waardoor het bouwproces eveneens een ceremonieel karakter kreeg. Het ritualiseren van deze vorm van corvee-arbeid maakte het volgens Chwe mogelijk dat coördinatieproblemen weggenomen werden tijdens de constructie van dergelijke monumentale bouwwerken.⁸² Op deze wijze werd een collectieve activiteit ‘common knowledge’ waardoor een vergaande cohesie in de samenleving bevorderd werd.

De conclusies van Pauketat worden bevestigd in een soortgelijk onderzoek uitgevoerd door Rosemary Joyce. Zij onderzocht het ontstaan van monumentale architectuur in Meso-Amerika.⁸³ Het archeologisch veldwerk van Joyce in Honduras wijst uit dat er gedurende de Vroege Formatieve Periode (ca. 1200 tot 900 v.Chr.) verhogingen gebouwd werden van vijf tot vijftien meter hoog die bovenop voorzien waren van een groot oppervlak. Opmerkelijk is dat er geen aanwijzingen gevonden zijn dat deze heuvels gebouwd waren van kostbaar en duurzaam materiaal. Bovendien werden er geen andere bouwwerken geplaatst op deze verhogingen. Dit sluit uit dat deze constructies gebruikt werden voor sacrale begrafenisrituelen van elite-families of dat ze specifiek gebouwd werden voor toekomstige generaties.⁸⁴ Joyce meent dan ook dat deze structuren gebouwd werden op initiatief van de

⁸¹ Pauketat en Alt (2005) 219-229 en Jennings (2014; 1^e druk 2011) 128-129.

⁸² Chwe (2003; 1^e druk 2001) 3-4 en 26.

⁸³ Joyce (2004a) en (2004b), voor afbeeldingen zie de website van het *Penn Museum* en aldaar *Unprecedented projects* (website geraadpleegd op 01-05-2015).

⁸⁴ Joyce (2004a) 16. Recent archeologisch veldwerk rond de Maya site Ceibal in Guatemala heeft laten zien dat de constructie van monumentale architectuur een collectief initiatief was van niet volledig sedentaire groepen. Rond 950 v.Chr. werd het eerste ceremoniële complex gebouwd, ruim twee eeuwen later vestigden waarschijnlijk de eerste elite-families zich rond deze locatie en pas omstreeks 500 v.Chr. werden de eerste residentiële structuren gebouwd. Sedentaire en nomadische groepen leefden naast elkaar en werkten samen in de constructie van de eerste ceremoniële bouwwerken waar navenant beide groepen samenkwamen, zie Inomata et al. (2015).

gemeenschap om een, door verhoging benadrukte, specifieke ruimte te creëren waar voor alle inwoners plaats was bij bepaalde gemeenschappelijke activiteiten: festiviteiten, dansvormen en spelen.⁸⁵

Het was noodzakelijk deze constructies constant te onderhouden met als gevolg dat deze structuren toenamen in hoogte en stabiliteit. De collectieve arbeid aan deze verhogingen maakte het mogelijk dat het fysieke markeringen werden van zowel sociale als individuele herinneringen.⁸⁶ Joyce beargumenteert dat de constructie van deze bouwwerken een duidelijk andere oorsprong hadden dan de welbekende stenen piramides in Meso-Amerika tijdens de Klassieke- en Post-Klassieke Periode: “Building in the Formative was a means to invent new society; rebuilding through the Late Postclassic was a medium to reproduce societies”.⁸⁷

Bovenstaande theoretisering van ‘grassroots’-ontwikkelingen in ‘early civilizations’ en de voorbeelden uit Noord- en Midden-Amerika kunnen nu, naar mijn mening, een beter inzicht geven in de totstandkoming van monumentale bouwwerken door onder andere collectieve arbeid in Romeinse steden, alsmede de participatie van diverse sociale groepen in rituelen en ceremonies die hiermee nauw samenhangen. Dit concept zal mede hieronder uitgewerkt worden in een specifieke Romeinse context.

De lokale stedelijke elite tussen verticaal en horizontaal

De vraag is nu waar de Romeinse elite en dan voornamelijk een sociaal-politiek instituut als de *ordo decurionum* past binnen het initiëren van monumentale gebouwen. Zij vervulden een positie op het snijvlak van verticaal en horizontaal (zie fig. 1). Op lokaal niveau, binnen de gemeenschap, functioneerde de elite en bovenal de *ordo decurionum* vanuit een verticale, hiërarchische positie wanneer het gaat om de controle van surplus, arbeid en de regulering van de openbare ruimte. Wanneer er echter gekeken wordt vanuit een regionaal of Mediterraan perspectief, dan vervulden de decurionen, en in mindere mate de *augustales* en *liberti*, een horizontale, ‘grassroots’-positie als het gaat om de verwezenlijking van monumentale architectuur. Vooral de *ordo decurionum* initieerde eigener beweging bouwprojecten die, vanuit het perspectief van Rome en van de lokale elite, beschouwd konden worden als

⁸⁵ Joyce (2004a) 20 en 24.

⁸⁶ Joyce (2004a) 21-22.

⁸⁷ Joyce (2004a) 23. ‘Classic Period’ ca. 250 – 1000 n.Chr. en ‘Postclassic Period’ ca. 800 – 1500 n.Chr. Zie voor een periodisering in Meso-Amerikaanse archeologie; Joyce (2012; 1^e druk 2004) 15, Webster en Toby Evans (2013; 1^e druk 2005) 16.

essentiële bijdragen aan de sociale cohesie, eendracht en identiteit van geheel Romeins Italië. Vanuit dit intermediaire perspectief moeten we dan een interpretatie geven aan monumentale architectuur, zoals ik hieronder uiteen zal zetten.⁸⁸

Figuur 1. De positie van de lokale stedelijke elite: tussen verticaal en horizontaal.

⁸⁸ Vergelijk Moore (2013; 1^e druk 2012) 18, zie het citaat aan het begin van het hoofdstuk.

3.4. Materialisering van ideologie in Romeins Italië

Wanneer bovenstaande verticale, hiërarchische en horizontale ‘grassroot’ concepten toegepast gaan worden op de Romeinse, agrarisch-urbane samenleving dan moet het begrip “elite” anders gedefinieerd worden. In hoofdstuk 2 is een definitie gegeven van de Romeinse stedelijke elite. Leden van de families van de elite waren geïncorporeerd in een elitair, oligarchisch, maar heterogeen collectief. De politieke cultuur van deze sociaal-politieke groep had voornamelijk een civiel-communautair karakter met bevoegdheden, rechten en plichten gecanoniseerd in municipale wetgevingen. De *ordo decurionum* was echter het enige juridische en bestuurlijke lichaam dat het urbane landschap kon vormgeven. Hiermee bezaten decurionen het monopolie op de materialisering van ideologie, identiteit en communicatie. De decurionen waren, meer nog dan andere groepen binnen de stedelijke elite, de ‘active agents’ achter het monumentaliseringsproces in de steden van Romeins Italië. Want bovenal reflecteren publieke gebouwen de *dignitas* van een *municipium*, meent Vitruvius.⁸⁹

De bouwwerken die gedoneerd en geplaatst werden door de leden van de elite waren vaak kleiner dan wat in Rome neergezet werd. De gebouwen mogen dan kleinschaliger zijn, de doelstellingen zijn veelal gelijkwaardig en daarom niet minder monumentaal te noemen. In deze paragraaf zal beargumenteerd worden dat de bouw van monumentale gebouwen bepalend was in de formatie van sociale cohesie, continuïteit, consensus, collectieve herinneringen en identiteit van de stedelijke bevolking in Romeins Italië tussen ca. 100 v.Chr. en 200 n.Chr.

Herinnering en identiteit: constructie van bouwwerken

DeMarrais *cum suis* laten zien dat monumentale en publieke bouwwerken geïnterpreteerd en geanalyseerd kunnen worden als een nadrukkelijke manifestatie van identiteit: “(...) monuments are the more permanent expression of the ideology that link a group to its territory. Although the meaning expressed in a cultural landscape may change, monuments nevertheless strengthen the association of a group and a place”.⁹⁰ Monumentale en publieke gebouwen zijn aan te merken als een onderscheidende markering waardoor de betreffende groep zich kan identificeren met de eigen habitat en leefomgeving. De constructie van

⁸⁹ Vitr. *De Arch.* 5.2.1.

⁹⁰ DeMarrais et al. (1996) 19.

duurzame monumentale architectuur verbeeldt namelijk de continuïteit tussen verleden en heden van deze samenleving.⁹¹ Monumentale bouwwerken zoals heiligdommen verbinden de veelal mythische stichting van de gemeenschap met het heden en de toekomst, waarin deze gebouwen als een constante herinnering functioneren aan de tijdloze aanwezigheid van de groep op de betreffende locatie.⁹²

De constructie van monumentale architectuur, in het bijzonder verbonden aan een sacrale context zoals binnen het *pomerium* van een Romeinse stad of op het *forum*, is daarom bepalend voor de identiteitsvorming van een groep.⁹³ In dit vormingsproces worden verleden en toekomst constant gewaardeerd vanuit een contemporain standpunt en, daar waar nodig, aangepast aan de specifieke doeleinden van de groepsidentiteit en bijbehorend wereldbeeld.⁹⁴ Dit betekent dat monumentale en publieke gebouwen, en de omringende sacrale publieke ruimte, constant blootstonden aan diverse vormen van onderhoud, uitbreiding, verandering, aanpassing en verbouwing.⁹⁵ Bovenstaand proces verklaart ook de monumentalisering van steden in Romeins Italië gedurende de Late Republiek en het Vroege Principaat.⁹⁶

Een goed voorbeeld van deze continue aanpassingen is terug te vinden op de akropolis van het stadje Signia, gelegen in het gebied van de Monte Lepini in Latium. Votieoffers laten zien dat het heiligdom al bestond in de vierde eeuw v.Chr. Daarnaast toont archeologisch onderzoek aan dat er reconstructies, uitgevoerd in een Hellenistische stijl, plaatsvonden tot in de eerste eeuw v.Chr.⁹⁷ De monumentalisering van de akropolis vond plaats gedurende de tweede helft van de tweede eeuw v.Chr. en bestond uit de decoratie van de tempel voor Juno Moneta met geïmporteerde blokken tufsteen. Het podium werd gereconstrueerd in traditioneel polyonaal muurwerk (zie afb. 4). Het bassin voor de tempel was een geïntegreerd onderdeel van het complex en was van origine geconstrueerd in polygonale stijl en *opus signinum* (zie afb. 9). Deze ronde constructie werd gerestaureerd, waarschijnlijk in de eerste eeuw v.Chr., door de plaatselijke *IIIviri*.⁹⁸

⁹¹ Alcock (2001) 326-327, Thomas (2007) 4, Scarre (2011) 9, Osborne (2014a) 13 en Zuiderhoek (2017) 98.

⁹² Ma (2009) 248 en Neudecker (2014) 355.

⁹³ Voor *pomerium* zie Laurence (1996; 1^e druk 1994) 138 en Beard et al. (2010; 1^e druk 1998) 177-181. Voor *Fora* zie Frakes (2014).

⁹⁴ Lorenz (1998) 281-282.

⁹⁵ Gowing (2005) 132-138.

⁹⁶ Voor monumentalisering zie o.a. Zanker (1994) 259-284, Lomas (1997) 28-29, Patterson (2003) 99 en (2006) 177-178.

⁹⁷ Wallace-Hadrill (2007) 366-367 en (2008) 121-126.

⁹⁸ *CIL* 12.1503.

Door de constructie van monumentale en publieke gebouwen creëren mensen in essentie hun eigen identiteit en die van de gemeenschap. In dit proces verandert publieke ruimte dan ook in sociale ruimte. De bekendheid van de groep met het specifieke netwerk van straten, centrale ruimtes, de ‘layout’ en locatie van de belangrijkste monumentale architectuur binnen de stad vormt de cognitieve herinnering van het individu.⁹⁹ De duurzaamheid en constante aanwezigheid van monumentale architectuur geven een illusie van onveranderlijkheid en verbinden het heden met het verleden.¹⁰⁰ Het is dan ook mogelijk om monumentale bouwwerken te beschouwen als een fysieke ‘invention of tradition’, omdat zij continu collectieve herinneringen reproduceren.¹⁰¹

Afbeelding 9. Het bassin op de akropolis van Signia, gelegen voor de tempel.
Foto: T. Blokzijl (2002).

Binnen dit proces zijn voornamelijk bouwwerken van groot belang die verleden, heden en toekomst verbinden door middel van traditie, geschiedenis en mythe: de publieke en architecturale ruimtes waarin deze plaatsvonden waren hier ook nadrukkelijk mee verbonden. Wetgeving en religie bewerkstelligden en bevestigden consensus binnen de Romeinse samenleving en gaven uitdrukking aan de continuïteit van de gemeenschap, evenals de gebouwen waar deze sacrale activiteiten plaatsvonden.¹⁰² Cicero maakt een subtiele verbinding tussen de collectieve identiteit en continuïteit van de stedelijke gemeenschap en monumentale en publieke gebouwen die direct verbonden worden met actief burgerschap:

⁹⁹ Revell (2009) 10-15 en zie ook Connerton (2013; 1^e druk 1989) 22 en Olsen (2003) 96-97.

¹⁰⁰ Connerton (2013; 1^e druk 1989) 37 en Thomas (2007) 6.

¹⁰¹ Hobsbawm (2013; 1^e druk 1983) 2-5.

¹⁰² Trigger (2011; 1^e druk 2008) 59 en Neudecker (2014) 358.

forum, tempels, *porticus*, wegen, statuten, wetten, rechtspraak en stemrecht.¹⁰³ Bovendien betekenden bouwwerkzaamheden werk voor veel mensen en daarmee leverden deze bouwprojecten een significante bijdrage aan de sociale cohesie en consensus van de stedelijke gemeenschap, waardoor de continuïteit en harmonie van de stad subtiel verbonden werden met de genereuze daadkracht van de elite. In dit proces werd de herinnering en dankbaarheid aan de heersende elite of dynastie onderdeel van de collectieve herinnering.

Collectieve arbeid, cohesie en herinnering

Het bouwproces zelf kon eveneens een bijdrage leveren aan de constructie van collectieve identiteit van zowel een sedentaire als nomadische samenleving.¹⁰⁴ Communale arbeid aan grootse projecten werd onderdeel van het collectieve geheugen en was vormend voor de geschiedenis en identiteit van de gemeenschap: “For any social grouping to have a collective identity there has to be a shared interpretation of the events and experiences which have formed the group over time. Sometimes this will include an accepted belief about the origins of the group, (...)”.¹⁰⁵ Volgens Cicero vormde het proces van collectieve arbeid aan bouwwerken een fundamenteel onderdeel van een volwaardige Romeinse civiel-communautaire gemeenschap.¹⁰⁶

Het door Cicero beschreven principe van collectieve arbeid aan publieke gebouwen werd eveneens vastgelegd in wetgeving. Twee Flavische stedelijke wetgevingen afkomstig uit Irni en Urso vermeldde de verplichte arbeid van burgers en inwoners aan publieke gebouwen. De *ordo decurionum* was bij machte om deze specifieke vorm van corvee op te leggen aan alle mannelijke inwoners ouder dan 14 of 15 jaar en onder 60 jaar voor een

¹⁰³ Cic. *Off.* 1.53.4-7. De tekst luidt: *interius etiam est eiusdem esse civitatis; multa enim sunt civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia (...).*

¹⁰⁴ Belangwekkende ontdekkingen bij Göbekli Tepe (Turkije) ca. 9700 en 9300 v.Chr., laten zien dat het construeren van grootschalige monumentale architectuur niet alleen binnen urbane contexten plaatsvond, maar dat dit juist vele millennia eerder gerealiseerd werd dan werd aangenomen, zie Schmidt (2000), Watkins (2004) 102, Verhoeven (2010) 16-17, Watkins (2013; 1^e druk 2005) 220-221, Hole (2012) 459-460, Dietrich et al. (2012), (2013) en Notroff, Dietrich en Schmidt (2014).

¹⁰⁵ Tosh (2000; 1^e 1984) 2.

¹⁰⁶ Cic. *Off.* 2.13-14. de tekst luidt: (...) *si aut vi tempestatis aut terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opere habere possemus?*

periode van tenminste vijf dagen per jaar.¹⁰⁷ De vraag is of dit als een minimale inspanning ervaren werd of een buitenproportionele verstoring van de dagelijkse noodzakelijke werkzaamheden. Dit is van belang om de invloed van collectieve arbeid te onderzoeken en daarmee de sociale herinneringen die hieraan gekoppeld worden.

Een aantal variabelen speelt hierin een rol van betekenis: de bevolkingsomvang van de gemeenschap, het constructievolume van het gebouw en de afstand tot de beschikbare ruwe materialen, om er een paar te noemen. Hoewel concrete bronnen veelal ontbreken, hebben archeologen en antropologen toch pogingen gedaan om de intensiteit van collectieve of corvee-arbeid te onderzoeken en eventueel te vergelijken. Trigger schat dat de intensiteit van corveediensten in territoriale staten groter was dan in stadstaten.¹⁰⁸ Corvee-arbeid in Maya-steden zou volgens Trigger intensiever zijn dan in stadstaten in Mexico en Mesopotamië.¹⁰⁹ Elliot Abrams en Thomas Bolland (1999) hebben voor een Maya-bouwwerk uit Copán, geconstrueerd gedurende de Laat Klassieke Periode (600 – 900 n.Chr.), een model gemaakt voor de kosten en intensiteit van arbeid. Het betreffende bouwwerk was geplaatst bovenop een reeds bestaande piramide en meet ongeveer 50 meter in lengte, in de breedte 35 meter en in hoogte 9 meter.¹¹⁰ Berekend is dat 250 inwoners 71 dagen werkzaam waren aan dit project. Op een bevolking van ca. 25.000 inwoners is dit slechts 1%; gemiddeld was de totale bevolking nog geen hele dag werkzaam aan dit project, mits dit het enige project was in het jaar.¹¹¹

Een groot comparatief onderzoek naar differentiatie in nederzettingsontwikkelingen, demografische ontwikkelingen, variabelen in collectieve arbeid, economische en sociaal-politieke processen is uitgevoerd door Christian Peterson en Robert Drennan (2012). Maar liefst elf regio's op vier continenten, vanaf het Neolithicum, zijn met elkaar vergeleken. Geconcludeerd wordt dat de gemiddelde intensiteit van corvee-arbeid erg laag was: de grootste politieke en demografische formaties kenden een intensiteit van nog geen kwart dagdeel per inwoner, de zogenaamde middelgrote eenheden maar een half dagdeel per

¹⁰⁷ *Lex Irnitana* 83 en *Lex Coloniae Genetivae* 98. *Liberti* konden belast worden met de zogenaamde *societas Rutiliana* door hun *patronus*. Deze laatste kon dan 50% van het inkomen claimen en de *libertus* verplichten tot werkzaamheden, zie Mouritsen (2015; 1^e druk 2011) 54. Dit werd beschouwd als een straf en mogelijk konden de gestrafte *liberti* aan het werk gezet worden in de bouw.

¹⁰⁸ Trigger (2007; 1e druk 2003) 581.

¹⁰⁹ Trigger (2007; 1e druk 2003) 581-582.

¹¹⁰ Gegevens opgemaakt uit de afbeeldingen in Abrams en Bolland (1999) 277-278.

¹¹¹ Abrams en Bolland (1999) 282-287.

inwoner. Daarna volgt een aantal kleinere samenlevingsvormen met één dag per inwoner, en slechts één zeer kleine constellatie kende een intensiteit van mogelijk een week.¹¹² Zo kende bijvoorbeeld Monte Albán, de grootste en sociaal-politiek belangrijkste nederzetting van Zapoteken in de Vallei van Oaxaca (Zuid-Mexico) tussen 400-200 v.Chr. ca. 15.000 inwoners. Maar opvallend is dat deze gemeenschap, ondanks grootse monumentale bouwwerken, een zeer lage intensiteit had wat betreft collectieve arbeid.¹¹³

Vergeleken met bovenstaande ontwikkelingen behoorde de inzetbaarheid van Romeinse burgers en inwoners met vijf dagen collectieve arbeid tot de hoogste categorie. Uiteraard zal de intensiteit en de roulatie sterk afhangen van constructievolumes en afstanden tot ruwe bouwmaterialen. Bovendien zal voor kleinere gemeenschappen de intensiviteit hoger gelegen hebben omdat de roulatie frequenter was: immers de vijf dagen corvee waren wellicht uniform vastgelegd in Romeinse stedelijke statuten. Een tweetal inscripties afkomstig uit Asisium laat zien dat arbeid geschonken werd om de bouw van een amfitheater te bespoedigen (zie appendix 5).¹¹⁴ Onbekend is of de arbeid geleverd werd door slaven, burgers of cliënten van de donateur. In de laatste twee gevallen bestaat de mogelijkheid dat het hier gaat om de organisatie van corvee-arbeid.

Bovengenoemde corveediensten waren bijna zeker een interruptie van de dagelijkse routine, tenminste in Irni en Urso. Desondanks moet er rekening mee worden gehouden dat de ervaring van de inspanning afhankelijk was van de hierboven geschetste beperkende situaties, zoals te overbruggen afstanden, bevolkingsomvang en roulatiesnelheid. Wat zeker vaststaat, is dat collectieve arbeid een gedeelde ervaring en gebeurtenis werd. Bovendien waren de verrezen bouwwerken stille getuigen van gedeelde moeite en energie. Het gebouw zelf, maar ook het bouwproces, werd onderdeel van een gedeeld narratief dat overgedragen werd van generatie op generatie om uiteindelijk deelgenoot te worden van het sociale geheugen en identiteit van deze Romeinse steden.

¹¹² Peterson en Drennan (2014) 123 en aldaar fig. 6.14 op pagina 117.

¹¹³ Peterson en Drennan (2014) 108. Aan het einde van de zogenaamde *Monte Albán Fase I* (Late Formatieve Periode) maakte de intensivering van landbouw het mogelijk dat de bevolking explosief groeide naar 55.000 inwoners. Tegelijkertijd is een toename van ceremoniële monumentale architectuur zichtbaar. Onduidelijk is echter of de corvee-intensiteit navenant toenam, gelijk bleef of afnam; zie Blanton et al. (1999) 77-87 en 89-94, A.A. Joyce (2012; 1^e druk 2004) 203 en 212.

¹¹⁴ *CIL* 11.5406, 5432, 8023 en *AE* (1988) nrs. 537a en b.

Herinnering en identiteit: destructie van bouwwerken

De stadsraden van Romeinse steden reguleerden niet alleen de constructie van publieke en monumentale bouwwerken, maar ook de destructie van deze gebouwen. Een aantal stedelijke wetgevingen afkomstig uit Spanje en Italië schrijft voor dat niemand gebouwen mocht slopen of ontmantelen zonder speciale toestemming van de *ordo decurionum*.¹¹⁵ Wanneer de afbraak gesanctioneerd werd door de stadsraad dan was het individu dat verantwoordelijk was voor de sloopaanvraag verplicht het betreffende gebouw binnen een jaar te herbouwen. Boetes waren enorm voor het niet nakomen van deze verplichting: de totale waarde van het neergehaalde pand.

De vraag is waarom Romeinse stadsraden dergelijke doordachte en zorgvuldige wetgeving tegen het slopen van bouwwerken opstelden. In de eerste plaats wilde een stadsraad niet dat de stad er uit ging zien als een ruïne-landschap. Deze visie deelden de lokale decurionen met de keizer en senatoren in Rome. Het *Senatus Consultum Hosidianum*, opgesteld tijdens de regering van Claudius (41 – 54 n.Chr.), en het *Senatus Consultum Volusianum* afkomstig uit de regeringsperiode van Nero (54 – 68 n.Chr.), waren ontworpen om ruïnes – *ruinis aedificiorum ullam partam deform<are> / Italiae* – in de stedelijke centra van Italië te voorkomen.¹¹⁶ Claudius kondigde eveneens wetgeving af waarin duidelijk gemaakt werd dat alleen standbeelden vervaardigd en opgesteld mochten worden van personen die publieke gebouwen herstelden of lieten construeren.¹¹⁷ Deze regelgeving zou wellicht moeten bevorderen dat de elite vervallen gebouwen herstelde en dat nieuwe geïnitieerde bouwprojecten financieel gedragen werden tot de voltooiing van het bouwwerk. Tegen de tijd van de regering van Antonius Pius (138 – 161 n.Chr.) was het gewenst om bouwwerken eerst te restaureren alvorens geld uit te geven aan een nieuw project.¹¹⁸ Gezien de financiële druk op *munera publica* gedurende de tweede eeuw n.Chr. toenam, werd de doelmatigheid van de uitgaven steeds belangrijker voor de continuïteit van het sociaal-culturele leven in de steden van Romeins Italië.

Intra- en inter-urbane rivaliteit tussen individuele leden van de elite en tussen elitefacties wordt door historici onder andere als oorzaak aangewezen voor de initiëring van

¹¹⁵ *Lex Tarentina* 32-38, *Lex Coloniae Genetivae* 75, *Lex Irnitana* 62 en *Lex Malacitana* 62.

¹¹⁶ *CIL* 10.1401 (= *ILS* 6043). Zie ook Rainer (1987) 31 en 37-38, Patterson (2003) 97, Laurence et al. (2011) 291 en Osgood (2011) 155.

¹¹⁷ Dio Cass. 60.25.2-3.

¹¹⁸ Dig. 50.10.7.

grootse bouwprojecten.¹¹⁹ De oraties van Dio Chrysostomos illustreren bijvoorbeeld een intra-urbaan conflict in de stad Prusa, in de provincie Bithynië (Noord Turkije).¹²⁰ Dio nam het initiatief tot de bouw van een *stoa*.¹²¹ Hij werd echter tegengewerkt door andere leden van de elite en beschuldigd van het ontmantelen van de binnenstad en het verwoesten van voorouderlijke heiligdommen.¹²² Het project kwam dan ook niet van de grond. Deze gecompliceerde situatie in Prusa staat niet op zichzelf: de correspondentie van Plinius de Jongere (proconsul van Bithynië) met keizer Trajanus onthult misstanden over diverse bouwprojecten.¹²³ Trajanus adviseert Plinius om de bouwwoede van de rivaliserende stedelijke elites zo veel mogelijk in toom houden. De briefwisselingen laten zien dat de politieke ruimte van de lokale elite niet oneindig was, maar begrensd werd door de provinciale en stedelijke autoriteiten. Elke verandering in stedelijk landschap werd daarom nauwgezet gereguleerd en gesanctioneerd per *Decretum Decurionum*.

Een tweede reden waarom stadsraden het neerhalen van publieke en monumentale gebouwen door middel van wetgeving reguleerden, heeft te maken met de symbolische en ideologische waarde van deze bouwwerken. Hierboven is vastgesteld dat monumentale en publieke gebouwen de materialisering waren van een bepaalde ideologie. Het verlies van deze gebouwen behelsde een gemis van specifieke markeringen in het fysieke en mentale urbane landschap van de stedelijke inwoners.¹²⁴ Met andere woorden: het slopen van deze gebouwen betekende het fysiek en mentaal deconstrueren van deze specifieke ideologie, zoals bijvoorbeeld de sociale cohesie van de gemeenschap.

Een verlies had een effect op ieder lid van de gemeenschap. De leden van de elite konden de sloop van monumentale en publieke gebouwen beschouwen als een belangrijk verlies van hun sociaal-politieke machtsbasis. Zij hadden door deze destructie een mogelijkheid verloren om hun normatieve waarden te communiceren. Bovendien betekende het een permanent verlies van surplus, grondstoffen, voedsel en arbeid die de elite in het bouwwerk geïnvesteerd had. Burgers en inwoners van de stad konden deze vernietiging van

¹¹⁹ Lomas (1997) 33-36, (2003) 41 en Patterson (2006) 126-127 en 139-142.

¹²⁰ Voor falende bouwprojecten in Prusa en Bithynië zie Blokzijl (2002).

¹²¹ Dio Chrys. *Or.* 47.15., *IK* 39.8. (= Corsten, T. (1991) *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. Bonn. 20-21).

¹²² Dio Chrys. *Or.* 40.8 en 47.18.

¹²³ Plin. *Ep.* 10.23, 10.37, 10.38, 10.39 en 10.40, met Blokzijl (2002) 205.

¹²⁴ Roller (2010) 167-170 voor de herinnering aan gesloopte woningen welke expliciet gemarkeerd werden door lege plekken in de stad. Deze woningen waren vernield als strafmaatregel, de lege plekken vormen een collectieve herinnering aan de eigenaar en de misdaad.

monumentale en publieke bouwwerken zien als een verlies van hun gezamenlijke tijdsinvestering, moeite en arbeid. Kortom, de sloop van monumentale en publieke gebouwen vormde dezelfde belangrijke bijdrage aan de collectieve herinnering en identiteit van de stad als het bouwproces en het bouwwerk.

Tenslotte is enige aandacht geboden voor het proces van monopolisering van de publieke ruimte door de stedelijke elite. De *ordo decurionum* was het enige legitieme instituut dat wetgeving kon uitvaardigen met betrekking tot het bouwen en slopen van monumentale en publieke gebouwen in een Romeinse stad. Dit gaf de rijkste leden van de elite een belangrijk monopolie over de invulling van de publieke ruimte. Dit sluit aan bij de stelling van Revell dat de identiteit van de stedelijke elite een lokaal gecreëerd en constant gereproduceerd discours vormde door de materiële invulling van het urbane landschap.¹²⁵ De elite, meent Revell, is onder meer een mentale constructie, die vormgegeven werd door de fysieke toepassing van monumentale cultuur in de publieke ruimte, waardoor sociaal-politieke hiërarchische structuren gevestigd en bevestigd werden.¹²⁶

Bovenstaand proces gold eveneens voor andere sociale groepen in de stad. Deze groepen interpreteerden de symboliek van monumentale bouwwerken, inscripties en standbeelden en vormden deze om in hun dagelijkse perceptie van het stedelijk landschap.¹²⁷ De kritiek op het werk van Revell is dat de urbane beleving van de niet-elite groepen niet duidelijk wordt, zoals in bovenliggend historiografisch hoofdstuk uiteengezet is. Revell heeft het immers alleen over de symbolische lading van het bouwwerk zelf. In deze paragrafen wordt nadrukkelijk beargumenteerd dat niet alleen het gebouw, maar ook de participatie van burgers en inwoners in de constructie van monumentale en publieke gebouwen, alsmede de afbraak van bouwwerken, belangrijk waren in het vormen van collectieve herinnering en identiteit.

Ter afsluiting: naast de controle die de rijkste leden van de stad hadden over de wetgevende kaders voor de beheersing van de urbane ruimte, beschikten zij veelal ook over de productiefactoren – arbeid, ruwe grondstoffen, voedsel – om deze ruimte in te vullen. De wetten voor de sloop en herbouw van bouwwerken bepaalden niet alleen de invulling van de publieke ruimte, maar waarborgden een zekere continuïteit en stabiliteit, zodat de stad niet te gronde werd gericht door onderlinge competitie, zoals het voorbeeld van Dio Chrysostomos

¹²⁵ Revell (2009) 188-189.

¹²⁶ Revell (2009) 189.

¹²⁷ Revell (2009) 56.

in Prusa laat zien. De *ordo decurionum* – in de rol van (mede)initiator van bouwprojecten maar ook als toezichthouder op de bouwprocessen – moet dan ook zeker beschouwd worden als een voorhoede in het vormingsproces van de stedelijke identiteit en collectieve herinnering.

Ceremonie en ritueel: monumentale gebouwen en identiteit

Monumentale en publieke gebouwen functioneerden als podia van waaruit de elite ceremoniële spelen, festiviteiten of banketten kon dirigeren. Door deze activiteiten kon de elite de stedelijke bevolking aan zich binden en bevestigde het de bestaande machtsrelaties.¹²⁸ Deze ritualisering van activiteiten en handelingen droeg fundamenteel bij aan de formatie van sociale cohesie, continuïteit, consensus en collectieve identiteit van de gemeenschap: “A powerful ritual complex formed round these occasions: festivals, pavilions, structures for the display of flags, temples for offerings, processions, bell-ringing, tableaux, gun-salutes, government delegations in honour of the festival, dinners, toasts and oratory”.¹²⁹

Afbeelding 10. Inscriptie voor Marcus Holconius Rufus op de plaats waar de *sella curulis* gestaan heeft in het theater van Pompeii. Foto: N. de Haan (2012).

Een goed voorbeeld van een geritualiseerde activiteit was de rangschikking van zitplaatsen in theaters en amfitheaters.¹³⁰ Deze rangschikking was al wettelijk gereguleerd in stedelijke wetgevingen tijdens de Late Republiek en werd gecontinueerd onder Augustus. Zitplaatsen in deze gebouwen lieten op symbolische wijze een hiërarchische samenleving

¹²⁸ DeMarrais et al. (1996) 17-18 en Trigger (1990) 125-126.

¹²⁹ Hobsbawn (2013; 1e druk 1983) 6. Ook Chwe (2003; 1e druk 2001) 3-4 en Zuiderhoek (2017) 99-101 benadrukken het belang van publiek ceremonieel voor cohesie in de samenleving.

¹³⁰ Sear (2010; 1e druk 2006) 2-7.

zien. De voorste rijen waren bijvoorbeeld geselecteerd voor de *ordo decurionum*.¹³¹ Eén van de vele voorbeelden hiervan is te vinden in Pompeii. Een inscriptie, afkomstig uit de Augusteïsche periode, werd opgesteld in het theater om de gift van Marcus Holconius Rufus te eren (zie afb. 10). De gaten die in de steen geboord waren, markeren de plaats voor de poten van de *sella curulis* voor hemzelf en andere lokale magistraten.¹³²

In de stad Urso dicteerde de *ordo decurionum* de volgorde en rangschikking van zitplaatsen gedurende de spelen.¹³³ Een zetelverdeling die een hiërarchische samenleving reflecteerde, moest eveneens gesanctioneerd worden door de stadsraad in het naburige Irni.¹³⁴ In Urso was het tijdens theatervoorstellingen en gladiatorenspelen toegestaan dat het college van priesters zitting nam tussen de decurionen.¹³⁵ In Heraclea werden personen onwaardig voor magistratuur of lidmaatschap van de stadsraad geweerd – op straffe van tenminste HS50.000 – van de toegewezen zitplaatsen voor decurionen en stedelijke magistraten gedurende voorstellingen, gladiatorengevechten en publieke banketten.¹³⁶ Theaters, amfitheaters en de wetgeving voor zitplaatsen kunnen beschouwd worden als de materialisering van een ideologische visie waarop de Romeinse samenleving hiërarchisch en sociaal gerangschikt diende te worden gedurende de Late Republiek en het Vroege Principaat.

De stedelijke elite domineerde niet alleen de publieke ruimte door het controleren en initiëren van bouwprojecten, maar eveneens door het beheersen van ceremonie en ritueel in deze ruimtes. De meest vooraanstaande publieke ruimte binnen een Romeinse stad was het *forum*. Hier kon de elite haar sociaal-economische controle over de gemeenschap manifesteren. De elite was in staat om surplus te investeren in festiviteiten, banketten, voorstellingen, exotische dieren en gladiatoren. Een goed voorbeeld hiervan is wederom afkomstig uit Pompeii waar het *forum* als podium functioneerde voor de uitzonderlijke tentoonspreading van persoonlijke welvaart. Eén van de lokale notabelen, Aulus Clodius Flaccus, betaalde voor een groot festival tijdens de *Ludi Apollinares*.¹³⁷ Hij organiseerde een publieke processie over het *forum* die bestond uit stierenvechters en stieren, gladiatoren,

¹³¹ Suet. *Aug.* 44.

¹³² *CIL* 10.838.

¹³³ *Lex Coloniae Genetivae* 125.

¹³⁴ *Lex Irmitana* 81.

¹³⁵ *Lex Coloniae Genetivae* 66.

¹³⁶ *Tabula Heracleensis* 133-141.

¹³⁷ *CIL* 10.1074d.

boksers, atleten, toneel- en pantomimespelers. Er werd zelfs een jachtpartij op beren en wilde zwijnen georganiseerd en tenslotte doneerde hij HS10.000 aan de kas van de gemeenschap.

Het *forum*, plein of plaza was een ideale ruimtelijke structuur waar sociaal-politieke interactie plaatsvond tussen de leden van de elite en de inwoners van een urbane gemeenschap. De antropoloog en archeoloog Takeshi Inomata (2006a, 2006b) laat zien dat grote openbare plaza's functioneerden als maatschappelijke en politieke ceremoniële ruimtes in Meso-Amerikaanse steden als Tikel, Copán en Aguateca. Inomata poneert dat toeschouwers en elite gezamenlijk het "politieke theater" vormden, waarbij publieke festiviteiten, ceremonies en rituelen de continuïteit van de gemeenschap alsmede die van haar leiders bevestigden.¹³⁸ In Copán meet het plein voor de tempel met de zogenaamde 'Hieroglyphic Stairway' 5123 m² en het kleinste plein meet alleen al 4435 m², deze ruimtes hebben een capaciteit van ca. 11.000 en ca. 9600 mensen (zie afb. 6).¹³⁹

Ter vergelijking, de *fora* in Romeinse steden zijn aanzienlijk kleiner; dat van Pompeii meet ongeveer 4800 m², dat van Ostia maar 1825 m² en het centrale plein op het *forum* van Augustus in Rome ca. 3950 m².¹⁴⁰ Dat het *forum* van Ostia maar weinig ruimte biedt, kan te maken hebben met de nabijheid van de metropool Rome. Een gedeelte van de bevolking in Ostia participeerde mogelijk in ceremonies en festiviteiten gehouden in Rome. In Pompeii konden wellicht een kleine 10.000 mensen de *Ludi Apollinares* bijgewoond hebben op het *forum*, wanneer de gegevens van Inomata gebruikt worden. Mogelijk kon de gehele bevolking van Pompeii de ceremoniële optocht en festiviteiten van nabij meemaken.¹⁴¹

¹³⁸ Inomata (2006a) 197-201, (2006b) 811-818 en (2014) 26-30. Het aanleggen van een 'ball court' op de plaza's zorgde voor sociale cohesie in de gemeenschappen van Meso-Amerika, zoals hierboven uiteengezet is door Inomata, zie Stark en Stoner (2017) 424-426. Zie de uitgebrachte bundel van Tsukamoto en Inomata eds. (2014) voor relatie tussen elites en open publieke ruimtes in andere samenlevingen in Meso-Amerika (Teotihuacan, Olmeken, Monte Albán) en Moore (1996) met name pagina's 147-153, voor plaza's van beschavingen in de Andes (Mochi, Chimu en Inka). Ossa et al. (2017) laten zien dat plaza's in Meso-Amerikaanse steden niet alleen gebruikt werden voor ceremoniële doelen. Kwantitatief onderzoek toont aan dat niet alle inwoners aanwezig konden zijn bij deze publieke rituelen omdat de ruimte voor plaza's beperkt was, zie Ossa et al. (2017) 458 en 473.

¹³⁹ Inomata (2006b) 816. Voor aanvullende data zie Liendo Stuardo et al. (2014) 116-120.

¹⁴⁰ Alleen het centraal gelegen plein op het *forum* heb ik berekend. De vierkante meters open ruimte buiten de *porticus*, arcaden en *stoa* zijn niet meegenomen. Voor plattegronden van *fora* in Pompeii en Rome zie Gros (2011; 1^e druk 1996) 211 en 216. Voor het *forum* van Ostia zie Frakes (2014) 257.

¹⁴¹ De Ligt (2012) 233-234 maakt het aannemelijk dat de stedelijke bevolking in Campanië meer dan 150 personen per hectare bedroeg. Pompeii beslaat, volgens De Ligt (2012) 310, 66 hectare. Omgerekend geeft dit

Ceremonies werden ook gehouden tijdens openstellingen van publieke en monumentale gebouwen, mogelijk op pleinen voor het bouwwerk. In Herculaneum lieten twee broers, Aulus Lucius Proculus and Aulus Lucius Julianus, een heiligdom gewijd aan de *genius* van Augustus bouwen.¹⁴² Tijdens de opening en inwijding organiseerden zij een banket voor de *augustales* en decurionen van de stad. In Ferentium werd voedsel en drank uitgedeeld en er werd een banket gehouden tijdens de opening van een aantal publieke gebouwen.¹⁴³ In Forum Clodii, gelegen nabij Rome, werd voedsel en drank uitgedeeld aan de inwoners tijdens de onthulling van standbeelden voor de keizers Augustus en Tiberius.¹⁴⁴ Bovendien werden er dieren geofferd op het altaar voor de *numen* van Augustus en publieke banketten geserveerd. De decurionen en de burgers werden in deze dedicatie consequent als twee specifieke sociale groepen benoemd. Dit betekende dat tijdens het nuttigen van het banket er eveneens een scheiding bestond tussen verschillende sociale groepen, net zoals bij de zetelverdelingen in de theaters.

Gedurende deze openings- en wijdingsceremonies werden de publieke en monumentale bouwwerken onderdeel van een sterk geritualiseerde cultuur, waarin publieke banketten en voedseluitdelingen de politieke en economische controle van de elite symboliseerden en bevestigden. Tevens werd publiekelijk de verbinding bevestigd van deze elite met de betreffende betekenis en functie van het gebouw.¹⁴⁵ De participatie van de gehele bevolking – zowel burgers als niet-burgers – in deze symbolische uitwisseling van ceremonie en ritueel representeerde, onder andere, de acceptatie van de macht van de elite over de gemeenschap: “symbols exchanged or distributed within social segments or lineages create or reinforce vertical as well as horizontal relationships and help to generate loyalty and consensus among individuals”.¹⁴⁶ Alle inwoners participeerden bijvoorbeeld in *sportulae* of banketten (vergelijk: ‘horizontal relationship’), de bovenste lagen in de gemeenschap ontvingen echter meer of bepaalden de kaders van de distributie (vergelijk: ‘reinforce vertical relationship’). Zowel de leden van de elite als de inwoners waren deelgenoot van dezelfde ceremoniële gebeurtenis, de beleving ervan kon echter sterk verschillen.

voor Pompeii een bevolkingsomvang van ≥ 9900 personen. Wilson (2011) 172 geeft hogere aantallen, ca. 11.000-11.500 inwoners, met een dichtheid van ongeveer 166-175 personen per hectare.

¹⁴² AE (1979) nr. 169.

¹⁴³ CIL 11.2998 en 11.7431 met AE (1911) nr. 184.

¹⁴⁴ CIL 11.3303 (= ILS 154).

¹⁴⁵ Gamboa (2015) 88-89.

¹⁴⁶ DeMarrais et al. (1996) 18, zie Zuiderhoek (2017) 101-103 voor een toepassing op de Romeinse wereld.

3.5. Een cognitief-archeologisch onderzoek naar stadsmuren

De samengestelde data in appendix 1 laten een verandering zien in het urbane landschap van de steden in Romeins Italië.¹⁴⁷ Een opmerkelijke daling is zichtbaar in de constructie van tempels, maar een stijging in die van publieke gebouwen zoals theaters en amfitheaters. De meest in het oog springende trendverandering is echter te vinden in de constructie en reconstructie van stadsmuren en fortificaties. Tussen de Late Republiek en de Julisch-Claudische periode is er een afname te zien in de constructievolumes van deze specifieke bouwwerken.

Het antwoord lijkt aanvankelijk voor de hand te liggen: stadsmuren, fortificaties wachttorens en dergelijke werden primair gebouwd om verdediging en bescherming te bieden.¹⁴⁸ Deze stadsmuren waren een pure noodzaak gedurende periodes van gevaar en dreiging, maar waren volstrekt overbodig in tijden van vrede en voorspoed. Deze constatering is echter maar een deel van de verklaring. Een cognitief-archeologische en comparatieve interpretatie – zoals in par. 3.3 en 3.4 is toegelicht – van de constructie, destructie en reconstructie van stadsmuren geeft dan ook een diepere analyse van de sociaal-politieke complexiteit die verder gaat dan bovenstaande vanzelfsprekendheid.¹⁴⁹

Stadsmuren in ‘early civilizations’

De constructie en destructie van stadsmuren in de antieke wereld kunnen beschouwd worden als een zeer belangrijke ideologische handeling. Een goed inzicht in dit fenomeen wordt gegeven door Smith (2003) in zijn studie naar de formatie van autoriteit in vroege complexe staten door middel van architectuur en het urbane landschap. Smith poneert, dat in het oude Mesopotamië koningen uit de Ur III-periode (ca. 2100 – 2000 v.Chr.) de constructie van steden en publieke bouwwerken (zoals stadsmuren en tempels) beschouwden als een krachtig

¹⁴⁷ Zie onder meer Lomas (1997), (2003), Patterson (2003) en (2006). De geaggregeerde data die appendix één representeert heeft Lomas (1997) gebaseerd op Jouffroy (1986). De tekst in deze case study is in aangepaste vorm als Engelstalige bijdrage verschenen in *Talanta*, zie Blokzijl (2016-2017).

¹⁴⁸ Voor defensieve en symbolische functies van stadsmuren zie Jansen (2016) en Müth et al. (2016).

¹⁴⁹ Rosenswig en Burger (2012) 12 menen dat continuïteit en discontinuïteit in architectuur en monumentale ruimte een belangrijke indicator kan zijn in de analyse van maatschappelijke processen.

politiek instrument dat hun onaantastbare en sacrale autoriteit bevestigde.¹⁵⁰ Het beeld van de heerser als bouwer van monumentale architectuur wordt afgebeeld op diverse *stelae* en is beschreven op kleitabletten.¹⁵¹ Het bekende Gilgamesj-epos beschrijft bijvoorbeeld de mythische koning, van wie koningen uit de Ur III-periode claimden af te stammen, als een architect en bouwer van Uruks imposante stadsmuren.¹⁵²

Smith benadrukt dat het bouwen van stadsmuren van grote sociaal-politieke waarde was en dat deze muren tegen het midden van het derde millennium v.Chr. niet alleen fysieke, maar ook symbolische constructies werden.¹⁵³ Deze muren vormden de grens tussen de rurale en urbane gemeenschappen, in- en exclusiviteit van bepaalde sociale groepen, en nog belangrijker: de stadsmuren symboliseerden de autoriteit van de stadstaat als een politiek autonome eenheid.¹⁵⁴ Tijdens interregionale vijandelijkheden lieten koningen uit de Ur III-periode stadsmuren van de verslagen tegenstanders neerhalen. Deze fysieke en symbolische handeling maakte dat de veroverde stad gedegradeerd werd tot een status van afhankelijkheid: “A city without a wall was a city ruled by nonlocal regimes”.¹⁵⁵ Gemeenschappen met afgebroken stadsmuren werden dan ook niet meer beschouwd als een stad.

Antieke Mesopotamische sociaal-politieke stelsels hebben echter hun specifieke bijzonderheden en verschillen veel in tijd en ruimte van Griekse en Romeinse gemeenschappen: vergelijkingen tussen een sacrale-monarchale en een civiel-communautaire context zijn dan ook problematisch. Er zijn natuurlijk wel duidelijke voorbeelden te noemen

¹⁵⁰ Smith (2003) 193 en 203. Kuhrt (1995) 63 geeft aan dat de datering van de Ur III-periode problematisch is, 2119-2004 v.Chr. wordt beschouwd als een conventionele datering, en 2055-1940 v.Chr. als een alternatieve datering.

¹⁵¹ Smith (2003) 208-209 en Kuhrt (1995) 34 en 64.

¹⁵² *Gilgamesj epos* 1.10-20: “De muren van Oeroek, het Oeroek van de schaapskooien, liet hij bouwen en van heilig Eanna, de gewijde opslagplaats. (...) Bestijg de muren van Oeroek, loop erop. Onderzoek de fundering, bekijk het tichelwerk. Is zijn tichelwerk niet van baksteen? Werd de eerste steen niet gelegd door de Zeven Wijzen?”, vertaling door De Feyter (2009; 1^e druk 2001), zie ook Smith (2003) 202-203 en Trigger (2007; 1^e druk 2003) 125.

¹⁵³ Smith (2003) 210, zie ook Garfinkle (2013) 104-107. De ideologische verbinding tussen koningen en stadsmuren is een ontwikkeling die doorloopt tot ver in het eerste millennium v.Chr., zoals de studie van Osborne (2014b) 204-206 overtuigend laat zien voor steden en koningen binnen een Syrisch-Anatolische context. Voor een recent overzicht van stadsmuren in Mesopotamië tijdens het derde millennium v.Chr. zie Rey (2016).

¹⁵⁴ Smith (2003) 210. Over de identiteit van gemeenschappen en in-, en exclusiviteit zie o.a. Laurence (1996) 138 en Lorentz (1998) 275.

¹⁵⁵ Smith (2003) 211.

van Griekse en Romeinse heersers die zichzelf neerzetten als initiators van grote bouwprojecten. Hellenistische koningen bijvoorbeeld, waren beroemd vanwege imposante bouwprojecten en lieten daarmee hun enorme rijkdom zien.¹⁵⁶ Archeologisch onderzoek heeft laten zien dat in Rome tijdens de Republiek monumentale architectuur in de publieke ruimte gebruikt werd als ideologisch “slagveld” door de rivalen Marius en Sulla en later door Pompeius en Caesar.¹⁵⁷

De sociaal-politieke en symbolische betekenis die toegedicht kan worden aan het bouwen en vernietigen van stadsmuren blijft onveranderd, of dit nu gebeurde binnen een monarchaal, oligarchisch of democratisch staatsbestel. Bovenstaande mechanismen, beschreven door Smith, zijn daardoor zeer toepasbaar op andere antieke samenlevingen, zoals duidelijk gemaakt zal worden aan de hand van een episode uit de Peloponnesische Oorlog (431 – 404 v.Chr.). De beschrijvingen van deze oorlog zijn gevuld met verhalen over geweld, plundering en vernieling van gebouwen en steden. Met andere woorden: een periode van complexe sociaal-politieke crisis en trauma. De destructie van stadsmuren uit wraak of als strafmaatregel wordt expliciet beschreven door Thucydides. Nadat de Attische hoplieten Tanagra hadden verslagen werden haar stadsmuren vernietigd door de overwinnaars.¹⁵⁸ De inwoners van Aigina en Samos daarentegen moesten hun eigen stadsmuren afbreken in overeenstemming met de verdragen van hun overgave aan Athene.¹⁵⁹

Een bekend voorbeeld uit de Peloponnesische Oorlog is de constructie en destructie van de zogenaamde Lange Muren van Athene. Het bouwproces van deze Lange Muren kan gezien worden als de belichaming van de Atheense democratie. Volgens Thucydides

¹⁵⁶ Livius (33.38) noemt expliciet Antiochus III ‘de Grote’ (223-187 v.Chr.) als initiator van bouwprojecten. Hij liet de stad Lysimacheia en bijbehorende stadsmuren herbouwen waarbij de laatste in het bijzonder beschreven worden. Met name Athene was een favoriete plaats van Hellenistische koningen om bouwwerken te plaatsen. De stad genoot tijdens de derde en tweede eeuw v.Chr. nog steeds een grote culturele en academische reputatie in de Griekse wereld. Eumenes II Soter (197-159 v.Chr.) van Pergamum was de schenker van een *stoa* die gebouwd werd nabij de Akropolis. De Seleucidische koning Antiochus IV Epiphanes (174-164 v.Chr.) had mogelijk het Olympieion af laten bouwen. Verder heeft Attalus II (159-138 v.Chr.) van Pergamum de beroemde ‘*stoa* van Attalus’ op de Atheense agora laten plaatsen. Zie Shipley (2000) 87-88, 318 en met name Shipley en Hansen (2006) 67 over Hellenistisch Athene.

¹⁵⁷ Over de rivaliteit tussen Marius en Sulla in de publieke ruimte zie De Chaisemartin (2003) 64-70 en met name Stein-Hölkeskamp (2013). Voor de rivaliteit in de publieke ruimte tussen Pompeius en Caesar zie De Chaisemartin (2003) 79-81.

¹⁵⁸ Thuc. 1.108.3.

¹⁵⁹ Thuc. 1.108.4. en 1.117.3.

probeerde de oligarchische factie in Athene de bouw van de muur te stoppen en daarmee hoopte zij ook een einde te maken aan de democratie.¹⁶⁰ De mogelijkheid bestaat dat Thucydides bewust zijn eigen pro-democratische visie laat doorklinken door het bouwproces van de Lange Muren te verbinden met de bescherming en veerkracht van de Atheense democratie. Binnen deze ideologische constructie is het dan ook plausibel om te constateren dat de destructie van de Lange Muren, door het Spartaanse bewind na de overgave van Athene, niet alleen een strafmaatregel was maar vooral een symbolische en ideologische handeling die een (tijdelijke) zege vertegenwoordigde van de oligarchie op de democratie.¹⁶¹

De constructie en destructie van stadsmuren in Romeins Italië

Stadsmuren en andere vormen van defensieve infrastructuur werden in Romeins Italië primair gebouwd als bescherming tegen allerlei vormen van gevaar.¹⁶² De Bondgenotenoorlog, de burgeroorlogen en andere sociale onrust zoals banditisme door ontsnapte slaven en ontevreden veteranen, vormden gedurende de eerste eeuw v.Chr. blijvende gevaren voor het platteland en de steden.¹⁶³ Ook werden de kuststreken van voornamelijk Zuid-Italië geteisterd door piraterij.¹⁶⁴ Het waarborgen van bescherming en veiligheid moet waarschijnlijk hoog op de agenda van de lokale magistraten gestaan hebben. Met de overwinning van Octavianus eindigden de burgeroorlogen en volgde vrede voor de inwoners van het Italische schiereiland: de *Pax Augusta*. Deze langdurige vrede is te zien in een sterke afname van (her)bouw van stadsmuren en fortificaties (zie appendices 1 en 2).

Een uitzondering hierop zijn de steden in *Gallia Transpadana*. De steden in deze regio hebben weinig oorlogsgeweld gezien tijdens de Bondgenoten- en burgeroorlogen en kregen

¹⁶⁰ Thuc. 1.107.4-5.

¹⁶¹ Over de destructie van Athene's Lange Muren; Thuc. 5.26.1, Xen. *Hell.* 2.2.22-23, Plut. *Vit. Lys.* 15.4. en Diod. Sic. 14.85.2. Het is echter twijfelachtig of de Lange Muren als geheel vernietigd werden. Het repressieve regime van de na de overgave geïnstalleerde oligarchen, bekend als de 'Dertig Tirannen', moest toezicht houden op de afbraak van de muur. Het regime was echter maar kort aan de macht en daarom bestaat de mogelijkheid dat de Lange Muren slechts gedeeltelijk afgebroken waren. Kort na dit oligarchische intermezzo herbouwden de Atheners hun vloot en stadsmuren, zie Conwell (2008) 104-107 en Welwei (2010; 1^e druk 2006) 535-536.

¹⁶² Zie Sewell (2016) 611-613 voor een recent overzicht van stadsmuren en fortificaties in pre-Romeins en Romeins Italië.

¹⁶³ Dyson (1992) 81-84.

¹⁶⁴ Scullard (1968; 1^e druk 1959) 100, Crawford (1978) 155-156 en Dyson (1992) 83-84.

bovendien pas het Romeinse burgerrecht in 49 v.Chr.¹⁶⁵ Het primaire doel van deze steden en hun defensieve infrastructuur was het beschermen van de vruchtbare Povlakte tegen invallen vanuit de Alpen door Keltische stammen (zie kaart 2). In deze meest noordelijk gelegen regio's van Romeins Italië vormden stadsmuren niet een publiek bouwwerk passend bij een stedelijke ideologie van de elite, maar waren ze juist een pure noodzaak. De archeologische data uit deze noordelijke gebieden laten zien dat tenminste elf gevallen mogelijk een Laat Republikeinse oorsprong hebben (zie appendix 2). Onder Augustus werden 50% van alle nieuwgebouwde stadsmuren in heel Romeins Italië opgetrokken in *Gallia Transpadana*.¹⁶⁶

Archeologische, epigrafische en literaire bronnen laten zien dat er in heel Romeins Italië tussen ca. 90 en 30 v.Chr. tenminste 68 bekende locaties zijn waar stadsmuren gebouwd, gerepareerd of gerenoveerd werden (zie appendix 2). Nadere bestudering van deze gegevens maakt het mogelijk om te beargumenteren dat negen sites te herleiden zijn tot de jaren van Sulla's heerschappij.¹⁶⁷ Bovendien bestaat er een hoge waarschijnlijkheid dat vier andere stadsmuren ook in deze periode gebouwd werden: die van Cora, Abellinum, Cales en Nuceria. Deze steden hadden allemaal nieuwe of gerenoveerde stadsmuren gebouwd in *opus caementicium* met een bekleding van *opus quasi reticulatum* en *opus reticulatum*.¹⁶⁸

Volgens Coarelli en Torelli werd dit nieuwe type metselwerk, *opus reticulatum*, voor het eerst in Rome gebruikt aan het einde van de tweede eeuw v.Chr. en werd het geleidelijk toegepast in *Latium Vetus* en zuidelijk Campanië, met name na de Bondgenotenoorlog.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Sherwin-White (1973) 157-159 en Williams (2001) 97-99. Sommige stammen hadden reeds het *ius Latii* en bovendien vochten veel mannen uit *Gallia Cisalpina* mee met Julius Caesar, zie Häußler (2007) 62-73.

¹⁶⁶ Jouffroy (1986) 64-66.

¹⁶⁷ De stadsmuur van Ostia kan ook behoren tot de periode van Sulla, maar Fausto Zevi geeft een nieuwe interpretatie aan *CIL* 14.4707 met een alternatieve datering voor de bouw van Ostia's stadsmuren, zie *AE* (1997) nr. 253. Volgens Zevi eindigde de constructiefase ergens tussen 63 en 58 v.Chr.

¹⁶⁸ Cora: wachttorens werden hersteld en bekleed met *opus incertum* en de stadsmuren werden gerenoveerd met een nieuwe façade in *opus incertum*, *opus quasi reticulatum* en *opus reticulatum*, zie Brandizzi Vittucci (1968) 55 en 73, Gabba (1972) 97, Adam (1999; 1^e druk 1994) 128, Torelli (1995) 219 en Lackner (2008) 77. Abellinum: de stadsmuren werden gebouwd en bekleed met *opus reticulatum* als metseltechniek gedurende de eerste eeuw v.Chr., zie Jouffroy (1986) 19. Cales: de stadsmuren werden gerenoveerd en nieuw metselwerk werd aangebracht in *opus incertum* en *opus quasi reticulatum* tijdens de late tweede en vroege eerste eeuw v.Chr., zie Lackner (2008) 60. Nuceria: stadsmuren werden geconstrueerd en ingezet met *opus reticulatum* gedurende de eerste eeuw v.Chr., zie Jouffroy (1986) 19.

¹⁶⁹ Coarelli (1977) 14-16, Sear (1998; 1^e druk 1982) 75 en Torelli (1995) 212-220, zie als aanvulling Adam (1999; 1^e druk 1994) 128 voor een overeenkomstige visie dat de toepassing van *opus incertum* afnam gedurende de periode van Sulla's heerschappij.

Mogelijk hadden bovenstaande vier steden nieuwe stadsmuren nodig of reparaties door schade opgelopen tijdens de Bondgenotenoorlog en werd deze vernieuwende metseltechniek gebruikt omdat deze innovatie reeds wijdverspreid en nabij aanwezig was.

■ Nieuw gebouwde stadsmuren, wachttorens of fortificaties
□ Gerenoveerde of gerepareerde stadsmuren, wachttorens of fortificaties
Kaart 2. Verspreiding van ge(re)construeerde stadsmuren in Romeins Italië tussen 90-30 v.Chr.
(Kaart aangepast van *Ancient World Mapping Center*)

Daarnaast kunnen er nog elf gevallen zijn waarvan de bouw te herleiden is tot de relatief vreedzame jaren tussen 80 en 50 v.Chr. Verder zijn er nog 14 sites die dateren uit de laatste decennia van de Republiek. Van de 68 bekende bouwprojecten zijn er tenminste 40 reconstructies, renovaties of restauraties van reeds bestaande stadsmuren (zie appendix 2). Op sommige sites is slechts marginaal archeologisch onderzoek gedaan en een enkele keer zijn de stadsmuren geheel verdwenen door moderne stadsuitbreiding. Het is daarom niet eenvoudig om van de overige 28 te stellen of deze geheel nieuwe constructies waren of niet.

Bovenstaande gegevens staan in scherp contrast met andere monumentale bouwwerken geconstrueerd gedurende deze periode. Het constructievolume van heiligdommen tijdens de Republiek was, net als dat van de stadsmuren, hoog. Van deze tempels zijn er echter maar twee gevallen bekend die mogelijk beschadigd zijn door oorlogsgeweld gedurende de periode na 90 v.Chr. en deze zijn dan ook waarschijnlijk gereconstrueerd of hersteld.¹⁷⁰ Na de plundering van Praeneste door Sulla's troepen werden het badhuis en de watertoevoer herbouwd tussen 88 en 82 v.Chr. en de tempel werd uiteindelijk gereconstrueerd rond 73 v.Chr.¹⁷¹ In Faesulae werd een tempel hersteld gedurende de eerste eeuw v.Chr., waarschijnlijk omdat de stad afbrandde tijdens de Bondgenotenoorlog.¹⁷²

Deze voorbeelden daargelaten zijn er in de archeologische en epigrafische bronnen bijna geen andere gevallen bekend die duiden op de herbouw of reparatie van bouwwerken afkomstig uit de periode tussen 90 en 30 v.Chr. Het is duidelijk dat stadsmuren als monumentaal bouwwerk de beste kwalitatieve en kwantitatieve data geven. Bovendien zijn stadsmuren een goed voorbeeld van monumentale architectuur: ze zijn het eerste wat je ziet wanneer je een stad nadert. Veel Italiaanse steden hebben nog delen van stadsmuren afkomstig uit de Oudheid (zie hoofdstuk 4 par. 4.4). Het geheel, bestaande uit hoge torens, grote poorten, en imposante muren, samen met de toepassing van kostbare bouwmaterialen of speciale metseltechnieken veelal van pleisterwerk voorzien, maakten stadsmuren tot indrukwekkende bouwwerken. Daarnaast bevorderden stadsmuren de lokale identiteit en

¹⁷⁰ Contra Lomas (1997) waarin onterecht gesteld wordt dat veel tempels hersteld werden als gevolg van oorlogsschade. Zie ook de inleiding van dit proefschrift.

¹⁷¹ App. *B Civ.* 1.94. Badhuis: *CIL* 14.3013 en Jouffroy (1986) 41. Watertoevoer: *CIL* 14.3013, Jouffroy (1986) 52 en Santangelo (2007) 142. Tempel: *CIL* 12.742 en Santangelo (2007) 142.

¹⁷² Flor. 2.6.11. en Jouffroy (1986) 35.

sociale cohesie doordat een stadsmuur een duidelijke fysieke scheiding vormde tussen wie tot de stad behoorden en wie niet.¹⁷³

Goede voorbeelden van herstelde stadsmuren zijn afkomstig uit Aeclanum en Asisium. Tijdens de burgeroorlog werd Aeclanum belegerd door Sulla met als gevolg dat de houten stadswal verwoest werd.¹⁷⁴ Een paar jaar later werden de muren duurzaam herbouwd en bekleed met *opus reticulatum*.¹⁷⁵ Een inscriptie, waarschijnlijk daterend uit 85 v.Chr., laat zien dat de stadsmuren, poortgebouwen en wachttorens gebouwd en betaald werden in opdracht van de lokale *IIIviri* in samenwerking met een patroon van de stad.¹⁷⁶

In Asisium werden de oorspronkelijke stadsmuren, die gebouwd werden tussen het einde van de tweede eeuw en het begin van de eerste eeuw v.Chr., hersteld gedurende de laatste decennia van de eerste eeuw v.Chr. (zie appendix 2).¹⁷⁷ Misschien waren deze muren beschadigd geraakt tijdens de Bondgenotenoorlog of daaropvolgende burgeroorlog.¹⁷⁸ Verder noemt de Romeinse historicus Florus dat de steden Oriculum, Grumentum, Faesulae, Carseoli, Aesernia, Nuceria en Picentia zwaar beschadigd werden tijdens de Bondgenotenoorlog.¹⁷⁹ De inwoners van Oriculum werden opnieuw gehuisvest vlakbij hun verwoeste stad.¹⁸⁰ Twee inscripties afkomstig uit Carseoli getuigen van de herbouw van de basilica en *curia* van de stad.¹⁸¹ Er is voor Grumentum, Faesulae, Aesernia en Nuceria ook enig bronnenmateriaal dat wijst op herbouw of herstelwerkzaamheden van de stadsmuren.¹⁸² Het is waarschijnlijk dat de schade aan de muren van deze steden veroorzaakt werd door het geweld van de Bondgenotenoorlog of burgeroorlog, maar door gebrek aan bronnenmateriaal kan dit niet met zekerheid bepaald worden.

Een zeldzame vermelding op een inscriptie uit Sipontum vermeldt expliciet dat een aantal bouwwerken, waarschijnlijk de wachttorens, reparaties nodig hadden omdat deze beschadigd waren door oorlogsgeweld, mogelijk opgelopen tijdens de crisis van de jaren 40

¹⁷³ Zie voor stadsmuren als monumentale architectuur Stevens (2016).

¹⁷⁴ App. B Civ. 1.51.

¹⁷⁵ Jouffroy (1986) 20.

¹⁷⁶ CIL 9.1140.

¹⁷⁷ CIL 12.2112, 11.5390, Gabba (1972) 96, Jouffroy (1986) 43 en Wallace-Hadrill (2007) 365.

¹⁷⁸ CIL 11.5391, 11.5392, 11.8021 en Jouffroy (1986) 21 en 43.

¹⁷⁹ Flor. 2.6.11.

¹⁸⁰ Hay et al. (2013).

¹⁸¹ CIL 9.4063, 4065 met Jouffroy (1986) 48 en Lackner (2008) 64.

¹⁸² CIL 10.219, 10.220, Jouffroy (1986) 19-22, Gabba (1972) 95 en 104. Het lot van de stad Picentia is onbekend.

v.Chr.¹⁸³ Helaas is dit het enige voorbeeld waarin beschreven wordt dat restauratie nodig was omdat een deel van de infrastructuur beschadigd was door oorlogshandelingen.

Smiths conceptualisering van de sociaal-politieke symboliek van stadsmuren in vroege samenlevingen, verdicht met episodes uit de Peloponnesische Oorlog, geeft wellicht een verklaring voor Sulla's militaire overwegingen zoals die beschreven zijn door Strabo en Appianus.¹⁸⁴ Sulla liet namelijk gericht defensieve infrastructuur, zoals stadsmuren en fortificaties, verwoesten. Volgens Appianus was dit een strafmaatregel, omdat deze steden het gewaagd hadden de wapens tegen Sulla op te nemen. Appianus beschrijft jammer genoeg niet welke steden deze noodlottige vernielingen betroffen.

Mogelijk is het antwoord hierop te vinden bij Strabo. Hij beschrijft dat Bovianum, Aesernia, Panna en Telesia gereduceerd werden in status van echte steden naar rurale dorpen, misschien omdat Sulla de stadsmuren van deze gemeenschappen liet neerhalen als straf.¹⁸⁵ Sulla had hier dan ook een goede reden voor: Bovianum en later Aesernia dienden als uitvalsbases van de Italische rebellen tegen Rome, nadat Corfinium, de belangrijkste vesting van de opstandelingen, ingenomen was.¹⁸⁶ Hoewel het plausibel is om te suggeren dat de stadsmuren van Bovianum, Aesernia, Panna en Telesia vernietigd werden als strafmaatregel, laat het archeologisch en epigrafisch materiaal een veel complexer beeld zien.

Aesernia's stadsmuren werden opgericht in polygonaal muurwerk bij haar stichting in 263 v.Chr. als Latijnse kolonie. Bovendien laat archeologisch onderzoek zien dat de stadsmuren gerenoveerd werden tijdens het Principaat en sommige delen zijn nu nog steeds zichtbaar.¹⁸⁷ Appianus beschrijft dat Bovianum drie citadels had die haar inwoners bescherming konden bieden.¹⁸⁸ Het blijft echter onduidelijk wat er gebeurde met deze stadsmuren en fortificaties tijdens de laatste decennia van de Republiek. Er is gelukkig enig aanvullend bronnenmateriaal afkomstig uit de Augusteïsche periode. Een *commentarius* toegeschreven aan keizer Claudius is opgenomen in de *Liber Coloniarum*. Claudius schreef dat zowel Bovianum als Aesernia opnieuw gesticht werden als veteranenkolonies door middel

¹⁸³ AE (1974) nr 285 en EDR 075802. Lackner (2008) 186 en Jouffroy (1986) 20 menen dat inscriptie in 41 v.Chr. gemaakt werd. De volledige tekst luidt: [---portas vel turres labe]factas bello.

¹⁸⁴ Strabo 5.4.11 en App. *B Civ* 1.96.

¹⁸⁵ Strabo 5.4.11., zie eveneens Santangelo (2014) 17. De stad Aeserna werd zwaar beschadigd tijdens de Bondgenotenoorlog, zie Flor. 2.6.11. De locatie van Panna is onbekend.

¹⁸⁶ App. *B Civ*. 1.51 en Diod. Sic. 37.2.4 en 9.

¹⁸⁷ Lackner (2008) 16 en Stek et al. (2015) 236-237.

¹⁸⁸ App. *B Civ*. 1.51.

van een *Lex Julia*. Maar hij vermeldde niet dat Bovianum en Aesernia stadsmuren hadden toen hij meer dan een eeuw later over deze herstelling schreef.¹⁸⁹

Het is echter moeilijk voor te stellen dat de door oorlogsgeweld geharde veteranen, met al hun militaire ervaring, besloten dat hun nieuwe woonplaatsen geen goede defensieve infrastructuur nodig hadden. Aesernia had in elk geval stadsmuren tijdens het Principaat, zoals hierboven vermeld. Hoewel het niet met zekerheid gesteld kan worden, bestaat er de mogelijkheid dat, tussen de verovering van Sulla en de vestiging van veteranen door Augustus, de stadsmuren van zowel Aesernia en Bovianum geslecht werden als strafmaatregel. Hierdoor werden deze gemeenschappen in mentaal opzicht gereduceerd in status, zoals dit eveneens gebeurde in Griekenland tijdens de Peloponnesische Oorlog en in Mesopotamië gedurende de Ur III-periode.

Een beter te onderbouwen voorbeeld is te vinden in Telesia. Deze stad is archeologisch goed gedocumenteerd wat betreft de defensieve infrastructuur.¹⁹⁰ Inscripties laten zien dat er tenminste tien wachttorens gebouwd en gefinancierd werden door de lokale *Ilviri*.¹⁹¹ Bovendien werden alle torens geconstrueerd tijdens de laatste decennia van de Republiek. Daarnaast werden nog eens vier torens gebouwd uit gelden bestemd voor spelen.¹⁹² De aanvulling *pro ludis* zou wellicht een indicatie kunnen zijn van urgentie: meer geld moest gespendeerd worden om het bouwproces te bespoedigen zodat Telesia beter én eerder beschermd kon worden tegen mogelijke dreigingen. Federico Santangelo vermeldt dat Telesia's stadsmuren gebouwd of herbouwd werden tijdens het regime van Sulla.¹⁹³ Deze interpretatie van de epigrafische bronnen correspondeert met de specifieke metseltechnieken die gebruikt werden. Alle muren en wachttorens werden geconstrueerd in *opus caementicium* en bekleed met *opus incertum* of *opus quasi reticulatum*. Deze constructie of reconstructiewerkzaamheden waren klaarblijkelijk voltooid vóór het Tweede Triumviraat toen de stad hersticht werd als kolonie met een stadsmuur.¹⁹⁴

Ook bestaat verder de mogelijkheid dat de stadsmuren van Telesia, net als die van Bovianum en Aesernia, niet verwoest werden maar alleen beschadigd. Een mogelijke gelijkenis is te trekken met Athene waar de Lange Muren neergehaald hadden moeten worden

¹⁸⁹ Lib. colon. L 231.8. en 233.14 (= Campbell (2000) 181-183).

¹⁹⁰ Zie in het bijzonder Ramanius (2012) voor de stadsmuren van Telesia en o.a. Gabba (1972) 105.

¹⁹¹ AE (1975) nrs 198 en 199 met CIL 9.2233.

¹⁹² Torens *pro ludis*; CIL 9.2230, 9.2235 met Jouffroy (1986) 21.

¹⁹³ Santangelo (2007) 154.

¹⁹⁴ Lib. colon. L 238.3 (= Campbell (2000) 187).

na de Peloponnesische Oorlog door het Spartaanse aangestelde bewind. Maar de realiteit was dat alleen sommige delen van Athene's stadsmuur werden ontmanteld en neergehaald. De vraag blijft dus of de stadsmuren van Telesia, Bovianum en Aesernia geheel werden afgebroken of slechts ten dele ontmanteld. Het is moeilijk om een eenduidig antwoord te geven, maar het is zeker aannemelijk dat deze stadsmuren inderdaad verwoest moesten worden als een symbolische strafmaatregel, zoals de Spartanen deden met Athene. Het afbreken van deze muren werd echter niet voltooid.

De literaire, epigrafische en archeologische data, met name het materiaal van Telesia, suggereren dat renovatie en reconstructie al snel na de Bondgenotenoorlog werden uitgevoerd. Ten eerste was het bouwen van defensieve infrastructuur nog steeds een absolute noodzaak, het Italische schiereiland werd nog lang geplaagd door crises: de korte burgeroorlog van 83-82 v.Chr., toenemende piraterij en banditisme na de dood van Sulla in 78 v.Chr., de Spartacus-opstand van 73 v.Chr. en de revolutie van Catilina in 63 v.Chr. Aricia, Bovillae, Castrimonium en Gabii kregen bijvoorbeeld stadsmuren door middel van een *Lex Sullana*.¹⁹⁵ Wellicht kregen deze steden dergelijke muren vanwege de nabijheid van Rome en droegen zij voor een belangrijk deel bij aan de algehele defensie van *Latium Vetus*.

Ten tweede maakte de noodzaak voor meer fysieke defensieve infrastructuur, vanwege interne dreigingen, het misschien in de visie van Sulla's politieke opvolgers – Pompeius en Crassus – niet heel verstandig om door te gaan met het neerhalen van stadsmuren als strafmaatregel. Bovendien werden de meeste van Sulla's constitutionele hervormingen aangepast of afgeschaft door zijn voormalige politieke bondgenoten en opvolgers. Pompeius en Crassus kenden immers wel andere, belangrijkere crises en dreigingen waarmee afgerekend moest worden. Op dezelfde wijze hadden ook de Spartanen belangrijkere, interne, politieke en sociale problemen op te lossen dan het erop toezien dat de Atheners daadwerkelijk gestraft werden.¹⁹⁶

De opdracht of de suggestie dat de stadsmuren verwoest zouden worden, kan gezien worden als een ideologische, symbolische handeling waarmee de sociaal-politieke autonomie

¹⁹⁵ Lib. colon. L 230.10, 231.11, 233.2, 234.15 (= Campbell (2000) 181-183).

¹⁹⁶ De Peloponnesische Oorlog had aan Spartaanse zijde evenwel veel levens gekost. Het aantal mannelijke burgers, de "gelijken" *homoioi*, was sterk teruggelopen, waardoor de heloten de kans zagen in opstand te komen. Bovendien kwam het Spartaanse gelijkheidsideaal onder druk te staan, er ontstonden grote veranderingen in bezitsverhoudingen omdat Spartaanse aanvoerders veel buit en rijkdom hadden vergaard in de oorlog en daarmee veel landerijen konden opkopen, zie Flower (1991) 88-90 en Welwei (2010; 1^e druk 2006) 536, 540-541.

van de gemeenschap evenzeer beschadigd werd, zelfs wanneer de fysieke afbraak niet eens uitgevoerd werd. Het is dus plausibel om voor te stellen dat Sulla daadwerkelijk het bevel gaf om stadsmuren neer te halen of onschadelijk te maken, waardoor de getroffen gemeenschappen hun belangrijke, trotse gevoel van autonomie verloren en bovendien gedegradeerd werden in status. Het verlies van de belangrijkste kenmerken van een autonome gemeenschap betekende dus veel meer dan de vernieling van alleen maar cement en steen. Het neerhalen of beschadigen van stadsmuren betekende de fysieke verwoesting van een belangrijk deel van de collectieve herinnering en identiteit van de betreffende burgers en inwoners.¹⁹⁷

De uitwerking van deze bijna traumatische gebeurtenis, waarbij bewust infrastructuur verwoest werd door een vijandige, militaire macht, werd gevoeld door alle leden van de gemeenschap. De elite, zowel magistraten als leden van de lokale *ordo decurionum*, konden deze ongelukkige episode ervaren als een aanzienlijk verlies van hun sociaal-politieke macht. Zij hadden een belangrijk medium verloren in de communicatie van hun ideologie. Het gekoesterde beeld van een lokale elite als beschermers van de gemeenschap viel op deze wijze letterlijk en figuurlijk uiteen. Maar evenzeer ging de investering in surplus, zoals bouwmaterialen, voedsel en arbeid, door leden van de elite die de stadsmuren lieten bouwen, permanent verloren. Burgers en inwoners verloren door de afbraak van de stadsmuur de gezamenlijke tijd, energie en arbeid die ze in het bouwproject hadden zitten, en daarmee een stuk sociale cohesie. Kortom, de verwoesting en het verlies van deze bouwwerken hadden een grote uitwerking op de collectieve herinnering en identiteit van de totale gemeenschap.

De (re)constructie van sociale cohesie en collectieve identiteit na de crisis

Nadat het stof letterlijk en figuurlijk was neergedaald, was het tijd om nieuwe collectieve verhalen en herinneringen te creëren door middel van bouwprojecten. De ideologie achter deze bouwwerkzaamheden laat zien dat deze niet alleen maar bestond uit wederkerigheid, gesteund door een toename in welvaart, maar ook als een reactie van de elite op het kanaliseren van een gezamenlijk verwerkingsproces.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Stevens (2016) 291.

¹⁹⁸ De verwoesting van de fysieke leefomgeving kan beschouwd worden als een collectief trauma. Dit sociaal-psychologisch fenomeen is getheoretiseerd door Dominick LaCapra (1999) als 'historisch trauma' en gaat voornamelijk gepaard met het verlies van materiële cultuur.

De meeste stadsmuren werden dan ook veelal tijdens de laatste decennia van de Late Republiek hersteld of geheel gereconstrueerd. De burgers die gememoreerd werden voor het herstellen en herbouwen van de stadsmuren, wachttorens en poortgebouwen deden hun schenkingen met gepaste trots. Meer dan tweederde van de weldoeners zijn bij naam en/of functie bekend (zie fig. 2). De plaatselijke elite vormde een duidelijke ‘agency’ achter deze bouw- en herbouwprojecten.

Zoals hierboven uiteengezet (zie hoofdstuk 2 par. 2.3) vormden de schenkingen van veteranen een aanzienlijk deel van het gehele monumentaliseringsproces in Romeins Italië. Maar veteranen brachten niet altijd gewenste veranderingen aan in het urbane landschap. Het vervangen van eeuwenoude polygonale stadsmuren door een vernieuwend en architecturaal modieuzer type Romeins metselwerk kon door de lokale inwoners gezien worden als een verlies van de eigen identiteit.¹⁹⁹

Figuur 2. Schenkers van defensieve infrastructuur in Romeins Italië.

Een interessant en welbekend voorbeeld is Pompeii. Hier werden een paar duizend van Sulla's veteranen gehuisvest waardoor de stad een Romeinse *colonia* werd (zie hoofdstuk 2 par. 2.2).²⁰⁰ Hoewel de belangrijkste sociale en economische posities aanvankelijk grotendeels in handen bleven van de Samnitische elite, werd het urbane landschap ingrijpend veranderd door de Romeinse kolonisten.²⁰¹ Zo werden bijvoorbeeld tijdens de relatief vreedzame

¹⁹⁹ Lomas (1997) 34 en Tybout (2007) 407-408.

²⁰⁰ Het aantal kolonisten lag tussen de 2000 en 5000, zie Zanker (1998) 62 en Descoeudres (2007) 16.

²⁰¹ Laurence (1994) 20-27, Zanker (1998) 61-65, Descoeudres (2007) 16 en Dobbins (2007) 169-172.

periode midden eerste eeuw v.Chr. een aantal woningen gebouwd bovenop het zuidwestelijke gedeelte van de stadsmuur zodat de eigenaren een vrij uitzicht hadden op de zee.²⁰² Deze urbane ontwikkeling impliceert dat stadsmuren niet echt meer een defensieve functie hadden na de overwinning van Sulla en de onveiligheid van voorgaande decennia. Pompeii is echter meer uitzondering dan regel. Zeker niet alle magistraten in Romeins Italië geloofden in “peace for our time”. In veel steden werden dan ook de stadsmuren hersteld, opgebouwd en betaald door de lokale elite.

Het bekostigen van dergelijke bouwprojecten was ongetwijfeld een kostbare zaak. Er zijn helaas geen gegevens beschikbaar over de bouwkosten van stadsmuren, maar deze moeten enorm geweest zijn.²⁰³ Niet geheel verrassend werden er daarom wel kleinere en collectieve donaties gedaan voor deze bouwprojecten. Zo betaalden in Grumentum de lokale *aediles* voor een paar honderd *pedes* stadsmuur; in 57 v.Chr. werd 200 *pedes* (ca. 60 meter) geconstrueerd, in 56 v.Chr. was een wachttoren geschonken door een onbekende weldoener en in 51 v.Chr. werden nog eens 700 *pedes* (ca. 210 meter) toegevoegd aan het project.²⁰⁴ Twee patronen van de stad Caudium schonken wachttorens voor de verdediging en in Aquileia droeg een *IIIvir* de financiële zorg voor een nieuwe stadspoort.²⁰⁵ De drie jaarlijks gekozen *aediles* van de stad Fondi betaalden gezamenlijk voor de reconstructie van de stadsmuur, wachttorens en stadspoort. Drie inscripties laten zien dat in drie jaar tijd tenminste negen *aediles* hebben bijgedragen aan het project.²⁰⁶

De plaatselijke *IIIviri* van Asisium sponsorden, samen met een aantal andere magistraten die bekend stonden als de *Vviri*, de herstelwerkzaamheden aan de stadsmuren.²⁰⁷ Hoewel de data verre van compleet zijn, lijkt het er wel op dat het herbouwen, construeren en herstellen van defensieve infrastructuur grotendeels een lokale, stedelijke aangelegenheid

²⁰² Clarke (1991) 21, Zanker (1998) 73-74, Tybout (2007) 407-408 en Descoeudres (2007) 16.

²⁰³ Duncan-Jones (1974) 124-125 en 157-162, noemt data met kostprijzen van bouwwerken in Romeins Italië, maar stadsmuren worden niet genoemd. Er worden wel twee indicaties gegeven van HS4936 en HS15000 voor de constructie van één wachttoren, zie *CIL* 9.3354 (= *ILS* 5327) en *AE* (1976) nr 146.

²⁰⁴ Een Romeinse voet (*pes*) meet ca. 30 cm. Voor de schenking van de *aediles*; *CIL* 10.219, 10.220 zie ook Jouffroy (1986) 20 en Ramanius (2012) 119-120. Een inscriptie werd gevonden tijdens archeologische opgravingen in 2001, het fragment vermeldt de donatie van een wachttoren, zie Zschätzsch (2002) en *AE* (2002) nr 377.

²⁰⁵ Caudium; *CIL* 9.2171, 9.2172, 9.2173 en Jouffroy (1986) 20. Aquileia; *CIL* 5.8288 en Jouffroy (1986) 23.

²⁰⁶ *CIL* 10.6233, 10.6238, 10.6239 en Jouffroy (1986) 18.

²⁰⁷ *CIL* 11.5391, 11.5392, 11.8021 en Jouffroy (1986) 21 en 43.

was. Bijna de helft van alle werkzaamheden aan stadsmuren, torens en poorten werd bekostigd door stedelijke magistraten, met name *IIviri*, *IIIviri* en *aediles* (zie fig. 2).

Het is aannemelijk dat de lokale elite en magistraten welwillend en met gepaste waardigheid de financiële verantwoordelijkheid op zich namen voor het herstel van de plaatselijke stadsmuren. Zij realiseerden zich dat zij niet alleen een fysieke noodzakelijke infrastructuur bouwden, maar evenzeer de collectieve identiteit van de burgers als autonome, stedelijke gemeenschap herstelden. De restauratie van publieke gebouwen betekende dan ook de mentale restauratie van een stedelijke ideologie, een concept dat gedeeld werd door alle leden van de Romeinse elite. De keuzes die de elite maakte, vormden een lokaal gecreëerd en constant gereproduceerd discours van herinnering en identiteit van en voor alle inwoners in de stad.²⁰⁸

Bovendien kan de reconstructie van stadsmuren ook als materialisering van ideologie beschouwd worden: de elite communiceerde door middel van bouwprojecten dat zij nog steeds een belangrijke sociaal-politieke machtsfactor was waar op vertrouwd kon worden, in het bijzonder wanneer het de bescherming van haar burgers betrof. Maar misschien was de belangrijkste bijdrage van de elite dat zij door het initiëren van deze vormen van monumentale architectuur een manier vond om nieuwe collectieve herinneringen te creëren en deze te verbinden met de identiteit van een trotse gemeenschap, herrezen uit de as van crises, trauma en verlies. De ideologische betekenis van de reconstructie van stadsmuren – het creëren van sociale cohesie, continuïteit, consensus en identiteit van de lokale gemeenschappen – vormde mede het mentale en fysieke fundament waarop het Principaat van Augustus gebouwd en versterkt kon worden.

²⁰⁸ Revell (2009) 23 en 188-189.

3.6. Resumé

Diversiteit in monumentale architectuur – stijlen, typologieën, constructievolumes en bouwfasen – zijn voor historici en archeologen belangrijke aanwijzingen voor veranderingen in sociale en politieke processen, zoals de consolidatie van het Principaat in Romeins Italië en Umbrië in het bijzonder. Om deze ontwikkelingen adequaat te kunnen bestuderen is er gekozen voor een cognitief-archeologische benadering. Deze zogenaamde cognitieve archeologie benadrukt de cognitieve en symbolische interactie die mensen vormen met materiële cultuur. Dat maakt deze theoretische inzichten geschikt in de bestudering van architectuur geconstrueerd door samenlevingen uit het verleden. Bovendien onderbouwt cognitieve archeologie de aangebrachte culturele, sociale en politieke structuren door het belang van culturele dwarsverbanden en generaliserende uitspraken te benadrukken. Uit comparatief onderzoek naar andere vroege beschavingen, door middel van een cognitief archeologisch perspectief, kan geconcludeerd worden dat monumentale architectuur zowel ‘top-down’ als vanuit ‘grassroots’ gerealiseerd werd. In dit onderzoek wordt gesteld dat de lokale elite een intermediaire positie innam door op lokaal niveau een ‘top-down’-functie te vervullen en op regionaal niveau een ‘grassroots’-positie in te nemen.

De bouw en sloop van monumentale architectuur kunnen beschouwd worden als een identificatie van cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit. Om deze reden investeerden Romeinse elites enorme hoeveelheden aan arbeid, ruwe grondstoffen en surplus voor de constructie van deze bouwwerken. Monumentale bouwwerken functioneerden als podia van waaruit de elite cohesie-bevorderende, ceremoniële en rituele activiteiten ontplooiden. Ook betekenden bouwprojecten werk voor veel mensen, daarmee leverden deze werkzaamheden een bijdrage aan de sociale cohesie en consensus van de stedelijke gemeenschap. Het bouwproces leverde eveneens een belangrijke bijdrage aan de verwezenlijking van collectieve identiteit binnen de stedelijke gemeenschap. Corvee-arbeid aan bouwprojecten werd onderdeel van het sociale geheugen en vormde daarmee de identiteit van de gemeenschap. De afbraak van monumentale gebouwen betekende een verlies van belangrijke markeringen in het fysieke en mentale urbane landschap van de inwoners. Leden van de elite konden de sloop van deze gebouwen zien als een verlies van hun sociaal-politieke machtsbasis en communicatie hiervan. Bovendien betekende het een permanent verlies van surplus, grondstoffen, voedsel en arbeid die de elite in het bouwwerk geïnvesteerd had. Inwoners van de stad konden deze vernietiging van monumentale en publieke bouwwerken zien als een verlies van hun collectieve inspanning.

Hoofdstuk 4

Materiële cultuur en de verankering van het Principaat in Umbrië

“The Umbrians are usually accorded an unimportant position in the history of the Roman Republic, being seen as putting up little resistance in the Roman conquest of Italy and playing a minor role in the build-up and course of the Social War. (...) A more balanced approach is possible if we look beyond the supposed failings of this people (...), and assess the society of the region in terms which are relevant to the local context as well as to the imperial power of Rome.”

G. Bradley, *Ancient Umbria*, 4.

“The municipal world of Augustan Italy, economically and its building programmes, in the self-confidence and ideology of the municipal and colonial *principes*, can be called a golden age (...).” “Without a doubt Italy was more homogeneous now than it had been fifty years earlier: and the advent of monarchy, and the worship of the monarch, provided an important focus which all could have the common goal of their loyalties.”

E. Bispham, *From Asculum to Actium*, 443-444.

4.1. Umbrië vanaf de Bronstijd tot het Vroege Principaat

In hoofdstuk 1 (par. 1.4 en 1.5) is uiteengezet dat historici netwerken tussen de lokale elite en die aanwezig in Rome vooral onderbouwen met literair en epigrafisch bronnenmateriaal. Materiële cultuur, zoals architectuur en sculptuur, wordt veelal buiten beschouwing gelaten om dergelijke netwerken te onderzoeken, terwijl in hoofdstuk 3 is aangetoond dat deze bij uitstek maatschappelijke verbindende functies hebben, zoals cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit. Monumentale cultuur geïnitieerd door de elite vormt een bepaalde materialisering van ideologie, waarin de keuzes die deze elite maakte een lokaal gecreëerd en constant gereproduceerd discours vormde waarin het collectieve belang van de gemeenschap, zoals culturele identiteit maar ook sociale hiërarchie, voor alle inwoners op een herkenbare wijze bevestigd werd.¹ Het onderzoek naar de vraag hoe bepaalde sociale, culturele en politieke opvattingen verspreid werden die bijdroegen aan de consolidatie van het Principaat,

¹ De Marrais et al. (1996) en Revell (2009).

zal aan de hand van de verspreiding van monumentale cultuur uiteengezet worden. Hier zal de nadruk gelegd worden op de wijze waarop culturele, sociale en politieke verbindingen tot stand kwamen tussen de elite in de regio Umbrië en Rome, het centrum van het Romeinse rijk.

Kaart 3. Noord- en Midden-Italië vanaf de derde eeuw v.Chr.

(Kaart afkomstig van *Ancient World Mapping Center*)

Eén van de belangrijkste redenen om Umbrië te selecteren is dat er voor deze regio nauwelijks integraal onderzoek gedaan is naar de periode van het Principaat. Bradley (2000a) heeft een interdisciplinaire synthese geschreven over Umbrië waarin veel aandacht gegeven wordt aan de perioden vóór de totstandkoming van het Principaat. De publicatie van Harris (1971) beschrijft echter meer de ontwikkelingen in Etrurië dan in Umbrië. Beide wetenschappers sluiten hun publicaties af met de Augusteïsche tijd. Sisani (2006) geeft voornamelijk een inventarisatie van het bestaande archeologische bronnenmateriaal, maar een analyse en historische contextualisering ontbreekt.

Kaart 4. Steden in Umbrië. T. Blokzijl (2016).

Om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag wordt archeologisch en epigrafisch bronnenmateriaal geselecteerd afkomstig uit veertien Umbrische steden (zie kaart 3 en 4).² Het landschap en de geomorfologie hebben vooral een rol gespeeld in de selectie van deze steden, en de aldaar aanwezige archeologische resten, die hieronder behandeld worden. De rivieren de Tiber (*Tiberis*) en Nera (*Nar*) vormen samen met het Umbrische deel van de Apennijnen een natuurlijke begrenzing van deze selectie. Daarnaast waren deze Umbrische gemeenschappen juist onderling verbonden door rivieren, wegen en de vruchtbare valleien. Dit door het landschap bepaalde geheel vormt dan ook een microregio die door middel van rivieren en wegen in verbinding stond met andere microregio's.³ Een andere belangrijke reden om Umbrië als case study te selecteren is de zeer beperkte synthetiserende historiografie over deze regio, zoals in de inleiding reeds beschreven is.⁴

Het onderzoek naar Umbrië is als volgt opgebouwd: eerst volgt een historisch overzicht van de Umbrische geschiedenis van de Bronstijd tot de Augusteïsche periode. Daarna wordt het archeologische en epigrafische bronnencorpus voor deze regio uiteengezet, gevolgd door een paragraaf over de samenstelling van de Romeinse elite in de steden van Umbrië. Hierna zal er veel aandacht gegeven worden aan de aanwezige monumentale cultuur, architectuur en sculptuur in deze regio. Tot slot komen diverse uitingen en manifestaties van het sociaal-culturele leven in de Umbrische gemeenschappen aan bod.

Etrusken, Umbriërs en Romeinen in Midden-Italië, ca. 1200 – 30 v.Chr.

De centrale geografische ligging van Umbrië in Midden-Italië (zie kaart 3) nodigt uit om te suggereren dat deze regio een ideale ontmoetingsplaats was voor economische, culturele en sociale interactie tussen de verschillende aangrenzende gebieden. Het onderzoek van Emma Blake bevestigt dit en stelt dat voornamelijk in de laatste fase van de Bronstijd (ca. 1200 – 900 v.Chr.) er een voorkeur ontstond om goederen uit te wisselen langs mogelijke etnische en

² Perusia (Perugia) is vandaag de dag de hoofdstad van Umbrië maar wordt in deze case study niet besproken omdat deze stad een Etruskische oorsprong kende en derhalve ingedeeld werd in de Augusteïsche regio VII *Etruria*. De plaats is toegevoegd op kaart 4 omdat zij als eindpunt fungeerde van de *Via Ameria*.

³ Zie voor geografische verbindingen en afbakeningen Horden en Purcell (2008; 1^e druk 2000) en Roth (2012).

⁴ Enkel Bradley (2000a) heeft een interdisciplinaire synthese geschreven over Umbrië. Harris (1971) vormt zijn argumentatie vooral aan de hand van literaire bronnen waardoor er meer pagina's gewijd worden aan Etrurië dan Umbrië. Een zeer complete archeologische inventarisatie wordt gegeven door Sisani (2006), maar een historiografische context ontbreekt.

linguïstische lijnen.⁵ Deze interactie vond primair plaats tussen het noordelijk gedeelte van Etrurië en Umbrië, en in een enkel geval ook met Picenum. Archeologisch onderzoek in het huidige Perugia en Gubbio laat zien dat deze steden tijdens de Late Bronstijd een centrale plaats innamen in dit netwerk.⁶

In de IJzertijd (ca. 900 – 400 v.Chr.) ontwikkelden er zich binnen het zogenaamde Apennijnse samenwerkingsverband van goederenuitwisseling een Umbrisch-Piceens netwerk en een duidelijk herkenbaar Etruskisch netwerk toen het noordelijk gedeelte van het Etruskische netwerk zich samen ging voegen met het zuidelijke netwerk. Beide netwerken, zowel Umbrisch als Etruskisch, bleven verbonden door de stad Perusia dat op de grens ligt tussen deze regio's.⁷

De culturele invloed van Etrurië op Umbrië bleef vanaf het einde van de IJzertijd en gedurende de Archaïsche tijd onverminderd groot. Terracota decoraties, gemaakt in de zesde eeuw v.Chr. in het fries van tempels in Oriculum, vertonen een zeer grote gelijkenis met versieringen en thematiek afkomstig uit het Etruskische Velitrae en Veii. De tempels die ongeveer een eeuw later gebouwd werden in Mevania en Tudur vertonen decoratieve overeenkomsten met de heiligdommen in Volsinii en Perusia.⁸ De bouwtechniek die toegepast werd tijdens de constructie van de stadsmuren van Oriculum en Vettona in de vijfde en vierde eeuw v.Chr., alsmede de grootte van de gebruikte stenen, komt nauw overeen met methoden en bouwmaterialen die gebruikt zijn in de stadsmuren van het Etruskische Veii, Falerii Veteres, Tarquinii en Cortona.⁹

In de vierde eeuw v.Chr. veranderden de relaties tussen de steden in Umbrië en Etrurië. De Etrusken leden diverse militaire nederlagen tegen de Romeinen, onder andere bij Veii en Tarquinia, en Rome stichtte in 383 v.Chr. twee Latijnse *coloniae* in Zuid-Etrurië, Nepesin en Sutrinum.¹⁰ De Romeinen en de Etrusken kenden een lange geschiedenis van culturele, economische en politieke interactie. Deze geschiedenis kenmerkt zich vooral door

⁵ Blake (2014) 205-206. Mogelijk vormt het Umbrisch-Piceense netwerk de basis van een latere Umbrische etniciteit. Zie ook Bietti Sestieri (2013) 646.

⁶ Blake (2014) 198-199. Voor het belang van Gubbio zie ook Barker en Rasmussen (2004; 1^e druk 1998) 56.

⁷ Blake (2014) 206.

⁸ Bradley (2000a) 45, 80, 82, 271-273 en Wallace-Hadrill (2008) 101-102.

⁹ Bradley (2000a) 77-82. Barker en Rasmussen (2004; 1^e druk 1998) 149-151, geven de stadsmuur van Ameria ook een Etruskische oorsprong, contra Bradley (2000a) 77-79 die een parallel met de stadsmuren gebouwd in polygonaal muurwerk van steden in Latium beargumenteert.

¹⁰ Liv. 6.21., Vell. Pat. 1.14., Cornell (2003; 1e druk 1995) 303, 309-313, 319 en Barker en Rasmussen (2004; 1e druk 1998) 265-266.

een afwisselende politieke en culturele overheersing van de één op de ander. Historici die de traditionele Romeinse geschiedschrijving volgen, suggereren dat Rome tussen de achtste en zesde eeuw v.Chr. geregeerd werd door zeven koningen.¹¹

De Romeinse en de Etruskische cultuur en politieke cultuur liepen uiteindelijk in de eerste drie eeuwen van de Romeinse Republiek sterk uiteen, waarbij de Romeinse maatschappij en politiek zich kenmerkten door overzeese expansie en een steeds grotere politieke participatie van de *plebejers*. Daarentegen bleven de Etrusken een regionaal Italiaans georiënteerde, hiërarchische samenleving.¹²

Wanneer er nauwkeuriger gekeken wordt naar het bekleden van het consulaat door senatoren van Etruskische afkomst, dan ontstaat het volgende beeld: slechts één consul met een Etruskische achtergrond is te ontdekken in de periode na de Bondgenotenoorlog. In de periode van de *Triumviri* (44 – 31 v.Chr.) komen er tenminste vier consuls uit Etruskische families. Tijdens de regering van Augustus werden er waarschijnlijk vijf consuls benoemd met een Etruskische connectie. Verder werden onder de Julisch-Claudische opvolgers van Augustus tenminste dertien mannen uit Etrurië geëerd met het consulaat, waaronder zeven tijdens de jaren van Tiberius.¹³

Eenzelfde ontwikkeling laat de prosopografie van de Umbrische aristocraten zien: slechts weinig lokale Umbrische aristocraten waren tijdens de Late Republiek en het Vroege Principaat doorgedrongen tot de senaat in Rome. Een verklaring voor deze marginale sociale mobiliteit is minder eenduidig dan bij de Etruskische aristocraten. Etnische stereotypering verminderde wellicht de sociaal-politieke ambities van veel vermogende Etrusken, maar speelde in de relatie tussen Umbriërs en Romeinen nagenoeg geen rol.¹⁴ In dit hoofdstuk zal ook aandacht gegeven worden aan het thema sociale mobiliteit van de Umbrische elite.

Landschap en nederzettingen in Umbrië, ca. 1200 – 400 v.Chr.

Hoewel de Romeinse geschiedschrijver Florus in de eerste helft van de tweede eeuw n.Chr. de Umbriërs als bewoners van Italië zeer oud noemt, *antiquissimus Italiae populus*, laat de vroege geschiedenis van Umbrië zich moeilijk beschrijven.¹⁵ Dit komt omdat het nagenoeg

¹¹ Zie bijvoorbeeld Ogilvie (1976) 30 en Alföldi (1977; 1^e druk 1965) 181-189.

¹² Cornell (2003; 1^e druk 1995) 169.

¹³ Voor consuls afkomstig uit Etrurië zie Degraffi (1952), Syme (1966) 55-60 en Torelli (1995) 56-73.

¹⁴ Farney (2007) 31 en 134-140 geeft een uiteenzetting van etnische stereotypering van Etrusken door Romeinen.

¹⁵ Flor. 1.12.1. Zie ook Plin. *HN* 3.112. voor dezelfde observatie.

onmogelijk is om te definiëren wat de grenzen van het gebied zijn. Deze onduidelijke gebiedsbepaling houdt verband met een – zowel archeologisch als epigrafisch – niet te duiden Umbrische identiteit vóór het midden van het eerste millennium v.Chr.¹⁶ Bradley stelt dat met de komst van de Romeinen, het verzet hiertegen en de militaire incorporatie als *foederatus*, er pas echt sprake is van de vorming van een specifieke etnische eenheid als Umbriërs.¹⁷

Afbeelding 11. De Valle Umbra en de Apennijnen vanaf Urvinum Hortense. Foto: T. Blokzijl (2016).

Voor het einde van de Bronstijd (ca. 1200 v.Chr.) bestaan de weinige nederzettingen in Umbrië uit kleine, lokale clusters waar niet veel over te vertellen valt.¹⁸ Een constructie van de vroegste permanente bewoningsgeschiedenis van Umbrië is voornamelijk gebaseerd op grafvelden, eenvoudig gefabriceerd aardewerk en in sommige gevallen de overblijfselen van hutten. Voor de latere plaatsen Interamna Nahars, Ameria, Spolegium, Asisium en Mevania zijn deze archeologische sporen terug te voeren tot het einde van de Bronstijd.¹⁹ Grafvelden ontstaan vanaf de zevende eeuw v.Chr. op plaatsen die later Ocrinum, Tuder en Fulginiae gaan heten en continueren in Ameria, Mevania en Spolegium.²⁰ Vanaf de vijfde en vierde eeuw v.Chr. zijn er eveneens sporen van permanente bewoning aangetroffen in Tadinum, Hispellum en Vettona.²¹

De meeste van deze nederzettingen liggen aan de rand van valleien en bassins op hogere verdedigbare plekken. Uitzonderingen hierop zijn Fulginiae en Mevania, die in de

¹⁶ Blake (2014) 190-191, Bradley (2000a) 27-28 en Cornell (2003; 1^e druk 1995) 36.

¹⁷ Bradley (2000a) 28 en (2000c) 126.

¹⁸ Blake (2014) 183, zie ook Bradley (2000a) 44.

¹⁹ Bietti Sestieri (2013) 647 en Bradley (2000a) 42, 89-90. Voor de IJzertijd (ca. 900 – 400 v.Chr.) laat Interamna Nahars de grootste continuïteit zien wat betreft voortzetting van aanwezige grafcultuur.

²⁰ Bradley (2000a) 43, 77-79 en 90-92.

²¹ Bradley (2000a) 43.

vruchtbare vallei, de *Valle Umbra*, liggen. Dit spreidingspatroon suggereert dat er sinds de Bronstijd economische diversiteit bestond door in de hogere gedeelten het vee te laten grazen en in de *Valle Umbra* gewassen te verbouwen.²²

Naast nederzettingen werd er gedurende de IJzertijd een systeem van versterkingen gebouwd in de heuvels en bergen. Deze hadden een defensieve functie en waren veelal op zichtlijnen van elkaar gebouwd.²³ Samen met heiligdommen, die eveneens op heuvels en bergen gebouwd werden, konden deze forten uitgroeien tot versterkte nederzettingen (*oppida*). Dergelijke vormen van proto-urbanisering waren de voorganger van latere steden als Spolegium, Trebiae, Hispellum en Asisium.²⁴ Deze steden zijn gelegen op hogere, verdedigbare plekken aan de rand van de *Valle Umbra*.

Confrontatie en incorporatie in de Midden Republiek, ca. 400 – 250 v.Chr.

Al tijdens de tweede helft van de IJzertijd ontstaan er met name langs de vruchtbare valleien onafhankelijke stadstaten die klein en compact gebouwd werden op hoger gelegen delen. Vanaf de vierde eeuw v.Chr. verschenen er monumentale tempels, gedecoreerd met terracotta figuren, in onder andere Tuder, Bettona, Mevania, Ameria, Asisium en Urvinum Hortense.²⁵ Eveneens werden er in Umbrië vanaf deze eeuw fortificaties aangelegd, zoals overal op het Italische schiereiland.²⁶ Stadsmuren uit deze periode zijn terug te vinden in de centra van Oriculum, Vettona, Ameria, Asisium en mogelijk Urvinum Hortense.²⁷ Dit urbaniserings- en monumentaliseringsproces geeft, volgens Bradley, niet een eigen specifieke Umbrische stedelijke cultuur weer, maar veel meer een op Etruskisch geënte manier van verstedelijking die sterk beïnvloed was vanuit nabijgelegen steden als Perugia en Volsinii.²⁸

De Romeinse verovering van de Umbrische gemeenschappen hangt voornamelijk samen met de Romeinse ambitie om natuurlijke toegangswegen te beheersen die vanuit Rome

²² Bietti Sestieri (2013) 646, Bradley (2000a) 48-49 en Cornell (2003; 1^e druk 1995) 32.

²³ Bradley (2000a) 53-55 en (2000c) 121.

²⁴ Bradley (2000a) 55, 59-60, 65 en 67.

²⁵ Verzar (1976) 126, Bradley (2000a) 80 en (2000c) 123.

²⁶ Sewell (2016) 611-613.

²⁷ Bradley (2000c) 123.

²⁸ Bradley (2000a) 82.

gezien richting Etrurië lopen.²⁹ Zo werd Mevania bijvoorbeeld door de Romeinen gezien als een belangrijke strategische locatie. De stad was gelegen in de vlakke en vruchtbare *Valle Umbra* die beschouwd werd als een achteringang richting Perugia en Etrurië. Deze territoriale ambities gaven redenen tot verzet in Umbrië en een alliantie tegen Rome werd dan ook snel gevormd. Na een Romeinse overwinning in 308 v.Chr. bij Mevania viel de Umbrische coalitie echter langzaam uit elkaar.³⁰ De Romeinse overwinning van 308 v.Chr. werd besloten met de controle over de Tibervallei door een toezegging van vrede, vriendschap en belofte – *amicitia* en *sponsio* – aan de bevolking van Ocrinum.³¹

Een paar jaar later volgde de Romeinse consolidatie van Umbrië de loop van de rivier de Nar die uiteindelijk verdere toegang verleende tot de vruchtbare en strategisch gelegen *Valle Umbra*. Dit geschiedde door de belegering en verovering van het Umbrische Nequinum, hersticht als Latijnse kolonie Narnia in 299 v.Chr.³² Uiteindelijk werd in 295 v.Chr. een coalitie van Galliërs, Samnieten, Umbriërs en Etrusken verslagen bij Sentinum.³³ Na deze nederlaag viel het doek voor de onafhankelijke Umbrische gemeenschappen: bilaterale verdragen met Rome werden gesloten en verdere kolonisatie volgde in Umbrië.

Interamna Nahars, eveneens gelegen aan de Nar, werd waarschijnlijk in 290 v.Chr. een Latijnse kolonie. Hiervoor zijn weliswaar geen aanwijzingen in de literaire teksten of epigrafie te vinden, maar de archeologische resten, zoals een orthogonale stadsplattegrond, duiden erop dat de stad na 290 v.Chr. een Latijnse kolonie werd.³⁴ In 241 v.Chr. werden vanuit Rome kolonisten gezonden naar Spoletium, strategisch gelegen aan de rand van de *Valle Umbra*, waarmee ook deze stad de status van een Latijnse kolonie kreeg.³⁵ Na de veldslag bij Sentinum sloten de leiders van de Umbrische gemeenschappen verdragen met Rome om “vriend en bondgenoot” te worden.³⁶ Umbriërs vochten voortaan als *socii* mee in de

²⁹ Voor de Romeinse verovering van Umbrië eind vierde en begin derde eeuw v.Chr. zie vooral Harris (1971) 49-78, Cornell (2003; 1^e druk 1995) 356-363 en Bradley (2000a) 107-117.

³⁰ Harris (1971) 51, Bradley (2000a) 124.

³¹ Liv. 9.41., Harris (1971) 51 en 57, Bradley (2000a) 110 en (2000b) 4.

³² Liv. 9.6. en 10.10., Scopacasa (2016) 42, Cornell (2003; 1^e druk 1995) 357, Bradley (2000a) 113-114, (2000b) 4 en Harris (1971) 61.

³³ Liv. 10.26.27-30., Flor. 1.12.1., Harris (1971) 69-74, Cornell (2003; 1^e druk 1995) 359-362 en Bradley (2000a) 115-116.

³⁴ Bradley (2000a) 130-132 en (2000b).

³⁵ Vell. Pat. 1.14., Harris (1971) 99, Bradley (2000a) 128-138, (2000b) 4 en Wallace-Hadrill (2008) 87.

³⁶ Harris (1971) 98-101 en Wallace-Hadrill (2007) 364.

oorlogen van de Romeinse Republiek.³⁷ De eerste oorlog waar Umbriërs naast Romeinen en andere bondgenoten vochten was echter op Italisch grondgebied tegen de Griekse stad Tarentum, gelegen in Zuid-Italië, en haar bondgenoot koning Pyrrus van Epirus (280 – 275 v.Chr.).³⁸

Pacificatie en het Romeinse wegennetwerk in Umbrië, ca. 250 – 30. Chr.

Genoodzaakt door de expansie in Italië gedurende de derde eeuw v.Chr. intitueerden de gezagdragers van de Republiek de aanleg van een wegennetwerk. Verschillende historici en archeologen stellen dat één van de belangrijkste redenen hiervoor was het leggen van een fysieke als ook een mentale verbinding tussen Rome en haar koloniesteden.³⁹ Dit gebeurde niet alleen in Umbrië maar in geheel Italië. Door middel van goed onderhouden en functionerende wegen ontstond de perceptie dat de reistijd van personen, goederen en berichtgeving verkleind werd en daarmee de mentale en fysieke afstand.⁴⁰ Ray Laurence en Francesco Trifilò (2015) hebben vastgesteld dat de Romeinse wegen sterk bijgedragen hebben aan het monumentaliseringsproces in Italische steden.⁴¹ Romeinse ideeën en producten werden via het wegennet verspreid over het Italische schiereiland, zoals de conceptualisering van een typische Romeinse stad en de verspreiding van innovaties met betrekking tot metseltechnieken en bouwconstructies. De *Via Ameria* en *Via Flaminia* hebben dan ook een belangrijke rol gehad in het politieke, sociale en culturele veranderingsproces dat waarneembaar is in de Umbrische steden tussen ca. 100 v.Chr. en 200 n.Chr.

Na de overwinning op het Etruskische Tarquinia stuurde Rome kolonisten naar Zuid-Etrurië om het veroverde gebied te pacificeren, waarna de Latijnse *coloniae* Nepet en Sutrium gesticht werden in 383 v.Chr.⁴² In de jaren na de stichting van deze steden werd gewerkt aan een verbindingroute met Nepet. Aan het einde van de vierde eeuw v.Chr. werd het eerste deel van de latere *Via Ameria* aangelegd: deze weg verbond Nepet met Rome.⁴³ Dit eerste

³⁷ Kent (2012) 76-77.

³⁸ Voor de oorlog tegen Tarentum en Pyrrus van Epirus zie o.a. Cornell (2003; 1^e druk 1995) 363-364.

³⁹ Laurence (2011; 1^e druk 1999) 78-79, Horden en Purcell (2008; 1^e druk 2000) 128, Potter (1992; 1^e druk 1987) 127 en Wallace-Hadrill (2007) 364.

⁴⁰ Laurence (2013) 306.

⁴¹ Laurence en Trifilò (2015) 110-114. Zie ook de bijdrage van Morley (2015) 53 en verder.

⁴² Liv. 6.21. en Vell. Pat. 1.14.

⁴³ Potter (1992; 1^e druk 1987) 127.

deel werd, tot het kleine plaatsje Baccanae, in 154 v.Chr. opnieuw geplaveid en ging onderdeel uitmaken van de *Via Cassia*, de weg die Rome met steden gelegen in het Noorden van Etrurië verbond, zoals Arretium, en later Florentia en Pisae.

De uitbreiding van het Romeinse grondgebied naar het Noorden vormde een impuls om de *Via Ameria* ook verder door te trekken. In 241 v.Chr. werd het territorium van Falerii geannexeerd. De stad werd verwoest en haar bewoners bouwden later een nieuwe stad (Falerii Novi) een paar kilometer ten westen van de oude woonplaats.⁴⁴ De *Via Ameria* werd doorgetrokken naar Falerii Novi en verder noordelijk werd contact gemaakt met de reeds gepacificeerde Umbrische steden Ameria en Tuder. Hierna volgde de weg de loop van de Tiber, waarna de verbindingsweg eindigde in Perusia.

Hoewel de *Via Ameria* een groot aantal steden in de Tiber-vallei met Rome verbond, vormde deze niet de belangrijkste route. Deze rol was weggelegd voor de *Via Flaminia* die vanaf 220 v.Chr. werd aangelegd en grote delen van Umbrië ontsloot, en tevens het Tyrrheense kustgebied met de Adriatische kust verbond. Deze weg was in eerste instantie aangelegd om Rome te verbinden met haar koloniesteden Narnia, Interamna Nahars, Spolegium en uiteindelijk Ariminum.⁴⁵ Deze laatstgenoemde Latijnse kolonie werd in 268 v.Chr. gesticht als een vooruitgeschoven post van Rome om de Adriatische flank van de Apennijnen te controleren tegen invallen van Keltische stammen afkomstig uit het Noorden en het Alpengebied.⁴⁶ Bovendien bleek het een geschikte locatie van waaruit de Po-vallei veroverd en gepacificeerd kon worden.

De route die de *Via Flaminia* volgt, suggereert dat het doel van de aanleg gericht was op de communicatie met de veroverde Umbrische gebieden en met eerder genoemde koloniesteden.⁴⁷ Vanuit Rome loopt de weg langs de westelijke oever van de Tiber, maar gedurende de eerste zestig tot zeventig kilometer, tot aan Otricoli, doet de weg geen enkele noemenswaardige plaats aan. Wanneer een reiziger was aangekomen in Narnia dan was er de keuze om het oostelijke of westelijke deel van de *Via Flaminia* te volgen: de weg splitst zich hier in twee routes (zie kaart 4). Het is onbekend welk deel ouder is, maar het oostelijke deel werd wellicht eerder aangelegd aangezien Interamna Nahars en Spolegium in de derde eeuw

⁴⁴ Harris (1971) 168, Potter (1992; 1^e druk 1987) 132 en Bradley (2000a) 134.

⁴⁵ Voor de stichting van de Latijnse kolonie Ariminum zie Vell. Pat. 1.14.

⁴⁶ Potter (1992; 1^e druk 1987) 131 en Laurence (2011; 1^e druk 1999) 21-22.

⁴⁷ Laurence (2011; 1^e druk 1999) 21-23, (2013) 303-305 en 307.

v.Chr. Latijnse koloniesteden werden en deze route bovendien toegang gaf tot de vruchtbare *Valle Umbra*.⁴⁸

De werkzaamheden die gepaard gingen met de aanleg van de *Via Flaminia* vormden een ‘multiplier’ voor de gehele bouwnijverheid in aanliggende regio’s en steden. Bruggen bijvoorbeeld, waren nodig om de rivieren Tiber en Nar over te kunnen steken.⁴⁹ Steengroeves floreerden door de aanleg van bruggen, wegen en eveneens door het continue onderhoud dat nodig was.⁵⁰ Bovendien werd er in gemeenschappen gelegen aan de grote wegen meer monumentale architectuur gebouwd dan in steden die niet aan een doorgaande verbinding lagen.⁵¹

Afbeelding 12. Boog van een brug van de *Via Flaminia* over de rivier de Nar, gebouwd naast Narnia (Narni) onder Augustus.

Foto: T. Blokzijl (2016).

Gedurende het Principaat van Augustus onderging de *Via Flaminia* een monumentaliseringsproces: de weg en bruggen (zie afb. 12) werden gerenoveerd en zowel aan het begin in Rome als aan het eindpunt in Ariminum werden triomfbogen geplaatst.⁵² De

⁴⁸ Potter (1992; 1^e druk 1987) 131.

⁴⁹ Laurence (2011; 1^e druk 1999) 73-76.

⁵⁰ Laurence (2011; 1^e druk 1999) 71-73.

⁵¹ Laurence en Trifilò (2015) 112.

⁵² *Res Gestae* 20.5. Ik volg hier de teksteditie van Cooley (2012; 1^e druk 2009), de volledige teksts luidt: *consul septimum viam Flaminiam a[b urbe] Ari[minum munvi pontes]que omnes praeter Mulvium et Minucium*. Zie verder Suet. *Aug.* 30. en Dio Cass. 53.22.

indrukwekkende omvang van een dergelijk project alsmede de overwinning van de mens op de natuur maakte de constructie van wegen passend bij de ideologie van het Principaat.⁵³ Voor Augustus in het bijzonder vormden de beheersing en daaraan gekoppelde renovatie van het wegennet een symbolische vereniging van Italië: *Tota Italia*.⁵⁴

Het municipaliseringsproces in Romeins Umbrië, ca. 90 – 30 v.Chr.

Aanvankelijk konden de Etrusken en Umbriërs ervan weerhouden worden om openlijk in opstand te komen tegen Rome tijdens de Bondgenotenoorlog, door hen het Romeins burgerrecht te geven.⁵⁵ De meeste gemeenschappen in Umbrië kregen dit burgerrecht met de invoering van de *Lex Julia* in 90 v.Chr.⁵⁶ Rome probeerde de rebellen in Corfinium de wind uit de zeilen te nemen door de weifelende Umbriërs en Etrusken het zo verlangde burgerrecht te geven, waardoor zij grotendeels afzijdig bleven in de strijd.

Tijdens de Bondgenotenoorlog en de jaren daarna, onder de heerschappij van Sulla, kregen deze gemeenschappen de status van *municipium civium Romanorum* en werden daarmee *municipia optimo iure*.⁵⁷ Dit betekende dat de inwoners van deze Umbrische gemeenschappen nog steeds Umbriërs waren, maar volledig Romeins burgerrecht genoten. Bovendien hadden zij het recht om hun gemeenschap te besturen naar lokale rechten en tradities. Nu is in hoofdstuk 2 duidelijk gemaakt dat deze “lokale rechten en tradities” voornamelijk binnen nieuwe Romeinse, juridische, kaders ingepast werden waardoor de magistratuur en stedelijke wetgevingen van de *municipia* in Romeins Italië uniformer werden.

De transformatie van Italische *socius* naar die van een *municipium* met Romeins burgerrecht bracht een zekere mate van sociale en juridische standaardisering in Umbrië, evenals in geheel Italië (zie hoofdstuk 2). Het civiele bestuur in de vorm van Romeinse magistratuur zoals *IIviri* of *IIIviri*, *aediles*, *quaestores* en *quinquennales* werd uniformer vastgelegd in stedelijke wetgevingen, zoals ook in appendix 5 te zien is. Enkele inscripties uit

⁵³ Patterson (2003) 95.

⁵⁴ Voor de relatie tussen de *Via Flaminia* en Augustus zie Potter (1992; 1^e druk 1987) 135-137, Patterson (2003) 93-94, Laurence (2011; 1^e druk 1999) 42-43, 65 en Cooley (2016) 105.

⁵⁵ Cic. *Balb.* 21., Vell. Pat. 2.16., App. *B Civ.* 1.49., Bispham (2007) 162-164, Bradley (2007) 305 en Harris (1971) 218-229.

⁵⁶ Cic. *Balb.* 21., Vell. Pat. 2.16., App. *B Civ.* 1.49. en Bispham (2007) 162-164. Zie ook Blokzijl (2014) voor de sociale en politieke gevolgen van deze juridische uniformisering.

⁵⁷ Laffi (1983) 61-63, Mouritsen (2007), Edmondson (2010) 256-258 en Zuiderhoek (2017) 83-84.

Asisium laten dit goed zien. Zoals hierboven uiteengezet is, wordt er voor de Bondgenotenoorlog nog gebruik gemaakt van de Umbrische titulatuur voor magistraatsfuncties. In twee inscripties die waarschijnlijk direct na de Bondgenotenoorlog opgesteld werden, wordt de belangrijkste magistratuur aangeduid in het Latijn met uniforme *IIIIViri*.⁵⁸

Een aantal steden (Narnia, Interamna Nahars en Spolegium) met de status van *colonia Latina*, had Latijns burgerrecht en kreeg tijdens de Bondgenotenoorlog het Romeins burgerrecht: deze steden werden dan ook géén Romeinse *coloniae* maar *municipia optimo iure*.⁵⁹ Onder Octavianus werd Tuder een *colonia Iulia*, waarschijnlijk in 36 v.Chr, na de slag bij Naulochus tegen Sextus Pompeius.⁶⁰ Hispellum werd al eerder na 42 v.Chr. een *colonia Iulia* vlak na de grootscheepse overwinning van Octavianus en Marcus Antonius op Brutus en Cassius bij Philippi in Griekenland en de daarop volgende demobilisatie.⁶¹ In beide steden werden veel veteranen gehuisvest. Op basis van geschriften van de *agrimensores* is het mogelijk om ook Ameria aan te merken als een *colonia Iulia* (zie appendix 3).

Vanuit een juridisch oogmerk veranderde een aantal zaken wanneer een *municipium* transformeerde in een Romeinse kolonie, een *colonia Iulia* (zie appendix 3). Lokale rechten en tradities konden echter niet ingepast worden in de nieuwe stedelijke constituties: de stad en haar inwoners waren nu zo Romeins als Rome zelf was. Deze verschuiving van status had bovenal een grote symbolische waarde die voornamelijk gestoeld is op tradities uit het verleden, toen Romeinse *coloniae* in rechten en plichten wél verschilden met de *municipia*. De status van *colonia* heeft vooral veel aantrekkingskracht wegens haar prestige omdat, volgens Aulus Gellius, de inwoners van de nieuwe *coloniae* deel uit gingen maken van de grootsheid en majesteit van het Romeinse volk.⁶² Bovendien werd Augustus beschouwd als *patronus* van alle *coloniae* die hij gesticht had en van alle gemeenschappen die hij

⁵⁸ *CIL* 11.8021 en *EDH* 003966 (= *EDR* 078221).

⁵⁹ Er bestaat een waarschijnlijkheid dat de stad Spolegium tijdens het bewind van Sulla aangewezen werd als veteranenkolonie, zie Santangelo (2007) 154. Bispham (2007) geeft een overtuigende argumentatie dat Interamna Nahars de status had van *colonia latina*.

⁶⁰ Harris (1971) 313 en Keppie (1983) 71, 176.

⁶¹ Harris (1971) 312, Keppie (1983) 179, Sisani (2006) 10-106 en Eck (2006) 81-88.

⁶² Gell. *NA* 16.13.9. De volledige tekst luidt: *Quae tamen condicio, cum sit magis obnoxia et minus libera, potior tamen et praestabilior existimatur propter amplitudinem maiestatemque populi Romani, cuius istae coloniae quasi effigies parvae simulacraque esse quaedam videntur, et simul quia obscura oblitterataque sunt municipiorum iura, quibus uti iam per innotitiam non queunt.*

promoveerde in status.⁶³ Het streven naar status in de vorm van *coloniae* door de lokale elite past in een samenleving zoals de Romeinse, waar interne en externe concurrentie tussen elites een belangrijke sociale en politieke rol vervulde.

De Umbrische steden die veranderden van *municipium* naar *colonia Iulia* (Tuder, Hispellum en wellicht Ameria) laten echter geen afwijkend monumentaliseringspatroon zien ten opzichte van de andere gemeenschappen in de regio. De stelling van Noreña en Edmondson dat vergaande monumentalisering het doel diende om een bepaalde juridische status te verkrijgen, gaat voor Umbrië niet op (zie hoofdstuk 1 par. 1.3).⁶⁴ De ontwikkelingen met betrekking tot monumentalisering en status van een gemeenschap passen wat betreft de Umbrische steden beter bij de visie van Laurence *cum suis* en Revell (zie hoofdstuk 1 par. 1.3).⁶⁵ In beide publicaties wordt een heterogeen beeld geschetst waarin er sterke verschillen zijn waar te nemen in monumentalisering van steden en toegekende status.

Wel veranderde de status van geheel Umbrië door toedoen van Augustus. Maar met het incorporeren van Umbrië in de Romeinse *res publica* verdween Umbrië als geografische entiteit en gemeenschap niet. Sterker nog, met de invoering van de elf nieuwe *regiones* door Augustus (zie kaart 1) werden de Umbriërs (*regio VI Umbria*) pas echt een collectief dat ze daarvoor nog nooit geweest waren. Hoewel het onduidelijk is wat precies de redenen en functies waren van de door Augustus ingevoerde *regiones*, werd er wel een directe verbinding gelegd tussen territorium en identiteit.⁶⁶ Maar de benoeming, plaatsing en begrenzing van de Augusteïsche *regiones* viel niet altijd samen met de gebieden waar de Italische volken leefden vóór de Romeinse verovering en is dus in zekere mate ‘an invention of tradition’ te noemen. Eén, wellicht onbedoeld, gevolg is evenwel duidelijk: bovengenoemde regionale indeling vormde het sluitstuk van een lange periode van Romeinse militaire, bestuurlijke en administratieve inmenging in de regio die de onderlinge cohesie en identiteit van de Umbriërs bevorderde.

⁶³ Nicols (2014) 92-97.

⁶⁴ Noreña (2010) 541-542 en Edmondson (2010) 251.

⁶⁵ Revell (2009) 99-100, 107-109 en Laurence et al. (2011) 106.

⁶⁶ Harris (1971) 318, Witcher (2000) 221-222, Dench (2005) 200-201 en Blake (2014) 246-250.

4.2. Monumentale cultuur: archeologie en epigrafie in Umbrië

In deze paragraaf zal een overzicht gepresenteerd worden van het archeologische en epigrafische materiaal dat een rol zal spelen in dit hoofdstuk. Hier zal wat betreft archeologie, evenals in dit gehele hoofdstuk, de nadruk gelegd worden op architectuur zoals die nog steeds identificeerbaar is. Dit kan betekenen dat delen Romeins muurwerk in (nog) bestaande Middeleeuwse bouwwerken zichtbaar aanwezig zijn of dat contouren, fundamenteën en muurresten herkenbaar zijn in het landschap. Deze bouwwerken zijn opgenomen in appendix 4 en in de kaarten 5, 6 en 7. Een enkele maal wordt sculptuur in de vorm van bouwornamenten en vrijstaande beelden besproken. Dit wordt alleen gedaan waar het een verdieping en bredere context geeft aan de architectonische en epigrafische bronnen.

In appendix 5 zijn 83 inscripties opgenomen, waarvan 78 een direct verband laten zien tussen een bepaalde vorm van euergetisme en de sociaal-politieke status van de schenker. Voor een vijftal inscripties is er geen verband te leggen tussen schenking en status. Deze zijn toch opgenomen, omdat de giften wel duidelijk vermeld staan in de inscripties en daardoor de dataset vollediger maakt. De gegevens gepresenteerd in appendix 5 zijn tot stand gekomen door nader onderzoek te doen naar epigrafisch materiaal afkomstig uit de veertien Umbrische steden die genoemd worden in deze case study (zie kaart 4). De inscripties in de appendix zijn geordend op specifieke giften; bouwwerken, banket of voedseluitdelingen, geldbedragen, spelen en onbekende giften. De dateringen van de inscripties die in dit onderzoek gegeven worden, zijn afkomstig uit diverse digitale corpora.⁶⁷

Archeologie

Het archeologisch onderzoek naar urbane ontwikkeling in de steden van Umbrië gedurende de Romeinse tijd laat een rijke bouwgeschiedenis zien (zie appendix 4). Uiteraard is de kwaliteit van het archeologisch materiaal in de ene plaats beter dan in de andere. Zo zijn in Fulginiae, Trebiae en Vettona nauwelijks nog structuren van bouwwerken waar te nemen en zijn in Mevania, Spolegium (zie afb. 13 en 14), Hispellum en Tuder veel muurresten en funderingen van Romeinse gebouwen geïncorporeerd in architectuur uit latere perioden. Interamna Nahars (Terni) en Narnia (Narni) groeiden in de twintigste eeuw uit tot de belangrijkste industriesteden van de regio. Tijdens deze industrialisering heeft oudere architectuur plaats

⁶⁷ Hierbij is gebruik gemaakt van digitale corpora zoals *Europeana Eagle Project*, *Epigraphische databank Heidelberg*, *Epigraphic database Rome* en de digitale versies van het *CIL* en *ILS*.

moeten maken voor moderne infrastructuur. Op sommige plaatsen zijn archeologische sporen deels of geheel verdwenen maar op andere plekken is juist een groot aantal Romeinse bouwwerken nog geheel of grotendeels zichtbaar, zoals in Spolegium, Ocrinum en Carsuale.

Afbeelding 13. Mevania (Bevagna), resten van een tempel uit de Republikeinse periode. De fundamenteën en ornamenten zijn opnieuw gebruikt en opgenomen in een woning.

Foto: T. Blokzijl (2016).

Afbeelding 14. Spolegium (Spoleto), de “boog van Drusus” (23 n.Chr.) is gedeeltelijk geïncorporeerd in bestaande woningen. Rechts zijn delen van de tempel voor Mars nog te zien. Ook goed zichtbaar is het hoogteverschil tussen de hedendaagse straat en de Romeinse weg.

Foto: T. Blokzijl sr. (2016).

In appendix 4 is een overzicht gegeven van de Romeinse bouwwerken die – in meer en mindere mate – zichtbaar zijn in het huidige stadsbeeld of landschap. In dit overzicht is per antieke stad de aanwezige architectuur opgenomen en ook de mogelijke functionele levensduur van deze bouwwerken. Een chronologische ontwikkeling is te ontdekken uit deze

gegevens: stadsmuren werden veelal gebouwd in de vijfde en vierde eeuw v.Chr. en een monumentaliseringsproces in de stedelijke centra is waar te nemen onder de regering van Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers. Theaters werden bijna allemaal in de Augusteïsche periode gebouwd en amfitheaters in de Julisch-Claudische tijd. In paragraaf 4.6 wordt de sociaal-culturele functie die theaters en amfitheaters in de Umbrische steden vervulden nader uiteengezet. Andere vormen van architectuur die het stadsbeeld konden verfraaien, zoals een porticus, triomfboog, heiligdom of basilica, werden vaak gedurende de heerschappij van Augustus gebouwd. Ook is te zien dat thermen later werden neergezet: vanaf het midden van de eerste eeuw of tweede eeuw n.Chr. verschenen deze pas in Umbrië.⁶⁸ Deze latere ontwikkeling van een badcultuur past bij het beeld dat voor heel Italië geldt, met uitzondering van Campanië.⁶⁹

De bouwtechnieken die gebruikt werden, laten een verscheidenheid zien aan traditionele of lokale stijlen en toepassingen, zoals bijvoorbeeld polygonaal muurwerk, maar ook specifiek Romeinse technieken zoals *opus reticulatum*. In Rome werd *opus quasi reticulatum* voor het eerst in het laatste kwart van de tweede eeuw v.Chr. toegepast en pas later, na de Bondgenotenoorlog, in andere steden in *Latium Vetus* en zuidelijk Campanië.⁷⁰ Door de op gestandaardiseerde wijze gefabriceerde, piramidevormige blokjes met de punten

⁶⁸ Uitzondering zijn mogelijk de thermen van Carsulae en Hispellum. Het archeologisch onderzoek in Carsulae laat zien dat het bouw materiaal veelvuldig opnieuw gebruikt werd gedurende verbouwingen. De vondst van een aantal unieke *tegulae* die eveneens gebruikt werden in de Stabiaanse baden te Pompeii, maken het volgens Whitehead (2010) mogelijk om het oorspronkelijke gebouw te dateren tot de late tweede eeuw v.Chr. Een inscriptie uit de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. laat zien dat de baden wederom gerenoveerd werden, *CIL* 11.4594: [---] / [p]iscinam, ornamenta / de suo fec(it). In Plin. *Ep.* 8.8. wordt melding gemaakt van de schenking van een badhuis net buiten de stadsmuren van Hispellum. Het gebouw zou tijdens de regering van Augustus geschonken zijn door de inwoners van de stad. De kerk van San Claudio werd later gebouwd op de fundamenten van het badhuis, zie Sisani (2006) 115.

⁶⁹ De data van Jouffroy (1986) 51-53, 93-96 en 125-129 laten zien dat in Campanië badhuizen al in de tweede eeuw v.Chr. en soms eerder gebouwd werden en dat pas vanaf de tweede eeuw n.Chr. deze in heel Italië opgetrokken werden. Zie Yegül (2013) 30-31 en Gros (2011; 1^e druk 1996) 391-395 voor de verspreiding over Italië van typen badhuizen zoals die voorkwamen in Campanië. De studie van Fagan (2002) 131-136 en 142-154 geeft voor o.a. Italië de distributie van thermen en *balnea* in tijd en geografie weer en de rol van lokale magistraten en schenkers in dit proces.

⁷⁰ Coarelli (1977) 14-16, Adam (1994) 129-131 en Torelli (1995) 212-220. Sear (1998; 1^e druk 1982) 76 en Anderson (1997) 150 menen dat het Theater van Pompeius (ca. 55 v.Chr.) het eerste bouwwerk was dat uitgerust werd met *opus reticulatum* i.p.v. *opus quasi reticulatum*.

in het *opus caementicium* te steken, konden op een snelle en efficiënte manier egale wanden gerealiseerd worden waarop stucwerk aangebracht werd.⁷¹

Een groot nadeel van deze metseltechniek is dat bij het metselen diagonale lijnen ontstaan, waardoor er snel scheuren in het muur- en pleisterwerk kunnen komen: Vitruvius waarschuwde hier al voor.⁷² Om dergelijke schade aan stucwerk te voorkomen werd vanaf de Augusteïsche periode, en vooral daarna, het *opus vittatum* gebruikt. In Umbrië werd het *opus vittatum* veel toegepast. Deze techniek bestaat uit het aanbrengen van rechthoekige (bijna vierkante) blokken, op een dusdanige manier zodat er geen rechte breuklijnen konden ontstaan.⁷³

Daarnaast zijn er voldoende voorbeelden te vinden van bouwwerken met een duidelijke Hellenistische oriëntatie, maar waar een lokale vertaling of inpassing aan gegeven werd (zie par. 4.4). Ook zijn er stilelementen teruggevonden die direct te herleiden zijn naar architectonische conventies zoals die in het Rome van Augustus toegepast werden. In de onderstaande paragrafen wordt deze wijze van overname en inpassing onderzocht én welke specifieke keuzes de lokale elite maakte in dit proces.

In dit onderzoek kan niet alleen ingegaan worden op het archeologisch architectonische deel van het bronnenmateriaal. De muurresten en funderingen geven immers geen directe informatie over de personen die deze bouwprojecten hebben geïnitieerd en gefinancierd. Deze monumentale bouwwerken kunnen natuurlijk geplaatst worden binnen de heersende opvattingen onder archeologen en historici wat betreft het recprocitaire en euergetische karakter van de Grieks-Romeinse communautaire samenleving.⁷⁴ Deze vrijgevigheid vormde immers, samen met andere giften, de stedelijke politieke cultuur in het Romeinse rijk en daarmee ook in de gemeenschappen van Umbrië.⁷⁵

De archeologische data in de vorm van architectuur kunnen inderdaad geïnterpreteerd worden vanuit bovenstaand verklarend en alom geaccepteerd theoretisch kader. Maar daarmee

⁷¹ Rakob (1976) 372 en Taylor (2014) 204-205.

⁷² Vitr. *De arch.* 2.8.1. de volledige tekst luidt: *Structurarum genera sunt haec: reticulatum quo nunc omnes utuntur, et antiquum quod incertum dicitur. Ex his venustius est reticulatum, sed ad rimas faciendas ideo paratum, quod in omnes partes dissoluta habet cubilia et coagmenta.*

⁷³ Adam (1999; 1^e druk 1994) 131, 135 en Anderson (1997) 155-156.

⁷⁴ Zie Lendon (2005) en in het bijzonder de studie van Veyne (1976).

⁷⁵ Voor Italië en de westelijke provincies; Patterson (2006), Revell (2009), Edmondson (2010) en Laurence et al. (2011). Voor het Oosten van het Romeinse rijk; Zuiderhoek (2009a), (2009b) en (2014), Gleason (2010) en recentelijker Ng (2015).

is er echter nog geen zichtbare verbinding gelegd met de Umbrische stedelijke elite waar van uitgegaan wordt, dat die deze giften mogelijk maakte. Belangrijke vragen als wie waren de daadwerkelijke personen die de giften initieerden en betaalden en welke status en intermediaire positie hadden zij op lokaal en regionaal niveau (zie fig. 1), blijven vooralsnog onbeantwoord. Om op deze vragen antwoorden te krijgen, wordt het onderzoek uitgebreid en verdicht met epigrafische bronnen (zie appendix 5) waarin getracht wordt gegevens als namen, status, dateringen en soorten giften te verbinden met het bestaande archeologisch bronnenmateriaal gepresenteerd in appendix 4 en de paragrafen hieronder.

Epigrafie

Vanaf de tweede eeuw v.Chr. deed het Latijn zijn intrede in de epigrafische cultuur van Umbrië.⁷⁶ Het Umbrisch werd tot de Bondgenotenoorlog frequent gebruikt in met name grafinscripties. Na de Bondgenotenoorlog verdween het Umbrisch in hoog tempo en werd volledig vervangen door het Latijn. Net als met het langzaam verdwijnen van het Etruskisch (zie hoofdstuk 2 par. 2.2) vormden de Bondgenotenoorlog en vervolgens de municipalisering van Romeins Italië een cesuur in de toepassing van het Latijn in de publieke ruimte. Een dedicatie voor Jupiter gevonden in Ameria, die gedateerd wordt rond het midden van de tweede eeuw v.Chr., geldt als mogelijke eerste Latijnse inscriptie in Umbrië.⁷⁷ Tweetalige inscripties opgesteld in zowel het Umbrisch als het Latijn komen voor, maar het zijn er niet heel veel.⁷⁸

De eerste in het Latijn opgestelde inscriptie die verband houdt met het monumentaliseringsproces in deze regio is afkomstig uit Asisium eind tweede eeuw en begin eerste eeuw v.Chr.⁷⁹ In de inscriptie staat dat de lokale magistraten (zes *marones*) Asisium

⁷⁶ Bradley (2000a) 215, (2007) 307, Wallace-Hadrill (2007) 366 en (2008) 86- 88.

⁷⁷ *CIL* 12.2101 (= *CIL* 11.4348), Bradley (2000a) 209, 294 en (2007) 299.

⁷⁸ Bradley (2007) 301 en Wallace-Hadrill (2007) 365.

⁷⁹ *CIL* 12.2112 (= *CIL* 11.5390 = *ILS* 5346), Harris (1971) 184, Bradley (2000a) 210, 295, Sisani (2006) 96, Wallace-Hadrill (2007) 365 en (2008) 87. De inscriptie wordt gedateerd tussen ca. 110 – 90 v.Chr. De volledige tekst, volgens Bradley (2000a) 295, luidt: *Post. Mimesius C(ai) f(i)lius T(itus) Mimesius Sert. f(i)lius Ner. Capida C(ai) f(i)lius Ruf. / Ner. Babrius T(it) f(i)lius C(aius) Capidas T(it) f(i)lius C(ai) n(epos) V. Voisienus T(it) f(i)lius marones / murum ab fornice ad circum et fornicem cisternamq(ue) d(e) s(enatus) s(ententia) faciundum coiravere*. Omdat het municipaliseringsproces nog niet gestart was in ca. 110-90 v.Chr. is er hier nog geen sprake van Romeinse magistratuur en lidmaatschap van een bepaalde *ordo*. Daarom is er voor gekozen om deze inscriptie niet op te nemen in appendix 5.

uitrustten met een nieuwe stadsmuur, een cisterne en een boog. Gedurende de eerste eeuw v.Chr. werden deze nieuwgebouwde stadsmuren weer ingrijpend gerepareerd; mogelijk waren ze beschadigd geraakt tijdens de burgeroorlogen.⁸⁰ De stijl van de letters en het gebruik van de Umbrische titulatuur door de magistraten laat duidelijk zien dat deze inscriptie afkomstig is uit de tijd van vóór het municipaliseringsproces dat pas na de Bondgenotenoorlog plaatsvond. Een voorwaarde voor het verkrijgen van Romeins burgerrecht was dat inscripties die een relatie hadden met de publieke zaak van de gemeenschap opgesteld moesten worden in het Latijn: inscripties in het Umbrisch kwamen na de Bondgenotenoorlog niet meer voor.⁸¹

Figuur 3 laat een overzicht zien van soorten giften en daaraan gekoppelde aantallen schenkers afkomstig uit een bepaalde sociaal-politieke groep. Het gaat hier om inscripties die opgesteld zijn in het Latijn en dateren uit de periode tussen ca. 100 v.Chr. en 200 n.Chr. Deze figuur is gebaseerd op de gegevens in appendix 5. Onder de noemer *ordo decurionum* worden de volgende functies en groepen verstaan zoals die verwoord zijn in appendix 5: *IIIviri*, *IIviri*, *ordo decurionum*, *ordo senatorius*, *aediles*, militaire tribunen, curatoren, patronen en prefecten. De personen die deze functies vervulden hadden gezien hun sociaal-politieke status en inkomsten recht op een zetel in de plaatselijke *ordo decurionum* (zie hoofdstuk 2). De twee andere groepen die vermeld worden in figuur 3 – *augustales* en vrijgelatenen – zijn ook op deze wijze genoemd in appendix 5. Op deze wijze wordt er een kwalitatieve inhoud gegeven aan de constructievolumes gepresenteerd door Lomas (1997), met als doel een onderbouwd antwoord te geven op de vraag hoe monumentale architectuur tot stand kwam en welke veranderingen plaatsvonden in dit proces.⁸²

Nadere analyse van de data laat zien dat giften in de vorm van bouwwerken de meerderheid vormen (47 van de 83).⁸³ Uit de epigrafische data blijkt dat mogelijk zestien van deze giften te herleiden zijn naar de Augusteïsche tijd; voor elf daarvan kan met zekerheid worden vastgesteld dat ze in deze periode opgesteld waren. Twaalf inscripties, waarin een bouwwerk genoemd wordt en de status van de donateur, zijn afkomstig uit de Julisch-Claudische periode. Drie inscripties zijn afkomstig uit de eerste of tweede eeuw n.Chr., vijf inscripties komen uit de tweede eeuw n.Chr. of later, vier inscripties kennen geen datering en de overige zeven worden gedateerd tijdens het begin of midden van de eerste eeuw v.Chr.

⁸⁰ *CIL* 11.5391, 11.5392, 11.8021, zie ook Blokzijl (2016-2017).

⁸¹ Wallace-Hadrill (2007) 366 en 371.

⁸² Lomas (1997) 30, zie appendix 1.

⁸³ Zoals infrastructuur, heiligdommen, altaren, stadsmuren, theaters, amfitheaters, onderhoud en herstel.

Figuur 3. Giften en sociaal-politieke status van schenkers in Umbrië ca. 100 v.Chr. – 200 n.Chr.

Een kritische kanttekening die bij appendix 5 geplaatst moet worden, is dat in elf gevallen onduidelijk is of de personen die genoemd worden in de inscripties ook daadwerkelijk een financiële donatie gedaan hebben voor de schenking. In drie van de elf inscripties wordt enkel vermelding gemaakt van zorgdragen (*cura*) en goedkeuren (*probatio*) van het bouwwerk. Het is niet zeker of de genoemde personen – allemaal *IIviri*, *IIIviri* en in een enkel geval een *aedilis* – ook meebetaald hebben aan de bouw. Echter, hun lidmaatschap van de *ordo decurionum* en de verantwoordelijkheid als stedelijk magistraat maakt dit wel aannemelijk. De acht andere inscripties noemen, naast *cura* en *probatio*, ook de vervoeging *faciundum* van *facio* (bouwen of maken), hetgeen zorgdragen en goedkeuren voor de bouw van een bepaald bouwwerk weergeeft. De genoemde personen in deze inscripties waren hoogst waarschijnlijk financieel betrokken bij de constructie van de schenking omdat hier het woord *faciundum* expliciet genoemd wordt. De mogelijkheid bestaat dat de geëerde individuen zorg droegen voor onder meer arbeid en materiaal om de gestelde belofte na te komen, maar zeker is dit niet.

Wanneer er verder gekeken wordt naar de verdeling van giften en de sociale positie van de schenkers dan blijkt dat, de *augustales* enigszins achterbleven bij de groep van *liberti* en decurionen. Een mogelijke verklaring hiervoor is, dat veel inscripties waarin vrijgelatenen genoemd worden niet helemaal compleet zijn. Uit de naam en toevoeging *libertus* is de status van de persoon in kwestie op te maken, maar delen van de inscriptie waar wellicht op gestaan heeft dat hij *augustales* was ontbreken. Bovendien kan het ook voorstelbaar zijn dat sommige vermogende vrijgelatenen hun persoonlijke gift wilden benadrukken en de toevoeging *augustalis* daardoor weglieten, zoals het voorbeeld van Lucius Mammius Maximus uit Herculaneum laat zien (zie hoofdstuk 2 par 2.5). Het is daarom goed mogelijk dat de groep van *augustales* groter was en die van de *liberti* iets kleiner.

Tevens is opvallend dat er in het epigrafisch en archeologisch bronnenmateriaal (gepresenteerd in de appendices 4 en 5) een verschuiving is waar te nemen in soorten giften. Bouwwerken werden voornamelijk in de Augusteïsche en Julisch-Claudische periode geschonken. Andere giften zoals banketten en *sportulae* werden echter veel later vanaf de late eerste eeuw n.Chr. en in de tweede eeuw n.Chr. gegeven. Een verklaring voor deze verschuiving kan gezocht worden in de veranderende samenstelling van de lokale stedelijke elite gedurende de eerste en tweede eeuw n.Chr.

Economische en demografische omstandigheden maken, dat de lokale stedelijke elite bestaande uit *ordo decurionum* aangevuld en verbreed werd met *augustales* en andere welgestelde *liberti*, zodat het sociaal-culturele leven in de gemeenschappen gecontinueerd

werd (zie hoofdstuk 2 par. 2.5 en 2.6). De participatie van diverse groepen bij het instandhouden van de *munera publica* maakte, dat er diversiteit ontstond in de herkomst van de giften maar ook in de soort schenkingen. Veel *augustales* en vrijgelatenen waren misschien lang niet zo welvarend als de meeste decurionen. De giften van deze groepen zijn dan vaak minder kostbaar en duurzaam. Desalniettemin vervulden de donaties van de *augustales* en vrijgelatenen een belangrijk en groeiend aandeel in het totaal aantal giften waardoor het culturele leven en de sociale cohesie in de gemeenschap bleef voortbestaan.

Tenslotte is goed te zien dat de decurionen de leiding nemen wat betreft het schenken van geldbedragen en banketten of voedseluitdelingen. Uit de epigrafische bronnen komt naar voren dat de aantallen voor de categorieën spelen en standbeelden zeer marginaal zijn en daardoor de representativiteit ervan twijfelachtig is. Uit het epigrafisch materiaal blijkt bijvoorbeeld dat er in Mevania gladiatorenspelen georganiseerd werden, maar de naam en status van de schenkers zijn helaas onbekend.⁸⁴

Monumentale cultuur, cognitieve archeologie en hellenisering

Zoals in hoofdstuk 3 beargumenteerd is kan met een cognitief-archeologische benadering de constructie van monumentale architectuur beschouwd worden als een belangrijke identificatie van cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit. Monumentale bouwwerken functioneerden onder meer als podia waar de elite cohesie en consensus bevorderende rituelen en ceremoniën hield, te denken valt daarbij aan banketten, geld- of voedseluitdelingen. Bouwprojecten betekenden eveneens emplooi voor veel inwoners, waardoor de investeringen alsmede het bouwproces een belangrijke bijdrage leverden aan de sociale cohesie, consensus en collectieve identiteit van de gemeenschap. Om deze reden investeerden Romeinse elites enorme hoeveelheden aan arbeid, ruwe grondstoffen en surplus voor de constructie van deze bouwwerken.

De investeringen die de Umbrische leden van de elite deden in bouwprojecten en andere giften zijn duidelijk terug te vinden in de archeologische en epigrafische bronnen. Het corpus aan bronnen (zie appendices 4 en 5) dat hierboven toegelicht is, geeft geen directe aanwijzingen om te concluderen dat de situatie in Romeins Umbrië en het handelingsrepertoire van de elite aldaar geheel anders was dan in andere Italische regio's.

⁸⁴ *CIL* 11.05062 (eerste eeuw n.Chr.) en *CIL* 11.5031 (derde eeuw n.Chr.). Zie voor een nadere beschouwing en de volledige teksten van deze inscripties par. 4.5.

Bovenstaande conclusies, zoals die uitgewerkt zijn in hoofdstuk 3, zijn daarom ook van toepassing op de elite in de gemeenschappen van Romeins Umbrië.

Gesteld is ook dat de leden van de elite en met name de decurionen, op lokaal niveau het centrum van macht vormden en ‘top-down’ functioneerden, maar op regionaal niveau ten opzichte van Rome hebben zij een ‘grassroots-functie’ (zie hoofdstuk 3 par. 3.3). De decurionen, *augustales* en welgestelde *liberti* vormden daarom op eigen initiatief het stadsbeeld met monumentale architectuur maar zijn daarin sterk beïnvloed door de omgeving. Deze monumentale bouwwerken versterkten op lokaal niveau de sociale cohesie, continuïteit, consensus en identiteit van de gemeenschap en haar elite (zie hoofdstuk 3 par. 3.3 t/m 3.5) maar weerspiegelen op regionaal en globaal niveau de politieke, sociale en culturele autoriteit van de keizer en het Principaat.

Deze cognitief-archeologische benadering geeft vooral sociale, culturele en politieke betekenis aan bouwwerken geïnitieerd door de elite en aan het bijbehorende bouwproces. Het geeft geen verklaring voor de wijze waarop dit proces zich voltrok in chronologie, manifestatie (vorm en stijl) en interactie tussen lokale, regionale en globale ontwikkelingen. Met andere woorden: waarom ziet het monumentaliseringsproces in Umbrië er nu precies zo uit als dat het eruit ziet? Welke bouwwerken zijn terug te vinden in de archeologische en epigrafische bronnen en op welke wijze manifesteerde deze architectuur zich in een Hellenistisch georiënteerde stijl? Het cognitief-archeologische model, dat in dit onderzoek gebruikt is, biedt dus maar een deel van de verklaring voor een duurzame consolidatie van het Principaat op lokaal niveau door middel van monumentale architectuur. De vorm, stijl en herkenbaarheid van de bouwwerken zijn daarom van groot belang voor de communicatiewaarde: zonder een duidelijk geaccepteerde vormtotaal wordt er niet “gebouwd” aan sociale cohesie, consensus, continuïteit en identiteit.

Om de totstandkoming en verspreiding van deze materiële vormtotaal te verklaren, worden de archeologische en epigrafische bronnen bestudeerd en geplaatst binnen een concept dat Versluys (2015) ‘universalisation’ noemt (zie hoofdstuk 1 par. 1.2). Dit begrip wordt als een proces beschreven waarbij stijlen en elementen die van oorsprong tot de specifieke Hellenistische cultuur behoorden, losgemaakt worden van die cultuur en een rol gaan spelen in een groter Mediterraan systeem. In dit proces bevond de Umbrische elite zich uiteraard niet in een sociaal-politiek en cultureel vacuüm. Deze zogenaamde lokale elite-cultuur werd gedurende de Late Republiek en het Vroege Principaat gevormd door de

interactie met de Mediterrane wereld die voornamelijk Hellenistisch georiënteerd was; gedefinieerd door Versluys als een Hellenistische *koinè*.⁸⁵

De in Umbrië aangetroffen monumentale cultuur, architectuur en sculptuur, passen inderdaad binnen het bovengenoemde concept van ‘universalisation’ waarin een Hellenistische vormtaal werd bewerkt tot een nieuw concept dat voldeed aan een voor Romeinen herkenbare traditie. Dit proces in Umbrië sluit aan bij de stellingen die Wallace-Hadrill beschrijft voor ontwikkelingen in geheel Italië (zie hoofdstuk 1 par. 1.2), waarbij het Hellenisme als cultuurvorm het geaccepteerde vehikel vormde waardoor de Italiërs uiteindelijk meer Romeins werden en de Romeinen meer Italisch.⁸⁶ In de paragrafen hieronder wordt vanuit archeologische en epigrafische bronnen (appendices 4 en 5) onderzocht hoe het zogenaamde ‘grassroots’-proces tussen de Umbrische steden (lokaal niveau) en Rome (regionaal en Middellandse Zee niveau) tot stand kwam. Hierbij wordt de Hellenistisch georiënteerde architectuur en sculptuur gebruikt om deze wisselwerking te verklaren.

⁸⁵ Versluys (2013) en (2015) 152-158.

⁸⁶ Wallace-Hadrill (2007) 371.

4.3. De stedelijke elite in Umbrië

Uit het epigrafisch bronnenmateriaal gepresenteerd in appendix 5 en figuur 3 komt het beeld naar voren dat de samenstelling van de lokale stedelijke elite in Umbrië voor een zeer groot deel bestond uit decurionen. Een overgrote meerderheid van de donaties werd immers door de decurionen bekostigd. Dit kan betekenen dat het geschetste beeld correct is: in de Umbrische steden bestond de elite voor een meerderheid uit leden van de *ordo decurionum* en waren er veel minder *augustales* en rijke *liberti*. Maar dit beeld is niet aannemelijk, de census die toegang verleende tot de *ordo decurionum* had bovenal een selecterende functie, zelfs als deze gebaseerd werd om te voldoen aan de lokale draagkracht (zie hoofdstuk 2 par. 2.3). Daarnaast maakten andere vereisten, zoals leeftijdscriteria, een aristocratische familienaam en een zuiver en eervol blazoën, dat de *ordo decurionum* een kleine, selecte sociale groep bleef. Uiteraard komt hier langzaam gedurende de eerste en tweede eeuw n.Chr. verandering in, maar de werkelijk bestuurlijke macht bleef beperkt tot een kleine groep decurionen (zie hoofdstuk 2 par. 2.6).

Het is dus eerder aannemelijk om te concluderen, dat de lokale stedelijke elite in Umbrië bestond uit een klein, maar zeer rijk gezelschap decurionen, en een grotere diverse groep welgestelden zoals *augustales* en *liberti*. Verschillen waren er ongetwijfeld in grotere steden als Spolegium, Interamna Nahars en Asisium. Daar zullen de verhouding en aantallen anders gelegen hebben dan in een zeer kleine gemeenschap zoals Urvinum Hortense. Ook binnen de groep van *augustales* zijn er grote lokale verschillen te ontdekken: zo zijn in Hispellum tien inscripties aangetroffen waarin *augustales* vermeld worden, hiervan waren zeven vrijgeborenen. In het naburige Asisium lagen de verhoudingen geheel anders, daar zijn 23 inscripties gevonden waar *augustales* in staan en slechts drie daarvan waren vrijgeborenen.⁸⁷

Gezien de aantallen giften per sociaal-politieke groepering binnen de elite (zie fig. 3) lijkt het erop dat gemiddeld genomen de decurionen vele malen welvarender waren dan de anderen. De giften van de *augustales* en *liberti* zijn dan ook vaak minder kostbaar en duurzaam. Maar ook hier zijn uitzonderingen in te ontdekken: een inscriptie opgesteld in Carsulae aan het einde van de tweede eeuw of aan het begin van de derde eeuw n.Chr. laat zien dat een *augustalis* genaamd Titus Flaminius Maius zelfs twee schenkingen deed. Tijdens

⁸⁷ Voor regionale en lokale verschillen in samenstelling van de *augustales* zie Patterson (2006) 246-248 en Mouritsen (2015; 1e druk 2011) 255.

de opening van een gerepareerd aquaduct en de wijding van een gerestaureerd standbeeld schonk hij geldbedragen aan de decurionen, *augustales* en inwoners én tijdens deze feestelijkheden werd er ook nog *pane et vino* (brood en wijn) uitgedeeld (zie appendix 5).⁸⁸ Ook werden exceptioneel grote giften geschonken door vrijgelatenen in Asisium (zie hoofdstuk 4 par. 4.6 en appendix 5) waarvan meerdere gefinancierd werden door een vrouw.

De invloed van deze vrouwen was echter vooral informeel en beperkte zich tot het private domein. Maar net als bij de mannen was haar status gebaseerd op geboorte, afkomst, familiebanden, reputatie en sociale connecties. Dat vrouwen geaccepteerd werden in de rol van *patrona* of euergeet komt vooral doordat het private en het publieke domein vaak door elkaar heen liepen in de Romeinse samenleving.⁸⁹ Bovendien had de lokale gemeenschap een collectief belang bij de schenkingen van vrouwen afkomstig uit rijke, invloedrijke families. Ten eerste werd door het accepteren van schenkingen van vrouwen de financiële basis verbreed die noodzakelijk was voor het continueren van het sociaal-culturele leven in de gemeenschap. Dit argument ging zeker vanaf de tweede eeuw een belangrijke rol spelen wanneer de druk op *munera publica* steeds groter werd (zie hoofdstuk 2 par. 2.6).

Uit het epigrafische bronnenmateriaal samengebracht in appendix 5 komt de volgende chronologische en geografische verdeling naar voren: Tettiena Galene en Petronia (Asisium) eerste helft eerste eeuw, Egnatia (Carsulae) late eerste eeuw en begin tweede eeuw n.Chr., Julia Felicitas (Ameria) tweede eeuw n.Chr. en Julia Luculia (Ocrinum) tweede helft tweede eeuw n.Chr.⁹⁰ Het zeer geringe aantal vrouwelijke benefactoren maakt het niet mogelijk om te beargumenteren dat de Umbrische situatie past bij een trend van een veranderende elite en hun bestedingspatroon dat zichtbaar is in geheel Romeins Italië. Deze trend is wel waarneembaar voor het totaal aan giften en de sociale positie van de schenker (zie appendix 5 en par. 4.2), maar kan voor vrouwen niet afgeleid worden.

Daarnaast vervulden vrouwen afkomstig uit de elite, net als de mannen, een ‘grassroots’-functie door in hun stad onder meer monumentale architectuur te laten bouwen, die geïnterpreteerd kan worden als een bijdrage aan de politieke en sociale cohesie, eendracht en identiteit van de gemeenschap. Het onderzoek van Emily Hemelrijk (2015) laat zien dat vrouwen schenkingen deden voor het prestige van zowel zichzelf als hun familie.⁹¹ Zij

⁸⁸ *CIL* 11.4582.

⁸⁹ Hemelrijk (2004) 234 en (2015) 9.

⁹⁰ Pompeia Celerina, de schoonmoeder van Plinius de Jongere, bezat landgoederen nabij Ocrinum, Narnia, Carsulae en Perugia, zie Plin. *Ep.* 1.4. Het is onbekend of zij ook bepaalde schenkingen doneerde in deze steden.

⁹¹ Hemelrijk (2015) 342-343.

voelden zich waarschijnlijk net zo betrokken en verantwoordelijk voor het welzijn van hun gemeenschap als mannen. Er is dan ook bijna geen onderscheid waar te nemen in de omvang en kosten van de giften tussen mannelijke en vrouwelijke euergeten. Geconcludeerd kan worden dat vrouwen net als mannen een belangrijke bijdrage konden leveren aan de inrichting van het urbane landschap en het voortbestaan van het sociaal-culturele leven in de stad.

Continuïteit en discontinuïteit

Tijdens de eerste en tweede eeuw n.Chr. veranderde de samenstelling van de elite in de steden van Romeins Italië (zie hoofdstuk 2 par. 2.6). Veelal worden de oorzaken van dit veranderingsproces toegeschreven aan het demografisch regime dat een hoge mortaliteit kende, waardoor een bredere economische en sociale participatie van andere groepen mogelijk werd gemaakt, zoals *augustales* en vrijgelatenen. Ondanks het ontstaan van een zogenaamde ‘greater ordo’ en een breder wordende elite als geheel, bleef de werkelijke macht liggen bij de oude traditionele families. Deze families konden ondanks een hoge mortaliteit voortbestaan door het toepassen van een strategie van adoptie, huwelijk en erfenis. Niet iedereen was hier succesvol in en vele aristocratische families stierven binnen enkele generaties uit. Het epigrafische bronnenmateriaal afkomstig uit de Umbrische steden maakt het helaas niet mogelijk om zeer succesvolle families te onderscheiden. In een uitzonderlijk geval kan wel enige continuïteit gevonden worden, zoals bij de familie der Rustii afkomstig uit Interamna Nahars, die waarschijnlijk vanaf de Bondgenotenoorlog tot in de Julisch-Claudische periode prominente leden van de lokale elite waren en magistraten leverden voor het stadsbestuur.⁹²

Een verandering die wel waar te nemen is in het epigrafische bronnenmateriaal is, dat vrijgeboren leden van de stedelijke elite de naam van de *tribus* toevoegen aan de persoonlijke *praenomen*, *nomen* en *cognomen*. Dit is een ontwikkeling die plaatsvond rond het midden van de eerste eeuw v.Chr. in geheel Romeins Italië.⁹³ Vanaf de Augusteïsche periode is dit proces ook terug te vinden in Umbrië. De burgers van Carsulae behoren tot de *tribus* Clustumina. Deze naam wordt voor het eerst in de late eerste eeuw v.Chr. genoemd en voor het laatst gebruikt rond het midden van de derde eeuw n.Chr.⁹⁴ De naam van deze *tribus* komt ook voor

⁹² *CIL* 11.4216, 4217, 4218 en 4172 (= *ILS* 3052).

⁹³ Zie de bijdrage van Momigliano en Cornell in de *OCD* (2012; 4^e editie) 1506.

⁹⁴ Carsulae; *CIL* 11.4577, 11.4585, 11.4573 11.4572, 11.4579 (= *ILS* 6633), 11.4580 (= *ILS* 6634) en *ZPE* (2018) 207, 249-253, Ameria; *CIL* 11.4371, 11.4389, 11.4488, 11.4489, 11.4393, 11.4395, Asisium; *CIL* 11.5404 en

in combinatie met familienamen op inscripties afkomstig uit Ameria, Interamna Nahars en Tudur.

In Hispellum wordt de naam van de *tribus* Lemonia veelvuldig toegevoegd aan de eigen familienamen, maar pas vanaf de Augusteïsche periode.⁹⁵ Het lijkt er op dat dit gebruik geïntroduceerd werd door de nieuw gehuisveste veteranen, omdat in deze *colonia Iulia* één van de vroegste inscripties waarin de *tribus* genoemd wordt eveneens staat dat de persoon een uitgediende legionair (*evocatus legionis*) was.⁹⁶ Daarna komt de naam van de *tribus* decennialang niet voor en duikt dan weer op in een inscriptie afkomstig uit het midden van de vierde eeuw n.Chr., waarin een lid van de lokale elite de *Corona Tusciae et Umbriae* kreeg.⁹⁷ Waarschijnlijk behoorde hij tot de *correctores*, de magistraten die in de vierde eeuw de nieuw ingedeelde Italische *regiones*, waaronder *Tusciae et Umbriae*, bestuurden.⁹⁸

Het incorporeren van de naam van de *tribus* met de gebruikelijke *praenomen*, *nomen* en *cognomen* lijkt te duiden op een vergaande sociaal-culturele en politieke integratie met Rome en de andere Romeinse gemeenschappen van Italië, ondanks het feit dat deze ontwikkeling blijkbaar enkel decennia later plaatsvond in Umbrië dan in andere regio's.⁹⁹ De eerste fysieke veranderingen binnen de groep van de stedelijke elite hadden echter voornamelijk een politieke oorzaak.

Na de burgeroorlogen aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. werden veel veteranen opgenomen in de stadsraden van de Italische steden (zie hoofdstuk 2 par. 2.2 en 2.3). Dit is ook in het epigrafisch bronnenmateriaal afkomstig uit de Umbrische steden te zien. De verwachting was dat in de door Augustus gecreëerde *coloniae Iuliae* Tudur en Hispellum veel veteranen zouden voorkomen in het aldaar aanwezig epigrafisch materiaal. Het onderzoek naar deze groep laat echter een divers beeld zien: veteranen kwamen bijna in alle Umbrische steden voor.¹⁰⁰ Deze veteranen bekleedden eveneens magistraatsfuncties en daardoor kende de *ordo decurionum* van deze steden veel nieuwkomers en veranderde de samenstelling.

Interamna Nahars *CIL* 11.4184, 11.4187, 11.4189 (= *ILS* 6627), 11.4190 (= *ILS* 6628), 11.4205, *CIL* 11.4209, 11.4213 (= *CIL* 12.2150 = *ILS* 6629) en Tudur *CIL* 11.4747 (= *AE* (1985) nr. 366).

⁹⁵ *CIL* 11.5195 (= *AE* 2007 nr. 491), 11.5275, 11.5278, 11.5283, 11.5287, *AE* (1988) nr. 517 en (1988) nr. 521.

⁹⁶ *CIL* 11.5275. De tekst luidt: *Cn. Decimius Cn. F(ilius) Lem(onia) / Bibulus / evocatus leg(ionis) XIII / [sevir]*

⁹⁷ *CIL* 11.5283 (= *ILS* 5283).

⁹⁸ Lo Casio (2005) 179.

⁹⁹ Bispham (2007) 170, 189-199 en Winkle en Olshausen (2010) in *Brill's New Pauly Supplements* (website geraadpleegd op 24-02-2020).

¹⁰⁰ Ameria: *CIL* 11.7835 (*IIIvir, curator Iusus iuvenum*), Carsulae: *CIL* 11.4573 (*quinquennalis*), Fulginiae: *CIL* 11.5217 (*aedilis*), *CIL* 11.5218, *AE* (1988) nr. 502. Hispellum: *CIL* 11.5274 (*pontifex*), *CIL* 11.5275, *AE* (1988)

Onder deze veteranen zijn er twee gedecoreerde oorlogshelden te vinden.¹⁰¹ De namen van deze in Ocriculum en Fulginiae woonachtige veteranen zijn helaas onbekend. De inscriptie afkomstig uit Ocriculum is opgesteld in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. en vermeldt dat de geëerde veteraan drager was van de *corona aurea vallari murali*. De veteraan die in Fulginiae gememoreerd werd, had volgens de tekst op de inscriptie meegevochten in de *bellum Particum*, een militaire campagne (113 – 116 n.Chr.) van keizer Trajanus tegen de Parthen. Deze ex-militair werd eveneens gelauwerd met de *corona vallari et murali*. Beiden waren soldaten die als eerste succesvol de vijandelijke stadsmuren of verdedigingswerken wisten te beklimmen en ontvingen daarom deze kroon als ereteken.

Niet alleen veteranen werden opgenomen als nieuwe leden in de Umbrische elites. Er zijn ook aanwijzingen dat in de loop van de tweede eeuw n.Chr. pogingen ondernomen werden om de elite, en met name de *ordo decurionum*, te verbreden. Een grafinscriptie afkomstig uit Asisium opgesteld in de tweede eeuw n.Chr. beschrijft dat Quintus Atilius Verecundus op negentienjarige leeftijd is komen te overlijden.¹⁰² In de inscriptie wordt vermeld dat hij behoorde tot de groep van junior decurionen, *iun(iori) decurioni*. Het gaat hier om de zoon van een lid van de *ordo decurionum*. Deze groep van junior decurionen is te vergelijken met de *adlecti*, *pedani* en *praetextati*, en zij waren vooral vanaf de tweede eeuw in het leven geroepen om de *ordo decurionum* te verbreden, met als doel meer mensen financieel verantwoordelijk te maken voor het sociaal-culturele leven in de stad (zie hoofdstuk 2 par. 2.6).

In Carsulae betrof het *collegium iuvenum Carsulanorum* de mannelijke jeugd bij sociale, culturele en politieke activiteiten. Dit *collegium* wordt pas voor het eerst genoemd op een inscriptie die opgesteld werd tussen de late tweede eeuw en de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. In deze inscriptie wordt Caius Tifanus Agricola, donateur van meerdere *sportulae* en banketten, geëerd voor zijn giften (zie appendix 5).¹⁰³ Het kan zijn dat pas aan het einde van de tweede eeuw n.Chr. de financiële situatie van de lokale elite verslechterde waardoor er minder *sportulae*, banketten en spelen gedoneerd werden. Het aantal inscripties

nr. 502 (*IIvir*), Interamna Nahars: *CIL* 11.4187 (*IIIVir*), 11.4191 (*IIIVir*), 11.4194 (*IIIVir*), 4183a (*IIIVir*), Mevania: *CIL* 11.5033, Spolegium: *AE* (1983) nr. 348 (*IIIVir*), *CIL* 11.4788 (*IIIVir*), *AE* (1954) nr. 50 (*patronus*), *CIL* 4789 donateur van *alimenta* (zie appendix 5), Tudert: *CIL* 11.4747 (= *AE* (1985) nr. 366).

¹⁰¹ Ocriculum: *AE* (1996) nr. 588 en Fulginiae: *EDR* 163031.

¹⁰² *CIL* 11.8022. De eerste zeven regels luiden: *D(is) M(anibus) / Q(uintus) Atilius Ve / recundus iun(iori) decurioni / adulescenti inno/centissimo qui vixit / ann(is) XVIII*.

¹⁰³ *AE* (2000) nr. 532.

gevonden in Carsuale waarin melding wordt gemaakt van dergelijke giften is niet heel groot en het betreft vaak dezelfde schenkers (zie appendix 5). Het oprichten van een *collegium* voor *iuvenum* kan dan geduid worden als een poging om financiële druk op de *munera publica* te verlagen door de jonge mannen reeds voor te bereiden op hun verantwoordelijkheden.

Senatoren uit Umbrië

Het belangwekkende onderzoek van Timothy Wisemans *New man in the Roman senate* (1971) laat zien dat onder Augustus zeer veel Italische aristocraten toegelaten werden tot de senaat in Rome (zie fig. 4).¹⁰⁴ Dit proces was al begonnen na de Bondgenotenoorlog en onder het regime van Sulla. Pas onder Julius Caesar nemen de aantallen echt toe. Gedurende het Tweede Triumviraat daalde de opname van Italische senatoren echter, mogelijk als gevolg van proscripties en onenigheid tussen Octavianus en Marcus Antonius over nieuwe benoemingen.

Figuur 4. Opname van Italische aristocraten in de senaat.

Opvallend is dat slechts weinig Umbrische aristocraten doorgedrongen waren tot de *ordo senatorius*, zeker wanneer dit vergeleken wordt met Etrurië.¹⁰⁵ Uit deze laatstgenoemde regio waren tussen de Bondgenotenoorlog en de regering van Nero tenminste 23 mannen

¹⁰⁴ De tabel is gebaseerd op Wiseman (1971) 'Appendix I', 'Prosopography'.

¹⁰⁵ Degrassi (1952), Torelli (1995) 56-73 en Farney (2007) 133-134.

benoemd tot consul, veelal door Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers. Uit Umbrië zijn maar een paar namen bekend waarvan de afkomst met zekerheid is vast te stellen: het betreft in alle gevallen benoemingen gedurende het Tweede Triumviraat. In 39 v.Chr. werd Caius Calvisius Sabinus afkomstig uit Spoletium tot *consul ordinarius* benoemd. Hij had gevochten tijdens de burgeroorlogen aan de kant van Julius Caesar en later aan die van Octavianus.¹⁰⁶

In dat zelfde jaar nam Gaius Cocceius Balbus uit Narnia, *legatus* onder Marcus Antonius, de plaats in van *consul suffectus*.¹⁰⁷ Zijn (mogelijke) broers maakten eveneens carrière onder Marcus Antonius: Marcus Cocceius Nerva, *consul ordinarius* voor het jaar 36 v.Chr. en Lucius Cocceius Nerva (zie hieronder hoofdstuk 4 par. 4.4).¹⁰⁸ Hoewel Gaius en Lucius Cocceius Nerva uiteindelijk de kant kozen van Octavianus in het conflict met Marcus Antonius, komen hun namen niet meer voor na het Tweede Triumviraat.¹⁰⁹ Na de burgeroorlog verhief Augustus de Cocceii tot de stand der patriciërs.¹¹⁰ Eén van deze mannen was hoogstwaarschijnlijk de voorvader van de latere keizer Nerva (96 – 98 n.Chr.).¹¹¹

Een andere senator met een zekere Umbrische achtergrond was C. Arruntanus, afkomstig uit Interamna Nahars.¹¹² Van drie andere senatoren is de Umbrische afkomst aannemelijk; T. Furfanius Postumus (Spoletium), P. Mimiſius C. f. Sardus (Asisium) en T. Resius (Mevania).¹¹³ Verder worden er door Wiseman nog negen senatoren genoemd die mogelijk uit Umbrië komen, maar van wie de afkomst zeer onduidelijk is.¹¹⁴

¹⁰⁶ CIL 11.4772 (= ILS 925 = AE (2009) nr. 315) en App. *B Civ.* 2.80. Wiseman (1971) 221 nr. 96.

¹⁰⁷ Polo (2018) 104-107, Syme (2002; 1^e druk 1939) 200 en 267, Broughton (1952) 399 en 549 en Wiseman (1971) 225 nr. 124.

¹⁰⁸ Polo (2018) 105-106, Syme (2002; 1^e druk 1939) 200, 266-267, Bodel (1995) 279-280 en Wiseman (1971) 225 nr. 125-126. Anderson geeft de titel *consul suffectus* voor het jaar 39 v.Chr. aan Lucius Cocceius Nerva. Dit wordt niet bevestigd door Polo (2018) 105-106, Syme (2002; 1^e druk 1939) 200 en Broughton (1952) 549. Bodel (1995) 285 laat overtuigend zien dat Gaius Cocceius Balbus *consul suffectus* werd in 39 v.Chr. Zie Loewenstein (1973) 366 en Polo (2018) voor *consul suffectus*: consulaat voor korte termijn, in het leven geroepen met als doel om het ambt toegankelijker te maken voor meerdere kandidaten en om meerdere personen te danken voor hun politieke steun.

¹⁰⁹ Anderson (1997) 45.

¹¹⁰ Syme (2002; 1^e druk 1939) 382.

¹¹¹ Syme (2002; 1^e druk 1939) 500 en Bradley (2000a) 235.

¹¹² Wiseman (1971) 214 nr. 40.

¹¹³ Wiseman (1971) 233 nr. 188, 241 nr. 255 en 256 nr. 357 en Bradley (2000a) 235.

¹¹⁴ Zie *Prosopography* nrs. 164, 178, 193, 265, 270, 315, 344 en 403-404 in Wiseman (1971).

Geconcludeerd kan worden dat tijdens de laatste decennia van de Republiek en onder de regering van Augustus veel Italische aristocraten opgenomen werden in de senaat, maar dat de Umbriërs hier nauwelijks deel vanuit maakten. De incorporatie van de *tribus* in de persoons- en familienamen gebeurde in Umbrië enkele decennia later dan in andere regio's en is wellicht een aanwijzing voor deze beperkte sociale mobiliteit. Hiervoor zijn mogelijk drie verklaringen. Ten eerste blijken de senatoren bijna allemaal uit voormalige *coloniae Latinae* te komen: Spoletium, Narnia en Interamna Nahars. Een langere politieke en culturele relatie en integratie met Rome vereenvoudigde misschien de sociale mobiliteit. Hoewel deze steden na de Bondgenotenoorlog allemaal *municipia* werden, hadden zij toch ongeveer 150 tot 200 jaar de status van *colonia Latina* gehad. Gezien deze lange periode is het niet onmogelijk om te denken dat de voorouders van de bovengenoemde senatoren economische en politieke relaties gelegd zouden kunnen hebben met aristocratische families in Rome.

Daarnaast liggen bovengenoemde steden, en ook Mevania, langs de *Via Flaminia*. Zoals hierboven reeds uiteengezet is, kan de bouw van deze belangrijke weg gezien worden als een verbinding waarlangs niet alleen personen en goederen vervoerd werden, maar ook nieuwe ideeën en producten. Misschien gold dit in zekere zin ook voor de bereikbaarheid van Asisium gezien haar ligging aan de vlakke *Valle Umbra*. Toegang tot de *Via Flaminia*, en daarmee tot Rome, verkleinde de mentale afstanden op lokaal, regionaal en Mediterraan niveau. De ongelijke verdeling in toegang tot Rome zou een factor kunnen zijn voor sociale mobiliteit van de lokale decurionen.

Tenslotte koos wellicht een deel van de Umbrische aristocraten partij voor Marcus Antonius tijdens de burgeroorlog, zoals het voorbeeld van een aantal senatoren hierboven laat zien. Gezien het zeer geringe aantal bronnen kunnen hier echter geen solide conclusies aan verbonden worden. Toch geeft het een mogelijke verklaring voor het feit dat slechts weinig Umbrische aristocraten opgenomen werden in de senaat vanaf het einde van de Late Republiek tot in het Vroege Principaat.

Patronage en interactie met Rome

Eén van de zeldzame directe patronageverbanden tussen een Umbrische stad en Rome is zichtbaar in het epigrafisch bronnenmateriaal afkomstig uit Spoletium. Hier werd een inscriptie opgesteld voor Caius Calvisius Sabinus, *consul ordinarius* voor het jaar 39 v.Chr.

die afkomstig was uit deze stad.¹¹⁵ Uit de tekst blijkt dat de consul zitting nam in het eervolle college dat banketten en voedseluitdelingen organiseerde voor de gemeenschap, de *Vviri epulorum*. Op welke wijze de interactie verliep tussen de lokale elite in Spoletium en “hun” senator en consul in Rome en welke betekenis hier aan gegeven moet worden, blijft moeilijk te achterhalen, temeer daar Caius Calvisius Sabinus maar in één lokale inscriptie genoemd wordt.

Aan de hand van een voorbeeld afkomstig uit Volaterrae, gelegen in Etrurië, zal duidelijk gemaakt worden op welke wijze lokale elites en senatoren hun invloed aanwendden ten behoeve van de gemeenschap van herkomst. Zoals gebleken is maakt het gefragmenteerde bronnenmateriaal uit Umbrië het lastig om een compleet narratief te construeren. Desondanks is het voorbeeld uit Volaterrae representatief voor de wijze waarop stedelijke elites opereerden. De aard van de epigrafische, literaire, architecturale en iconografische bronnen, die deze constructie mogelijk maakten, vertonen veel overeenkomsten met soortgelijke bronnen afkomstig uit andere Italische steden, waaronder Umbrië. In Volaterrae passen de diverse bronnen echter allemaal samen in één te construeren episode.

Volaterrae, hoog gelegen in de Toscaanse heuvels, onderging aan het begin van de eerste eeuw n.Chr. een kleine “facelift”.¹¹⁶ Net buiten de stadsmuren werd een ravijn gedicht en land opgehoogd. Op dit plateau verrees het nieuwe theater, geschonken door twee leden van de lokale familie der Caecinae (zie afb. 15). Een grote inscriptie in het plaatselijke museum getuigt nog steeds van deze schenking aan hun stad.¹¹⁷ Enkele jaren later werd naast het theater een zuilengalerij gebouwd en werd de stad uitgerust met grote waterreservoirs.¹¹⁸

De Caecinae stegen boven hun eigen *municipium* uit onder het regime van Augustus.¹¹⁹ Het was waarschijnlijk Cicero die hen introduceerde bij Octavianus, ergens in de jaren 40 v. Chr.¹²⁰ Met zekerheid kan gezegd worden dat tussen Octavianus enerzijds, en Volaterrae en de Caecinae anderzijds, *patronus-cliens* verhoudingen ontstonden. Immers, leden van de Caecinae werden *consul suffectus* in 1 n.Chr. en *consul ordinarius* in 13 n.Chr.¹²¹ Bovendien verkreeg Volaterrae de titel *Colonia Augusta*, een duidelijke promotie

¹¹⁵ CIL 11.4772 (= ILS 925 = AE (2009) nr. 315).

¹¹⁶ Terrenato (2001b) 57-58.

¹¹⁷ CIL 11.6689, AE (1957) nr. 220, (1994) nr. 610 en (1998) nr. 440 en Bejor (1979) 130.

¹¹⁸ Terrenato (1998a) 105.

¹¹⁹ Syme (2002; 1^e druk 1939) 142 en 208 en Broughton (1952) 375-376.

¹²⁰ Cic. *Fam.* 3.318. en *Att.* 4.418.2.

¹²¹ Syme (2002; 1^e druk 1939) 362 en Dench (2005) 204-205.

boven de eerdere status van *municipium*.¹²² Onder de Julisch-Claudische opvolgers van Augustus werden sommige leden van de Caecinae wederom *consules suffecti* in de jaren 37, 42 en 64 n.Chr.¹²³ In het theater lieten de Caecinae standbeelden plaatsen van Augustus, Livia en Tiberius.¹²⁴

Afbeelding 15. Het theater van de Caecinae in Volaterrae (Volterra). Uitzicht op de *cavea* en *scaenae frons*.

Foto: T. Blokzijl (2008).

Bovenstaande ontwikkelingen – de opkomst van een lokale senatoriale familie, de bouw van publieke gebouwen door deze familie en het ontstaan van een patronagenetwerk met de *Princeps* – zijn niet specifiek voor Volaterrae of de Caecinae. Na de laatste burgeroorlog en tijdens de alleenheerschappij van Augustus ontvingen vele lokale aristocratische families in Italië *beneficia* in de vorm van status en ambten van de *Princeps*.¹²⁵ Augustus gaf deze giften als dank voor politieke of militaire steun vlak voor of tijdens de installatie van zijn regime. De Caecinae functioneerden op deze wijze als intermediar tussen de *Princeps* en hun stad Volaterrae.¹²⁶ Het verkregen *beneficium* voor Volaterrae was de promotie van *municipium* naar *colonia Augustum*.

Met het doelbewust verlenen van dergelijke *beneficia* werden lokale decurionen en hun families opgenomen in een groter patronagenetwerk. In deze fysieke en mentale

¹²² Terrenato (1998a) 108.

¹²³ Torelli (1995) 49-51, 60-61 voor *cos suff* en zie pagina 83 voor *cos ord*.

¹²⁴ Sear (2010) 170 en Cooley (2016) 106.

¹²⁵ Saller (1982) 42.

¹²⁶ Dench (2005) 206.

uitwisseling vervulde de *Princeps* de rol van patroon en de lokale machthebbers de rol van cliënten. Onder andere op deze wijze kon Augustus zijn macht consolideren en verstevigde het *beneficium* de positie van de *ordo decurionum*. Zoals in hoofdstuk 3 geponeerd (zie fig. 1), functioneerde de *ordo decurionum* vanuit een ‘top-down’-positie binnen de eigen gemeenschap. Zij hadden directie over de controle van surplus, arbeid en de invulling van de openbare ruimte. De Caecinae hadden in Volaterrae vanuit dit ‘top-down’-perspectief een theater verwezenlijkt. Tegelijkertijd vervulden de leden van de familie der Caecinae een ‘grassroots’-functie door monumentale architectuur te laten bouwen in hun stad die, vanuit Rome beschouwd, geïnterpreteerd kan worden als een essentiële bijdrage aan de politieke en sociale cohesie, eendracht en identiteit van een nieuw te vormen Augusteïsch Italië.

Het is goed mogelijk dat Caius Calvisius Sabinus naast het organiseren van banketten ook andere schenkingen realiseerde in Spoletium. Van een aantal gebouwen in deze stad ontbreken bronnen die een aanwijzing kunnen geven over de financiering en totstandkoming. Het zou goed mogelijk zijn dat de consul daar een rol in speelde, zoals de Caecinae dat deden in Volaterrae. Op deze wijze zouden er wellicht ook *beneficia* verleend kunnen zijn aan Spoletium door Octavianus, wat op langere termijn zou kunnen hebben bijgedragen aan de versteviging van het Principaat.

Welvaart onder druk

Een grotere financiële druk op de *munera publica* gedurende de eerste twee eeuwen n.Chr. door onder meer een hoge mortaliteit, maakte dat het uitgavenpatroon voor de continuïteit van het sociaal-culturele leven in de steden van Romeins Italië veranderde. Participatie van de *augustales* en andere welgestelde *liberti* (zie hoofdstuk 2 par. 2.5 en 2.6) vanaf de eerste eeuw n.Chr. resulteerde in verlaging van de financiële druk op de *ordo decurionum* en leidde tot een verbreding van de lokale stedelijke elite.

Vanaf de late eerste eeuw n.Chr. en in de tweede eeuw n.Chr. werden in Umbrië vaker minder duurzame en kostbare giften, zoals banketten en *sportulae*, gegeven (zie appendix 5). Zowel decurionen als *augustales* en *liberti* schonken in Umbrië vanaf het einde van de eerste eeuw n.Chr. minder bouwwerken. Figuur 3 laat bovendien zien dat de decurionen de meeste giften betaalden. Uit de appendices 4 en 5 komt tevens het beeld naar voren dat het monumentaliseringsproces in de steden van Umbrië relatief laat op gang kwam ten opzichte van andere regio's in Italië. Pas onder Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers werd er meer gebouwd. Het monumentaliseringsproces was daarnaast erg kort, aangezien er vanaf het

einde van de eerste eeuw n.Chr. al minder bouwwerken geschonken werden. Deze ontwikkeling zou een indicator kunnen zijn voor een toenemende druk op de *munera publica* in de steden van Umbrië en de precaire financiële positie van de lokale stedelijke elite.

Tot slot laat het epigrafisch bronnenmateriaal zien, dat er maar weinig Umbrische aristocraten opgenomen werden in de *ordo equester* of *ordo senatorius*. Dit maakt dat de steden nauwelijks konden rekenen op financiële ondersteuning vanuit Rome door een *patronus* afkomstig uit Umbrië. Geconcludeerd kan worden, dat door de zichtbare verandering in benefacties, een relatief korte monumentalisering en het kleine aantal patronagebanden met Rome, de financiële en sociale druk op de Umbrische decurionen aanzienlijk was en waarschijnlijk ook bleef.

4.4. Monumentale cultuur: architectuur

De ontwikkeling van het urbane landschap in Umbrië kan beschouwd worden als de materiële neerslag van ideologie waarbij de monumentale gebouwen de sociale, culturele en politieke cohesie en identiteit van de inwoners van de stad reflecteerden (zie hoofdstuk 1 par. 1.4 en hoofdstuk 3 par. 3.4).¹²⁷ Het totaal aan monumentale architectuur in de Umbrische steden kan gezien worden als een concrete materialisering van het ideaalbeeld dat de elite had van een typische Romeinse gemeenschap en ook van zichzelf. Een Hellenistisch georiënteerde stijl vormde een voor alle inwoners herkenbare taal waarin deze architectuur zich manifesteerde. Een nadere bestudering van deze bouwwerken geeft echter ook weer dat zij ingebed werden binnen lokale tradities, stijlen en bouwtechnieken, waardoor er in Umbrië een heterogeen in plaats van een homogeen urbaan landschap ontstond. Deze ontwikkeling sluit nauw aan bij Revells conclusie dat de identiteit van de plaatselijke elite een lokaal gecreëerd en constant gereproduceerd discours vormde door toepassing van monumentale cultuur in de publieke ruimte (zie hoofdstuk 1 par 1.4).¹²⁸

Technieken en organisatie

De kaart hieronder laat de diversiteit zien aan typen metseltechniek die toegepast werden in bouwwerken in de verschillende Umbrische steden. Opmerkelijk is dat er een grote verscheidenheid bestaat in metseltechnieken in de steden langs de *Via Flaminia*. Zo wordt in alle geselecteerde steden *opus quadratum* aangetroffen. Daarnaast komt eveneens het gebruik van *opus vittatum* in bijna alle steden voor. Het *opus reticulatum* wordt echter in beperkte mate teruggevonden: alleen in een zestal steden langs de *Via Flaminia* werd dit metselwerk sporadisch gebruikt. De vraag is welke verklaring en betekenis er toegedicht kan worden aan het specifieke spreidingspatroon van gebruik van *opus reticulatum* in Umbrië.

Zoals hierboven uiteengezet, kan de aanleg van de *Via Flaminia* eind derde eeuw v.Chr. beschouwd worden als een verbindingroute waarlangs niet alleen personen verspreid werden, maar ook nieuwe ideeën en producten.¹²⁹ Zo kan het gebruik van *opus reticulatum* gezien worden als een innovatie die gedurende de laatste decennia van de Republiek en ten

¹²⁷ DeMarrais et al. (1996) en Revell (2009) 76, zie ook Laurence et al. (2011) 106.

¹²⁸ Revell (2009) 188-189.

¹²⁹ Verzar (1976) 127 en Torelli (1995) 224-225. Zie voor het verspreiden van ideeën zoals bouwtechnieken Laurence en Trifilò (2015) 111.

tijde van Augustus letterlijk langs deze weg Umbrië binnen kwam (zie kaart 5). Desalniettemin mag de toepassing van *opus reticulatum* niet *a priori* gebruikt worden als indicator voor romanisering (zie hoofdstuk 1 par. 1.2). Daarvoor is de verspreiding van het *opus reticulatum* in Umbrië te sporadisch en het gebruik van verschillende metseltechnieken te divers.

Kaart 5. Metseltechnieken in Umbrië tijdens de Late Republiek en het Vroege Principaat. T. Blokzijl (2016).

In Otricoli werden in de Augusteïsche periode en gedurende de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. verschillende bouwwerken gerealiseerd, zoals een theater, amfitheater, basilica en de ‘Grandi Sostruzioni’, waarbij onder andere *opus caementicium* (kern) en *opus*

reticulatum (bekleding) gebruikt werden als bouwtechniek.¹³⁰ Verderop langs de *Via Flaminia* in Carsulae zijn alleen de wanden van het theater opgetrokken in *opus reticulatum* en *opus mixtum*.¹³¹ Ook in Ameria werden de muren van het theater bekleed met *opus reticulatum*.¹³² Nog verder noordelijker in Mevania is *opus reticulatum* teruggevonden in de funderingen van een Dominicaner klooster en in muurwerk zichtbaar in het lokale park.¹³³ Beide zijn mogelijk locaties van tempels geweest. Ook werd deze metseltechniek toegepast tijdens herstelwerkzaamheden van de stadsmuur van Mevania.¹³⁴

In Narnia, gelegen aan het knooppunt waar de *Via Flaminia* splitst, zijn op het forum delen van een muur aangetroffen met een façade in *opus reticulatum*.¹³⁵ Bovendien zijn hier sporen van het voor Umbrië zeldzame *opus incertum* teruggevonden.¹³⁶ Ook in Interamna Nahars zijn enkele muren in *opus reticulatum* aangetroffen behorende bij het theater.¹³⁷ De stad Spoletium, noordelijker gelegen aan het oostelijke tracé van de *Via Flaminia*, heeft een paar gebouwen waar *opus reticulatum* als techniek gebruikt werd, namelijk in het theater en in een ondefiniceerbaar publiek bouwwerk.¹³⁸

Kwantitatief onderzoek van Laurence en Trifilò heeft laten zien dat monumentale architectuur vooral werd gebouwd in steden langs gangbare routes, zoals de *Via Flaminia*. Laurence en Trifilò beargumenteren dat reizigers zo het idee hadden dat iedereen – reizigers en inwoners – deel uit maakte van dezelfde universele Romeinse urbane cultuur.¹³⁹ In Carsulae is deze universele benadering van de Romeinse stad nog steeds goed terug te zien (zie kaart 6). Hier vormt de *Via Flaminia* samen met de publieke bouwwerken één monumentaal urbaan landschap. De *Via Flaminia* loopt, net als in Oriculum, dwars door de stad heen. Er zijn geen stadsmuren aanwezig maar het *pomerium* van de stad wordt aangegeven door twee monumentale poorten.¹⁴⁰ De belangrijkste openbare gebouwen zijn op

¹³⁰ Amfitheater; Hay et al. (2000) 31-34, theater; Hay et al (2000) 55-58 en Sear (2010; 1^e druk 2006) 161-162, ‘Grandi Sostruzioni’ Hay et al (2000) 49-51, Basilica; Hay et al. (2000) 51-53. Zie ook Sisani (2006) 212-216.

¹³¹ Ciotti (1976) 42, Torelli (1995) 225, Sear (2010; 1^e druk 2006) 159-160 en Sisani (2006) 187-188.

¹³² Sisani (2006) 170.

¹³³ Torelli (1995) 225 en Sisani (2006) 90.

¹³⁴ Jouffroy (1986) 21 en Torelli (1995) 225.

¹³⁵ Sisani (2006) 206.

¹³⁶ Sisani (2006) 206.

¹³⁷ Sear (2010; 1e druk 2006) 161.

¹³⁸ Sear (2010; 1e druk 2006) 163, Sisani (2006) 129 en 131 en Torelli (1995) 225.

¹³⁹ Laurence en Trifilò (2015) 111-113 hebben hun onderzoek gebaseerd op de data van Jouffroy (1986).

¹⁴⁰ Ciotti (1976) 30-31 en Gros (2011; 1e druk 1996) 61.

één lijn gebouwd die haaks op de *Via Flaminia* staat, en dus zichtbaar voor reizigers op deze weg. Het forum, toegankelijk via een andere monumentale boog, en de twee tempels voor Castor en Pollux liggen ten Westen van de weg.¹⁴¹ De *basilica*, met daarachter in één lijn het amfitheater en theater, liggen aan de oostzijde.¹⁴²

Kaart 6. Carsulae. Adaptatie door T. Blokzijl (2019) van Whitehead (2010).

¹⁴¹ Ciotti (1976) 26 en Whitehead (2010) 1.

¹⁴² Ciotti (1976) 27-30, 37-42. Voor de toegangsboog naar het forum zie Gros (2011; 1e druk 1996) 63.

Zoals gezegd werd in Umbrië het *opus reticulatum* maar beperkt toegepast. De gebouwen waar *opus reticulatum* in voorkomen, zijn soms neergezet in de tijd van het Tweede Triumviraat maar meestal gedurende de regering van Augustus en vlak daarna (zie appendix 4). Veelal werd deze metseltechniek gebruikt in de constructie van theaters (Otricoli, Carsulae, Interamna Nahars en Spolegium). De reden hiervoor is dat het *opus reticulatum* zeer geschikt was voor het realiseren van rondingen in deze specifieke bouwwerken en dat de piramidevormige blokjes snel geproduceerd konden worden. Umbrië sluit hiermee aan bij de trend die waar te nemen is voor heel Romeins Italië.¹⁴³

Het gebruik van *opus reticulatum* mag dan geen indicator zijn voor romanisering, maar deze bouwtechniek kan wel een duiding zijn van het ontstaan van sociaal-culturele en economische netwerken tussen Umbrië en Rome. Dat deze metseltechniek in principe alleen gebruikt werd in steden langs de hoofdweg is in dit licht dan ook niet verrassend. Nieuwe ideeën zoals bouwtechnieken kwamen vermoedelijk langs de *Via Flaminia* Umbrië binnen, samen met de architecten, aannemers en gespecialiseerde arbeiders die wellicht vanuit Rome aangetrokken werden om de monumentale bouwwerken te realiseren. Het is plausibel om te denken dat daarmee sociale, politieke en economische relaties ontstonden tussen de Umbrische elite als initiatiefnemers van de bouwprojecten (zie par. 4.3 en appendix 5) en de in Rome woonachtige patronen van deze architecten en aannemers.

Helaas bestaan er geen bronnen over het totstandkomingsproces van deze lokale bouwwerken, en daarom wordt in dit onderzoek het beter gedocumenteerde bouwproces in Rome geraadpleegd.¹⁴⁴ Hieruit blijkt dat veel werk verzet werd door ongeschoolde arbeid in de vorm van dagloners of slaven, bijvoorbeeld voor het verplaatsen van bouw materiaal, het mengen van bestanddelen voor *opus caementicium* en het graven van funderingen.¹⁴⁵ Gespecialiseerde arbeid, onder meer timmeren, pleisteren, steenhouwen en metselen, werd veelal gedaan door *liberti*, verenigd in het *collegium fabrum tignariorum*. Ongeschoolde arbeid was in elke stad te vinden, zo ook in de steden van Umbrië. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat de lokale *ordo decurionum* de mannelijke inwoners een vijftal dagen per jaar in kon zetten voor corvee-arbeid (zie hoofdstuk 3 par 3.4).¹⁴⁶

Het vinden van goede vakmensen was een andere zaak, er zijn weinig inscripties die aantonen dat er georganiseerde, gespecialiseerde arbeid aanwezig was in de Umbrische

¹⁴³ Torelli (1995) 226-227.

¹⁴⁴ Zie o.a. MacDonald (1982; 1^e druk 1965), Adam (1994), Anderson (1997), (2014) en Taylor (2003), (2014).

¹⁴⁵ Anderson (1997) 119-127 en Taylor (2014) 199.

¹⁴⁶ *Lex Irmitana* 83 en *Lex Coloniae Genetivae* 98.

steden. Slechts twee inscripties laten zien dat vakbekwame arbeiders niet alleen vanuit Rome of naburige steden aangetrokken hoefden te worden. In een grafinscriptie uit Spoletium, opgesteld aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. wordt de *libertus* Caius Uttius genoemd en zijn beroep was *tector*, stukadoor en fresco-schilder.¹⁴⁷ Eveneens blijkt uit een inscriptie dat er een *collegium fabrum tignariorum* aanwezig was in de stad Ameria en mogelijk ook in Spoletium.¹⁴⁸

Het gehele bouwproces was in handen van een *architectus*, die verantwoordelijk was voor het ontwerp, en een *redemptor*, die beschouwd kan worden als uitvoerder of aannemer. Zoals hierboven genoemd kan er heel weinig gezegd worden over het praktische gedeelte van het bouwproces in de Umbrische steden. Er bestaat echter een mogelijkheid om Lucius Cocceius Auctus aan te wijzen als architect en aannemer van, wellicht, meerdere bouwprojecten in Umbrië. Auctus werd als Griekse slaaf gekocht en naar Italië gehaald door Lucius Cocceius Nerva, afkomstig uit het Umbrische Narnia. Cocceius Nerva was een sleutelfiguur tijdens het Tweede Triumviraat en functioneerde als bemiddelaar tussen Octavianus en Marcus Antonius en was bovendien *legatus* tussen 41 en 37 v.Chr.¹⁴⁹ Auctus werd vrijgelaten door Cocceius Nerva en hij ontwikkelde zich onder diens patronage als architect en *redemptor*.¹⁵⁰ Na de dood van Cocceius Nerva had Auctus een nieuwe patroon nodig en vond deze in de persoon van C. Postumius Pollio, een architect werkzaam in het Zuiden van Latium.¹⁵¹ Samen werkten zij succesvol aan diverse bouwprojecten in plaatsen aan de Baai van Napels. Er zijn aanwijzingen dat Auctus zelfs delen van Augustus' vlootbasis in Misenum ontwierp.¹⁵²

¹⁴⁷ *CIL* 11.7881.

¹⁴⁸ *CIL* 11.4404 (Ameria): in deze inscriptie opgesteld in de tweede eeuw n.Chr. wordt genoemd dat alle leden van het *collegium fabrum tignariorum* HS40 kregen van een rijke (naamloze) patroon van de stad. *CIL* 11.4825 (Spoletium): deze beschadigde inscriptie is op vele plaatsen aangevuld in het *CIL* en verdere aanvullingen tot *collegium fabrum tignariorum* is een mogelijke interpretatie van [---] / *fab(rum?)* [---] /.

¹⁴⁹ Syme (2002; 1^e druk 1939) 200, 208 en 225, Broughton (1952) 375, 398 en 549, Wiseman (1971) 225 nr. 125., Anderson (1997) 45 en (2014) 132-133.

¹⁵⁰ *CIL* 10.1614 (Puteoli) en 10.3707 (Cumae). Anderson (2014) 132 suggereert dat Auctus Cocceius, gezien zijn naam, werd vrijgelaten door L. Cocceius Nerva in plaats van door C. Postumius Pollio, wat de inscriptie uit Puteoli beschrijft. Zie ook Taylor (2007; 1^e druk 2003) 9-12 voor de relatie tussen patronen en architecten.

¹⁵¹ *CIL* 10.6126 afkomstig uit Formiae en 10.6339 (= *ILS* 7731) gevonden in Tarracina. Op beide inscripties zijn enkel de naam C. Postumius Pollio en zijn beroep *architectus* weergegeven.

¹⁵² Anderson (1997) 44-48, (2014) 132-133 en Strabo 5.4.5.

Wellicht kreeg Auctus verschillende bouwprojecten in Umbrië toebedeeld als Cocceius Nerva's *libertus*. Lucius Cocceius Nerva was een zeer invloedrijke aristocraat met ongetwijfeld veel contacten en cliënten in zijn geboortestreek Umbrië. Hoewel duidelijk bronnenmateriaal ontbreekt, is het voor te stellen dat Auctus door middel van Cocceius Nerva's patronage, maar ook later toen hij een gevierd architect en aannemer werd, bouwopdrachten kon krijgen in verschillende Umbrische steden. Het aanstellen van dergelijke Griekse architecten bevorderde onder meer de constructie van Hellenistisch georiënteerde bouwwerken, niet alleen in Umbrië maar in geheel Italië.

Hellenistische én Romeinse architectuur

In Centraal-Italië verrezen halverwege de tweede eeuw en aan het begin van de eerste eeuw v.Chr. indrukwekkende monumentale heiligdommen waarin zowel Hellenistische, Romeinse als lokale stijlen en technieken gereproduceerd, geherinterpreteerd en ingepast werden.¹⁵³ De best bewaard gebleven voorbeelden van deze monumentale architectuur zijn het heiligdom voor Jupiter Anxur gebouwd in Tarracina (zie hoofdstuk 1, afb. 1 en 2), voor Hercules Victor in Tibur, voor Fortuna Primigenia in Praeneste en verder naar het Zuiden het tempelcomplex te Pietrabbondante.¹⁵⁴

Deze Hellenistisch georiënteerde monumentale architectuur diende als voorbeeld en inspiratie voor ontwerpen van bouwwerken die verrezen in de Umbrische steden gedurende de eerste eeuw v.Chr. en de eerste eeuw n.Chr. Een voorbeeld van deze Hellenistisch georiënteerde architectuur is terug te vinden in Tuder. Hier kwam gedurende de tweede helft van de eerste eeuw v.Chr. een groot monumentaliseringsproces op gang: delen van de stad werden gerenoveerd, waaronder de cisternen, een theater werd gebouwd, en enkele decennia later ook een amfitheater (zie appendix 4).¹⁵⁵ Onderdeel van deze renovatie was de bouw van een aantal nissen, de 'nicchioni' genaamd, die mogelijk deel uitmaakten van de vernieuwde inrichting van de stad (afb. 16). Het complex bestaat uit een muur van ongeveer 45 meter lang en 11 meter hoog waarin vier nissen gemaakt zijn. Het gaat hier om een door Hellenistische

¹⁵³ Anderson (1997) 147.

¹⁵⁴ Zanker (1976) 18, Stewart (2006) 166, Taylor (2007; 1^e druk 2003) 64-65, Wallace-Hadrill (2007) 366-368, (2008) 106-116, 137-143, Stek (2009a) 35-52, (2013) 338-340, 349-350, (2014) 233-242, Rous (2010), Gros (2011; 1^e druk 1996) 138-140 en Patterson (2012) 222.

¹⁵⁵ Keppie (1983) 177, Bradley (2000a) 238-239, Sisani (2006) 160-163, Todini (2015) 3 en Hanson (2016) 600.

stijlelementen beïnvloede vorm van Romeinse architectuur die duidelijk overeenkomsten vertoont met de nissen zoals die voorkomen in de heiligdommen te Tarracina en Tibur.¹⁵⁶

Afbeelding 16. De nissen, ‘nicchioni’ in Tuder (Todi). De constructie is gebouwd in *opus quadratum*.

Foto: T. Blokzijl (2016).

Afbeelding 17. Ocriculum, ‘Grandi Sostruzioni’.

Foto: T. Blokzijl (2016).

In Ocriculum, gelegen aan de Tiber in het meest zuidelijke deel van Umbrië, is eveneens een groot complex met Hellenistische architecturale stijlelementen waarneembaar: de ‘Grandi Sostruzioni’ (zie afb. 17). De stad werd tijdens de Bondgenotenoorlog verwoest en ongeveer één kilometer zuidelijker weer opgebouwd. Veel monumentale en publieke bouwwerken verrezen dan ook in deze periode; het theater werd gebouwd tijdens de regering

¹⁵⁶ Bradley (2000a) 238-239, Sisani (2006) 161. Verzar (1976) 130 geeft aan dat deze nissen ook een deel van een groot openbaar gebouw konden zijn. Het bouwwerk ontbreekt in de catalogus van Hanson (2016) 600.

van Augustus, een amfitheater dateert uit de Julisch-Claudische periode en gedurende de eerste helft van de tweede eeuw werd het badhuis geconstrueerd.¹⁵⁷ Opvallend is dat er veel geïnvesteerd werd in dergelijke voorzieningen terwijl er misschien maar een kleine tweeduizend mensen woonden tijdens het Vroege Principaat.¹⁵⁸

Deze zogenaamde ‘Grandi Sostruzioni’ dateert mogelijk uit de Augusteïsche of Julisch-Claudische periode en was onderdeel van het monumentaliseringsproces in deze stad. De datering is gebaseerd op de aanwezigheid van *opus reticulatum* als metseltechniek. Het bouwwerk diende waarschijnlijk als podium voor onder andere een tempel. De vondst van een kapiteel in Korintische stijl versterkt deze suggestie, temeer daar het fragment gedecoreerd is met dezelfde stijl van acanthusbladeren zoals die ook voorkomen op de kapitelen in de tempel van Mars Ultor in Rome.¹⁵⁹

Voor schepen op de Tiber en reizigers op de *Via Flaminia* moet het geheel een indrukwekkende verschijning zijn geweest. De constructie is ongeveer 70 meter lang, twintig meter breed en achttien meter hoog en bestaat uit veertien nissen met een individuele diepte tussen de 3,5 en 4,3 meter. De middelste nis heeft zelfs een diepte van 5,7 meter.¹⁶⁰ Het systeem van nissen, evenals de platform-functie, vertoont dan ook sterke overeenkomsten met het complex in Tarracina (zie hoofdstuk 1, afb. 1 en 2) en met de tempel van Claudius op de Caelius in Rome.¹⁶¹ Het is onbekend wie de opdrachtgever of architect is geweest van het gehele complex, maar gezien het ontwerp en decoratie waren zij zeer goed op de hoogte van de heersende architectonische stijlconventies.

Ook in Carsulae vond een dergelijke monumentalisering plaats tijdens de Augusteïsche en Julisch-Claudische periode. Naast het forum, direct gelegen aan de *Via Flaminia*, zijn twee tempels voor de goddelijke tweeling Castor en Pollux geplaatst op een platform van ca. drie meter hoog. Het verhaal van Castor en Pollux (de *Dioscuri*) werd in Rome onder keizer Tiberius een populair thema in architectuur en sculptuur.¹⁶² De *Dioscuri*

¹⁵⁷ Sisani (2006) 212, 214-216, Sear (2010; 1^e druk 2006) 161-162, Hay et al. (2013) 31- 34 en 55-60 en Hanson (2016) 594-595.

¹⁵⁸ Hay et al. (2013) 152.

¹⁵⁹ Galinsky (1998; 1^e druk 1996) 200-203, Stamper (2005) 132-135, Gros (2011; 1^e druk 1996) 145 en Hay et al. (2013) 119.

¹⁶⁰ Hay et al. (2013) 49-51 en Sisani (2006) 213-214.

¹⁶¹ Ward-Perkins (1988; 1^e druk 1979) 59-61. Zie Stamper (2005) 149 en Carandini (2017; 1^e druk 2012) 347 met Tab. 136-137 voor de tempel van Claudius.

¹⁶² Zie de publicaties van Sumi (2009) en Champlin (2011).

werden al vanaf de Vroege Republiek geplaatst binnen een mythisch thema van redders die de overwinning brachten van de vrijheid op de tirannie.¹⁶³ Maar ook werd er vanaf de Augusteïsche periode een expliciete verbinding gelegd tussen Castor en Pollux en Tiberius en Drusus, welke een eenheid tussen Augustus'opvolgers moest symboliseren.¹⁶⁴

Beide thema's hebben een plaats gekregen in de ideologie van Augustus en zijn opvolgers. Het lijkt er dan ook op dat de lokale elite door de bouw van de twee tempels in Carsulae Augusteïsche architectuur imiteerde, waardoor loyaliteit aan de *Princeps* werd getoond. Deze verklaring sluit aan bij de stellingname van Lomas (1997) en Patterson (2005) en vormt een deel van het antwoord op de vraag wanneer en waarom dit tempelcomplex gebouwd werd.

Castor en Pollux werden vanaf de late eerste eeuw v.Chr. eveneens gezien als figuren die beschikten over krachten om zich te bewegen tussen leven en dood, het goddelijke en het sterfelijke.¹⁶⁵ De overlevering verhaalt, dat de twee heiligen Cosmas en Damianus, eveneens een tweeling en beiden stierven tijdens de vervolgingen van Diocletianus (284 – 305 n.Chr.), hun geneeskrachtige vaardigheden ontvingen van de *Dioscuri*. Een andere verklaring voor de constructie van deze tempels is dat deze geassocieerd werd met de nabijgelegen calciumrijke geneeskrachtige bronnen, die leven en genezing konden brengen.¹⁶⁶

De heiligdommen in Carsulae zouden mogelijk beschouwd kunnen worden als de materialisering van een langere mythologische traditie zoals dat ook door Augustus en Tiberius tot stand kwam in Rome. Met de bouw van de tempels voor de *Dioscuri* gaf de elite vorm aan de sociale en culturele cohesie in de gemeenschap door het heden te verbinden met het mythische verleden. Deze interpretatie past zowel binnen het theoretische kader van Lomas (1997) en Patterson (2005) maar ook in de conceptualisering van Revell (2009) en DeMarrais et al. (1996), omdat hier duidelijk wordt dat de elite actief vorm gaf aan het urbane landschap, waardoor ideologie en sociale en culturele integratie bevorderd werd (zie hoofdstuk 1 par 1.3 en hoofdstuk 3 par. 3.3 en 3.4).

Naast de twee tempels is een *porticus* (zie afb. 18 en kaart 6) aangelegd langs het platform aan de kant van de *Via Flaminia*, als onderdeel van de monumentalisering van het forum en het tempelcomplex.¹⁶⁷ De constructie van de *porticus* kan gezien worden als een

¹⁶³ Sumi (2009) 174-175 en Champlin (2011) 74.

¹⁶⁴ Champlin (2011) en voornamelijk de volgende passages in Sumi (2009) 180-181, 184-185.

¹⁶⁵ Sumi (2009) 181-183 en Champlin (2011) 74.

¹⁶⁶ Whitehead (2010) 1.

¹⁶⁷ Bradley (2000a) 223 en Sisani (2005) 185, zie voor de tempels ook Ciotti (1976) 26 en Whitehead (2010) 1.

onderdeel van het monumentale platform waarop de tempels staan en vertoont in die zin gelijkenis met de Hellenistisch georiënteerde ‘Grandi Sostruzioni’ in Oriculum. De *porticus* is direct gelegen aan de *Via Flaminia* en wordt geflankeerd door een monumentale poort die toegang geeft tot het forum, waar onder andere aan de noordzijde de *curia* gelegen is. Direct tegenover deze poort was de basilica gebouwd en daarachter verrezen het amfitheater en theater (zie kaart 6). Het zwaartepunt van de monumentalisering lag dan ook aan de *Via Flaminia*, zodat reizigers onder de indruk raakten van de vele publieke bouwwerken die deze kleine stad rijk was.¹⁶⁸

Afbeelding 18. Carsulae, *porticus* in *opus vittatum* met links boven een deel van het podium bekleed met roze kalksteen platen. Foto: T. Blokzijl (2016).

Zowel Bradley als Sisani vermelden, dat de aanleg van de *porticus* dateert uit de Augusteïsche tijd en dat de twee tempels later in de Julisch-Claudische periode gebouwd werden.¹⁶⁹ Een argumentatie wanneer en waarom deze specifieke heiligdommen gebouwd werden wordt niet gegeven, maar een aanwijzing is te vinden in de techniek en stijl die toegepast werd. De *porticus* was opgetrokken in een Hellenistische bouwstijl en bestaat uit een drietal nissen en is bekleed met *opus vittatum*: een metseltechniek die in Umbrië al vanaf de vroege eerste eeuw n.Chr. werd toegepast, terwijl diezelfde techniek in Rome pas in de

¹⁶⁸ Carsulae was waarschijnlijk maar 15 hectare groot, maar had een compact monumentaal centrum met alle publieke gebouwen geclusterd rond het forum, Sisani (2006) 183 en Laurence et al. (2011) 200 en zie Smith (2007) 36 voor de resonantie van monumentale architectuur op o.a. bezoekers.

¹⁶⁹ Bradley (2000a) 223 en Sisani (2005) 185.

loop van de tweede eeuw gangbaar werd.¹⁷⁰ Het is daarom aannemelijker dat de *porticus* gebouwd werd tijdens of ná de regering van Augustus.

Afbeelding 19. Tempel van Minerva in Asisium (Assisi). De contouren van het oorspronkelijke Hellenistische podium zijn in witte lijnen gemarkeerd op het plein voor de tempel.

Foto: T. Blokzijl (2016).

Het laatste voorbeeld van overname van Hellenistische architecturale stijlen in Umbrië is afkomstig uit Asisium (zie afb. 19). Hier werd op het forum de zogenaamde tempel van Minerva gebouwd op, wederom, een groot podium en platform in een Hellenistische stijl met Korinthische kapitelen en Attische zuilbases.¹⁷¹ De kapitelen hadden een dubbele rij acanthusbladeren, de zijkanten kregen stelen waaruit spiralen voortvloeiden en in het midden reikte een acanthusblad verticaal omhoog. Aan het begin van de Augusteïsche periode kregen

¹⁷⁰ Adam (1999; 1^e druk 1994) 131, 135 en Anderson (1997) 155-156. In Campanië werd *opus vittatum* gedurende de Late Republiek overigens al wel toegepast.

¹⁷¹ Strazzulla (1983) 156-157 en Bradley (2000a) 225-227. In de Griekse wereld van de vierde eeuw v.Chr. waren bepaalde bouwstijlen aan sterke verandering onderhevig. Met name de Korinthische kapitelen ontwikkelden zich tot een kenmerkende canonieke stijl die uiteindelijk overal in het Romeinse rijk terug te vinden is, zie Biers (1996; 1^e druk 1980) 251-253, Wilson Jones (2009; 1^e druk 2000) 135-156 en Gros (2011; 1^e druk 1996) 145-149. Voor een nauwkeurige beschrijving van de tempel te Assisi zie Goethe (2013; 1^e druk 1976) 170, (26 oktober 1786) *Tagebuch der Italienischen Reise 1786*: “Sie ist Corinthischer Ordnung die Säulenweiten dem Augenmas nach etwas über zwey Model. Die Säulen haben ihre Füße und über dies Würfel“.

de kapitelen, naast de dubbele rij acanthusbladeren, nog een derde rij bladeren, zoals te zien is aan de kapitelen in de tempel van Mars Ultor te Rome.¹⁷²

De ronde bases van de zuilen werden op een vierkant voetstuk geplaatst. Deze vernieuwde Korintische stijl is in Athene bijvoorbeeld terug te vinden in het monument van Lysikrates, dat voltooid werd in 334 v.Chr. Deze ronde basis op een vierkant voetstuk werd eveneens toegepast in Priene voor de tempel van Athena Polias, die eveneens ingewijd werd in het jaar 334 v.Chr.¹⁷³ Hoewel de tempel in Asisium pas eeuwen later gebouwd werd, tussen 40 en 30 v.Chr., is de architectuur duidelijk geïnspireerd door deze Grieks-Hellenistische stijl.¹⁷⁴ De Korintische kapitelen van de tempel in Asisium lijken zeer veel op de kapitelen van de tempel van Mars Ultor in Rome. Het verschil in decoratie tussen de tempels in Rome en Asisium is de derde rij acanthusbladeren, die de kapitelen van de tempel van Mars Ultor pas tijdens de laatste bouwphase kreeg, vanaf ca. 10 v.Chr. Het is heel waarschijnlijk dat de tempel in Asisium toen al ingewijd was.

Er bestaan geen directe aanwijzingen wie de opdrachtgever was voor het bouwen van deze tempel in Asisium. Wel is er een inscriptie *in situ* op het tempelcomplex gevonden die gedateerd kan worden tussen 40 en 20 v.Chr.¹⁷⁵ De tekst beschrijft een schenking uit eigen financiële middelen van twee broers Cn. Tiro Caesius en Cn. Pricus Caesius, die beiden het ambt *IIIvir* en *quinquennalis* hadden bekleed. Zij behoorden, gezien de magistraatsfuncties, tot de belangrijkste en rijkste mannen van Asisium. Wat er precies is geschonken door de broers is niet bekend, maar wel dat de schenking in verband met de bouw van de tempel kan worden gebracht, gezien de vindplaats en datering van de inscriptie. Het zou mogelijk kunnen gaan om ornamentiek of een deel van de tempel, en misschien zelfs wel om het hele gebouw.

Bovenstaand onderzoek naar decoratie en stijl maakt het mogelijk om een aannemelijke chronologie te verbinden aan het bouwproces van de tempel in Asisium. Een dergelijke gedetailleerde studie laat zien dat conclusies die alleen gebaseerd zijn op bouwvolumes, zoals Lomas (1997) beschrijft, niet volledig zijn. De stellingen die Lomas, maar ook Patterson (2006), hanteert, dat het bouwen van tempels en andere monumentale

¹⁷² Galinsky (1998; 1^e druk 1996) 200-203, Stamper (2005) 132-135 en Gros (2011; 1^e druk 1996) 145.

¹⁷³ Voor de tempel van Athena Polias in Priene en het monument van Lysikrates in Athene zie Biers (1996; 1^e druk 1980) 251-255, Wilson Jones (2009; 1^e druk 2000) 135 en Stewart (2006) 169.

¹⁷⁴ Bradley (2007) 308.

¹⁷⁵ *CIL* 11.5378. De volledige tekst luidt: *Cn(aeus) T(itus) Caesii Cn(aei) filii Tiro et Priscus IIIvir(i) quinq(uennales) sua pecun(ia) fecer(unt)*. Zie voor de beschrijving en datering *EDR* op <https://www.eagle-network.eu> (website geraadpleegd op 14-02-2019).

architectuur het resultaat waren van “imperial loyalty” en “imitatie” of “navolging” van keizerlijke bouwpolitiek in Rome, lijken in Asisium niet te kloppen.¹⁷⁶

Dat wil niet zeggen dat er geen beïnvloeding plaatsvond vanuit Rome: architecten en gespecialiseerde vakmensen kwamen wellicht over de *Via Flaminia* naar Umbrië toe. Het ontwerpen en bouwen van monumentale architectuur, waaronder de bovengenoemde tempels, was zowel in Rome als Asisium bijna een parallel proces dat uitgevoerd werd in een soortgelijke Hellenistisch georiënteerde stijl. Het was juist deze stijl die de sociaal-culturele verbinding vormde tussen Rome, de Umbrische steden en andere Italische gemeenschappen, met een bevordering van de politieke integratie en consolidatie van het Principaat als gevolg.¹⁷⁷ Van een directe “top-down”-beïnvloeding, zoals het direct en doelbewust navolgen of imiteren van bouwwerken in Rome, was echter geen sprake.

Culturele verankering: continuïteit in architecturale stijl en techniek

Ondanks het veelvuldig toepassen van Hellenistisch georiënteerde bouwstijlen en Romeinse innovatieve technieken, werd er in sommige Umbrische steden voor gekozen om bepaalde lokale traditionele stijlen en technieken te handhaven. Een reden voor een dergelijk behoud, is dat in een snel veranderende wereld, waarin nieuwe ideeën en producten de standaard leken te worden, de vraag naar culturele ankers van de samenleving groter werd. Culturele verankering vond dan plaats door twee sociale mechanismen: ten eerste door het (her)uitvinden van tradities (zoals Hobsbawn dit verwoordt) die niet meer toegepast werden of nooit bestaan hadden en ten tweede, door het creëren van een collectief gevoel van nostalgie waardoor deze zogenaamde tradities hergewaardeerd – en soms overgewaardeerd – werden ten opzichte van de nieuwe importen of standaard.¹⁷⁸

Torelli beschrijft soortgelijke mechanismen voor de Augusteïsche periode, die hij beschouwt als een afsluiting van een traumatische periode van burgeroorlogen, massamigraties door landverdelingen, confiscaties door Sulla en de *Triumviri*. Tijdens de regering van Augustus was er volgens Torelli dan ook een ‘desire for roots’.¹⁷⁹ Zo werden in Tarentum opnieuw terracottabeeldjes vervaardigd als grafgiften: een traditie die twee eeuwen lang niet

¹⁷⁶ Lomas (1997) 29-31 en Patterson (2006) 177.

¹⁷⁷ Wallace-Hadrill (2007) 371 en Versluys (2015) 152-158.

¹⁷⁸ Hobsbawn (2013; 1^e druk 1983) 1-14 en Tosh, (2000; 1^e druk 1984) 12-13. Zie ook het NWO-OIKOS project *Anchoring Innovation*: <https://www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation/> (website geraadpleegd op 01-03-2019).

¹⁷⁹ Torelli (1999) 181.

toegepast werd.¹⁸⁰ De zogenaamde Corsini-troon, een zetel uitgevoerd in Etruskische stijl, maar rond de tijd van Augustus gefabriceerd, laat zien dat de opdrachtgevers trots waren op hun Etruskische oorsprong.¹⁸¹ In Midden-Italië herijkte de Samnitische elite haar culturele verleden op die van de nieuwe Augusteïsche ideologie van *pax* en *concordia*.¹⁸²

Een Umbrisch voorbeeld van culturele verankering blijkt uit een ere-inscriptie, opgesteld in Interamna Nahars in 32 n.Chr. voor keizer Tiberius en betaald door Faustus Titus, een *augustalis*.¹⁸³ Uit deze inscriptie blijkt dat de inwoners van Interamna Nahars de plaatselijke kalender lieten lopen vanaf de stichting van hun stad: *ab Interamna condita* (vanaf 672 v.Chr.), maar daarnaast werden ook de zittende consuls vermeld om aan te sluiten bij de Romeinse jaartelling. Op deze wijze probeerde deze Umbrische gemeenschap een fictieve verbinding te leggen met tradities uit het verleden.

Afbeelding 20. Stadsmuur in polygonaal muurwerk, Ameria (Amelia).

Foto: T. Blokzijl (2016).

De analyse naar continuïteit en discontinuïteit in architecturale vormtaal en gebruik van monumentale ruimte is een veelbelovende manier om sociale en politieke processen en

¹⁸⁰ Torelli (1999) 181.

¹⁸¹ Torelli (1999) 183.

¹⁸² Collins-Elliott (2014).

¹⁸³ *CIL* 11.4170 (= *ILS* 157). Naast het jaar *Interamnam conditam DCCIII* wordt Cn. Domitius Ahenobarbus vermeld als consul. De naam van zijn mede-consul L. Arruntius Camilius Scribonianus is weggehakt. Deze naam is waarschijnlijk weggehaald in 42 n.Chr. toen hij een gewapende opstand leidde tegen keizer Claudius. De revolte mislukte echter. Camilius vluchtte en beroofde zichzelf van het leven; Dio Cass. 60.15.2-3. en Suet. *Claud.* 13 en 35.

ontwikkelingen in samenlevingen te onderzoeken.¹⁸⁴ Het continueren en onderhouden van traditionele stijlen en bouwtechnieken vormen de materiële culturele ankers waardoor identiteitsvorming en sociale cohesie mogelijk werden gemaakt. Een goed voorbeeld van de materialisering van culturele verankering is zichtbaar in de stad Ameria. Hier koos de lokale elite er blijkbaar voor om vast te houden aan haar imposante muren in polygonale stijl (zie afb. 20) in een periode waar juist andere steden er voor kozen om deze archaïsche muren te slechten en te vervangen of te renoveren met specifieke Romeinse metseltechnieken (zie hoofdstuk 3 par. 3.5).¹⁸⁵

Een datering voor de stadsmuren van Ameria is moeilijk te geven. Bradley zet de discussie uiteen en beargumenteert, dat de datering die de archeoloog Paul Fontaine (2000) geeft aanvankelijk Rome-centrisch in opvatting is.¹⁸⁶ Fontaine laat de bouw van de stadsmuren namelijk samen vallen met de constructie van de *Via Ameria* (241 v.Chr.) of het municipaliseringsproces dat volgde na de Bondgenotenoorlog (voor Umbrië na 90 v.Chr.). Volgens Bradley gaat Fontaine er onterecht vanuit dat het gladde, geperfectioneerde muurwerk per definitie geïnspireerd is op de polygonale stadsmuren van Latijnse kolonies gesticht in de derde eeuw v.Chr.¹⁸⁷ Een inheems Umbrische oorsprong en een datering die terug gaat tot de vierde eeuw behoren eveneens tot de mogelijkheden, zo meent Bradley. Deze veronderstelling wordt gesteund door het recentelijke kwantitatieve onderzoek van Jamie Sewell naar nederzettingen en fortificaties in Italië gebouwd in de vierde en derde eeuw v.Chr.¹⁸⁸ Het onderzoek toont aan dat het bouwen van stadsmuren explosief steeg in de vierde eeuw v.Chr.

De opvattingen van Bradley en Fontaine kunnen echter ook in één model geplaatst worden. Er is namelijk ook een optie die zowel Bradley als Fontaine niet verkennen: de mogelijkheid dat er continuïteit bestond in het bouwen en onderhouden van stadsmuren in steeds dezelfde bouwstijl. Deze mogelijke continuering van een polygonale stijl tot in de eerste eeuw v.Chr. wordt hieronder beargumenteerd. In de eerste plaats dient vermeld te worden dat een continuering van stijl in stadsmuren opmerkelijk is. Vanaf het einde van de tweede eeuw v.Chr., maar vooral tijdens de eerste eeuw v.Chr., werden veel stadsmuren

¹⁸⁴ Rosenswig en Burger (2012) 12.

¹⁸⁵ Wallace-Hadrill (2007) 367.

¹⁸⁶ Bradley (2000a) 77-80 en 163-166.

¹⁸⁷ Bradley (2000a) 165-166 en (2000b) 6, en zie ook recentelijk Helas (2016) 589-590, die de these van Fontaine steunt.

¹⁸⁸ Sewell (2016) 611-614.

gerepareerd en veelal in een nieuwe stijl opgetrokken (zie hoofdstuk 3 par. 3.5). Dit proces voltrok zich op vele plaatsen in centraal Italië: oude muren werden vervangen door een *opus caementicium*-constructie en bekleed met *opus incertum* en later met *opus reticulatum*.¹⁸⁹

In Umbrië is een soortgelijke ontwikkeling waar te nemen, want ook hier werden stadsmuren vanaf de tweede eeuw v.Chr. veranderd in een andere bouwstijl. Dit gebeurde veelal in samenhang met een monumentaliseringsproces dat het urbane landschap van de steden sterk veranderde. In Asisium, bijvoorbeeld, werden de stadsmuren vernieuwd samen met het forum.¹⁹⁰ In Mevania werden delen van de oorspronkelijke stadsmuur, daterend uit de tweede eeuw v.Chr., gerepareerd in *opus reticulatum*.¹⁹¹ De Romeinse stadsmuren en poorten van Hispellum werden aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. gebouwd: de ‘Porta Consolare’ tijdens het Tweede Triumviraat en de ‘Porta Venere’ dateert uit het begin van Augustus’ regering en is in een Hellenistisch georiënteerde stijl gebouwd (afb. 21).¹⁹² Zowel poorten als stadsmuur zijn opgetrokken met lokaal aanwezig kalksteen gekenmerkt door de wit-roze kleur.

Afbeelding 21. Hispellum (Spello), ‘Porta Venere’, stadsmuur in *opus quadratum*. Op de achtergrond is de *Valle Umbra* zichtbaar.
Foto: T. Blokzijl (2016).

Gebouwen in de steden van Umbrië werden vaak geconstrueerd met lokaal aanwezige steensoorten die daarmee ook de toegepaste metseltechnieken bepaalden. De lokale aanwezigheid van geschikt materiaal speelde dus een belangrijke rol. Zandsteen nabij Oriculum en Interamna Nahars was veel gemakkelijker materiaal om in kleine piramide-

¹⁸⁹ Blokzijl (2016-2017).

¹⁹⁰ Verzar (1976) 129, Strazzulla (1983), Bradley (2000a) 167-168 en Blokzijl (2016-2017).

¹⁹¹ Jouffroy (1986) 21, Torelli (1995) 225, Bradley (2000a) 169 en Sisani (2006) 90.

¹⁹² Bradley (2000a) 237, Sisani (2006) 106-109 en Gros (2011; 1^e druk 1996) 37-38.

vormige en vierkante blokjes te hakken. Daardoor werd *opus reticulatum* en *opus vittatum* in deze plaatsen meer toegepast. In Carsulae zijn de muren van gebouwen naast de *curia* (zie kaart 6) aan de noordkant van het forum gemetseld in *opus spicatum*, een techniek die niet frequent gebruikt werd voor muurwerk.¹⁹³ Het stadje is echter gelegen naast het riviertje de Náia, een zijtak van de Tiber, die afgevlakte rivierkeien kon leveren. Deze waren gemakkelijk te klieven tot de lange platte stenen die gebruikt werden in *opus spicatum*.¹⁹⁴

Zo blijkt het kalksteen dat gevonden wordt rond Ameria zeer geschikt om te bewerken tot grote polygonale blokken waaruit de stadsmuur opgebouwd is.¹⁹⁵ Hetzelfde geldt voor de kalksteen die gedolven kon worden nabij Narnia en Spoletium.¹⁹⁶ Daarbij moet gezegd worden dat in deze laatst genoemde stad het polygonaal muurwerk op sommige plaatsen vanaf het midden van de derde eeuw tot begin tweede eeuw v.Chr. gerestaureerd werd met *opus quadratum*. Na de Bondgenotenoorlog werden de resterende delen polygonaal muurwerk vervangen door *opus caementicium* met een façade in *opus vittatum*.¹⁹⁷

Voor de verantwoordelijke magistraten en stadsraad in Ameria was het waarschijnlijk in eerste instantie praktisch om het polygonaal muurwerk van de stadsmuur intact te laten. Daarnaast kan de stadsmuur beschouwd worden als een verankering van het culturele erfgoed van de stad. De grote sociaal-politieke en culturele veranderingen van de Late Republiek voedden de vraag naar culturele ankers. Door het instandhouden en restaureren van deze stadsmuren verankerde de elite tradities uit het verleden in het turbulente heden. Dit kan geïnterpreteerd worden als een manifestatie van de materialisering van ideologie aangezien het bewaren en beschermen van de lokale historie een tastbaar concept werd (zie hoofdstuk 3 par. 3.3) en bijdroeg aan de continuïteit, cohesie en collectieve identiteit van de gemeenschap.

Hieruit blijkt dat de identiteit van de elite geen tijdsloos, vaststaand gegeven was, zoals Revell terecht stelt (zie hoofdstuk 1 par. 1.4), maar dat het een discours vormt dat aan verandering onderhevig was door ervaringen en interactie met de omgeving.¹⁹⁸ De elite van Ameria kan dus een sociale constructie genoemd worden, om in termen van Revell te spreken, en kreeg vorm door deze oeroude polygonale stadsmuren te verbinden met de magistraten van weleer, wat een bevestiging was van het al evenoude hiërarchische en olichargische gezag.

¹⁹³ Anderson (1997) 155.

¹⁹⁴ Adam (1999; 1^e druk 1994) 144.

¹⁹⁵ Bradley (2000a) 163.

¹⁹⁶ Bradley (2000a) 163 en (2000b) 5.

¹⁹⁷ Sisani (2006) 123-124.

¹⁹⁸ Revell (2009) 189.

Geconcludeerd kan worden dat de lokale elite, en met name de decurionen, in Umbrië monumentale gebouwen liet ontwerpen en plaatsen (zie par. 4.2. en appendices 4 en 5) in een Hellenistisch georiënteerde bouwstijl en daarbij gebruik maakte van Romeinse innovatieve technieken. Juist in de Augusteïsche tijd en het Vroege Principaat nam het gebruik van *opus reticulatum* toe. Het werd vooral gebruikt in de constructie van theaters omdat deze techniek zeer geschikt was om de halve-cirkel-structuur van het bouwwerk te verwezenlijken. Het theater was een gebouw dat ook zeer zeker verbonden kan worden met de ideologie van Augustus' Principaat (zie hoofdstuk 3 par. 3.4 en hieronder par. 4.6). Tevens vormden monumentale bouwwerken podia voor activiteiten (voorstellingen, festivals en spelen) die de sociale cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit bevorderden zowel op lokaal, (Umbrië) als regionaal (Rome en Romeins Italië) niveau. Het plaatsen van monumentale, Hellenistische georiënteerde architectuur in typisch Romeinse bouwtechnieken maakt het aannemelijk om te stellen dat de sociaal-culturele connectie tussen Rome en Umbrië steeds hechter werd vanaf het einde van de eerste eeuw v.Chr.

In dit proces werden stijlen en elementen, die van oorsprong behoorden tot een specifieke cultuur, losgemaakt van die cultuur en gingen een rol spelen in een universeel en Mediterraan herkenbare culturele context die Versluys (2015) de Hellenistische *koïne* noemt (zie hoofdstuk 1 par. 1.2). Grote platformen bestaande uit een aaneenschakeling van nissen werden onderdeel gemaakt van religieuze complexen zoals in Asisium, Ocrinum en (mogelijk op een kleinere schaal) in Carsulae. De oorsprong van deze platformen is Hellenistisch, maar aangepast aan de lokale omstandigheden en daarom geconstrueerd in typisch Romeinse metseltechnieken als *opus reticulatum* en *opus vittatum*. Maar ook de Hellenistisch georiënteerde tempel van Minerva in Asisium en de hoge nissen voor de terrasering in Tuder maakten onderdeel uit van zowel een lokale als een Mediterrane herkenbare vormtaal.

De bestudering van de monumentale architectuur in de Umbrische steden laat zien dat de elite keuzes maakte door deze bouwwerken uit te rusten in een voor iedereen, zowel binnen als buiten de gemeenschap, herkenbare vormtaal. Hierbij werden veelvuldig stijlen en technieken gebruikt met een Hellenistische oriëntatie, maar ook werden lokale bouwstijlen, materialen en technieken toegepast, zoals het polygonale muurwerk in Ameria. Tevens werd er voor gekozen om ook Romeinse innovatieve methodes te gebruiken. De diversiteit in vorm, stijl en herkenbaarheid van de bouwwerken zijn van groot belang voor de communicatiewaarde van sociale cohesie, consensus, continuïteit en identiteit in de gemeenschap. De keuzes die de elite maakte, vormde een lokaal gecreëerd en constant

gereproduceerd discours van Romeinse identiteit van alle inwoners in de stad. Juist deze plaatselijk gecreëerde en gereproduceerde vorm van Romeinse identiteit maakte een sociaal-culturele verbondenheid op regionaal niveau met andere Italische elites, steden en Rome mogelijk, waardoor het Principaat op een ‘grassroots’-wijze verstevigd werd.

4.5. Monumentale cultuur: sculptuur

Standbeelden van keizers en leden van de lokale elite kregen prominente plaatsen in bouwwerken en in de publieke ruimte en maakten daardoor onderdeel uit van monumentale cultuur.¹⁹⁹ De in Umbrië aangetroffen sculpturen passen binnen het concept waarin een Hellenistische stijl werd bewerkt tot een nieuwe vormtaal dat voldeed aan een voor Romeinen herkenbare traditie van realisme. Net als bij architectuur droegen de keuzes die de elite maakte in de vorm van sculptuur bij aan sociale cohesie, consensus, continuïteit en identiteit in de gemeenschap op lokaal en regionaal niveau.

De Germanicus van Ameria

In het archeologische museum van het stadje Amelia (Romeins Ameria) staat een groot gerestaureerd bronzen beeld van Germanicus (15 v.Chr. – 19 n.Chr.), zoon van Drusus en oudere broer van de latere keizer Claudius (zie afb. 23). Het beeld werd in 1963 in gefragmenteerde staat en ernstig beschadigd gevonden en is vrijwel onbekend bij het grote publiek. Germanicus was één van de meest prominente familieleden op wie Augustus zijn Principaat bouwde en werd in 4 n.Chr. geadopteerd door zijn oom, de latere keizer Tiberius.²⁰⁰ Germanicus werd dan ook frequent afgebeeld binnen een dynastieke context zoals op de bekende *Gemma Augustea* (afb. 22) die waarschijnlijk gemaakt werd in de laatste jaren van Augustus' regering.²⁰¹

Het standbeeld werd al snel in verband gebracht met Germanicus, omdat de fysieke gezichtskenmerken van leden van het Julisch-Claudische huis over het algemeen bekend zijn en tijdens de restauratie werd het gereconstrueerde portret vergeleken met andere portretten.²⁰² Het beeld had hoogstwaarschijnlijk eerst een portret van Gaius Caligula (37 – 41 n.Chr.), maar is na diens dood vervangen door een beeltenis van Germanicus.²⁰³ Tijdens de regering van Claudius werden vaker sculpturen van Gaius Caligula vervangen door portretten van Claudius zelf of zijn broer Germanicus. Onduidelijk is of het een lokaal initiatief was om

¹⁹⁹ Zie o.a. Zanker (1997; 1^e druk 1987), Boschung (2002) en Trifiló (2008).

²⁰⁰ Tac. *Ann.* 4.57. met Pollini (2017) 427-428.

²⁰¹ Pollini (2012) 183, Boschung (2002) 188, Galinsky (1998; 1^e druk 1996) 120-121 en Zanker (1997; 1^e druk 1987) 234.

²⁰² Lahusen (2010) 197-199. Voor de Germanicus van Ameria; Pollini (2017), (2012) 190 en Sisani (2006) 172.

²⁰³ Pollini (2017) 431-432 en 435-436.

het hoofd te vervangen of dat dit vanuit Rome georganiseerd werd. De *ordo decurionum* kon een delegatie samenstellen om het initiatief voor te leggen aan de keizer, waardoor de betrekkingen tussen keizer en stad aangehaald werden.²⁰⁴ Mogelijk kon de stad als dank enige *beneficia* van de keizer verkrijgen.

Afbeelding 22. *Gemma Augustea*. Op de troon zit Augustus in zittende Jupiter-pose. Links daarvan zit de godin Roma met gezichtskenmerken van Livia. Naast haar in militaire uitrusting staat Germanicus. De latere keizer Tiberius stapt net van zijn triomfwagen af.

Uitvoering in dubbelgelaagd onyx met een afmeting van 19 bij 23 cm.

Foto: website *Kunsthistorisches Museum Wien*

(website geraadpleegd op 21-02-2019).

Het beeld stond waarschijnlijk op een prominente plaats in de publieke ruimte op de *campus* van Ameria, buiten de stadsmuur en nabij het amfitheater.²⁰⁵ Deze locatie was zorgvuldig gekozen: iedereen die Ameria in of uit kwam of in de richting van het amfitheater liep, kwam het beeld zeker tegen (vergelijk hoofdstuk 3 par. 3.4). Pollini verbindt het beeld met de *Ludi Iuvenum*, spelen gehouden door jongeren (*iuvenes*) afkomstig uit de elite, die waarschijnlijk op de *campus* gehouden werden.²⁰⁶ Augustus beschouwde de *iuventus* als ‘bloem der natie’ en voorzag in de fysieke en mentale ontwikkeling van jongeren door onder meer het financieren van de *lusus Troiae*.²⁰⁷ Op deze wijze werd bevorderd dat gegoede jonge mannen zich konden identificeren met hun, van oorsprong, Trojaanse afkomst. In deze context kan dan ook de plaats van het beeld alsmede de centrale afbeelding op het kuras geïnterpreteerd worden.

²⁰⁴ Millar (2001; 1^e druk 1977) 410-434, geeft veel voorbeelden waarbij steden delegaties naar de keizer sturen om bijvoorbeeld *beneficia* te krijgen, vragen te stellen of om grieven voor te leggen.

²⁰⁵ Pollini (2017) 427 en Sisani (2006) 172.

²⁰⁶ Pollini (2017) 427.

²⁰⁷ Suet. *Aug.* 43, Yavetz (1984) 16 en Galinsky (2005) 347.

Afbeelding 23. Germanicus van Ameria.
(Amelia) *Museo archeologico di Amelia*.
Foto: T. Blokzijl (2016).

Afbeelding 24. Augustus van Prima Porta.
Foto: website patronen van de *Musei Vaticani*
(website geraadpleegd op 28-11-2017).

Afbeelding 25 toont een detail van de voorstelling op het kuras en geeft een klassiek Griekse én Hellenistische oriëntatie weer: de jonge Trojaanse prins Troilus die van zijn paard werd getrokken en uiteindelijk gedood door de Griekse held Achilles vormt hier het centrale thema.²⁰⁸ Afbeeldingen van deze episode uit de Trojaanse oorlog komen niet veel voor tijdens het Vroege Principaat. Naast Ameria zijn er slechts twee andere voorbeelden van deze thematiek: in Oderzo (nabij Venetië) en in Aphrodisias (Carië, West-Turkije) staat een beeldengroep gewijd aan Troilus en Achilles daterend uit het begin van de keizertijd.²⁰⁹

Vanuit Romeinse optiek maakte de dood van Troilus deel uit van een goddelijk plan, namelijk dat Troje moest branden met als gevolg Aeneas' vlucht naar Latium, waar zijn

²⁰⁸ Pollini (2017) 430-431 en 434. Verg. *Aen* 1.474-478: "(...) Ginds vlucht Troilus na zijn wapens te hebben verloren, de ongelukige knaap, te zwak voor de strijd met Achilles; hij wordt meegesleurd door zijn paarden en hangt ruggelings achter de lege wagen met de leidsels nog in de hand. Zijn nek en haren slieren over de grond en de punt van zijn lans trekt een streep over in het stof. (...)".

²⁰⁹ Smith en Hallett (2015) en Polini (2017) 434.

nakomelingen, onder andere de familie der Julii en Augustus, uiteindelijk de Grieken zouden verslaan en heersers werden over de bekende wereld. Een profetie luidde dat Troje niet zou vallen wanneer Troilus de leeftijd van twintig jaar bereikte: Troilus moest jong sterven zodat Troje verwoest kon worden en Aeneas zijn epische reis zou maken om zijn lotsbestemming te vervullen.²¹⁰ Dit was een duidelijke boodschap voor passanten, en voornamelijk voor de *iuvenes*, over Rome's voorbestemming waarin noodlot en levensdoel met elkaar verenigd werden.

Afbeelding 25. Achilles en Troilus op het kuras van de Germanicus van Ameria (Amelia) *Museo archeologico di Amelia*.

Foto: T. Blokzijl (2016).

Zoals hierboven eerder gezegd, is het onduidelijk wie het voorstel gedaan heeft om het hoofd van Gaius Caligula te vervangen door dat van Germanicus. Ook is het onbekend wie het oorspronkelijke beeld heeft laten neerzetten. De mogelijkheid bestaat dat er een lokale opdrachtgever was voor beide initiatieven. De waarschijnlijke plaatsing van het beeld bij de *campus* alsmede de centrale afbeelding op het kuras, maken dat er een sterke verbondenheid was met de plaatselijke *iuvenes* en de aldaar gehouden *lusus Troiae*. Het thema van Troilus dat gekozen is voor het kuras, past zowel bij de lokaal georganiseerde spelen als bij een Augusteïsche traditie waarin de val van Troje een rol vervulde: lokale (Ameria) én regionale (Rome) tradities worden op deze wijze samengebracht in het bronzen beeld.

Bovendien laten vier inscripties afkomstig uit de eerste en tweede eeuw n.Chr. zien, dat deze spelen een belangrijke en continue positie innamen in het sociaal-culturele leven van Ameria. De inscripties tonen aan dat alleen leden van de elite, die reeds de belangrijkste

²¹⁰ Pollini (2017) 434.

lokale magistraatsfunctie van *IIIIVir* hadden bekleed, het ambt van curator van de *lusus iuvenum* mochten vervullen.²¹¹ De hierboven beschreven unieke, plaatselijke context zou een argument kunnen zijn voor de mogelijkheid dat de opdrachtgever tenminste uit Ameria afkomstig was.

Ook kan de vervanging van het hoofd een lokale initiatiefnemer hebben. Vlak na de gewelddadige dood van Gaius Caligula wilde de senaat dat er een *damnatio memoriae* uitgeroepen werd, maar Claudius stond dit niet toe.²¹² Desondanks werden in veel steden beelden en portretten van Claudius' voorganger vernield of omgewerkt, zoals ook in Carsulae en Oriculum gebeurde (zie hieronder). Gezien Claudius' weigering om een officiële *damnatio memoriae* af te kondigen, was het dus erg onwaarschijnlijk dat het portret op het bronzen beeld in Ameria vervangen werd op instigatie van de keizer zelf.

Wat betreft de achtergrond van de opdrachtgever kan er geen sluitend antwoord gegeven worden, maar vrijwel zeker is dat het beeld niet in Ameria gemaakt werd. Gezien de hoge kwaliteit van het vakmanschap is het beeld vermoedelijk in Rome gemaakt.²¹³ De maker van het bronzen beeld probeerde hoogstwaarschijnlijk de stijl en pose, maar bovenal de impressie en emotie die van de Augustus van Prima Porta uitgaan te evenaren (zie afb. 24).²¹⁴ De Augustus van Prima Porta imiteert de klassieke Griekse stijl van de vijfde eeuw v.Chr. en lijkt wat betreft de contrapost-houding, afmetingen en verhoudingen dan ook op de Doryphoros van Polykleitos.²¹⁵ Omdat de maker van de bronzen Germanicus duidelijk aansluiting en inspiratie gezocht had bij de stijl en houding van de Augustus van Prima Porta, passen beide standbeelden binnen het concept van een Hellenistische *koinè* waar ideeën bewerkt, gereproduceerd en opnieuw gesymboliseerd werden binnen de eigen culturele context (zie hoofdstuk 1 par 1.2 en par 4.2).²¹⁶

²¹¹ CIL 11.4371, 11.4386 (= AE (2000) nr. 503), 11.4393 en 11.4395.

²¹² Dio Cass. 60.4.5-6. met Pollini en Storage (2010) 34, zie ook Drijvers (2006) 17-18.

²¹³ Pollini (2017) 428.

²¹⁴ Contra Boschung (2002) 184. Boschung is van mening dat er bewust geen pogingen werden ondernomen om standbeelden van andere familieleden van de Julisch-Claudische dynastie te laten gelijken op de Augustus van Prima Porta, wat de uniciteit van Augustus zou moeten benadrukken.

²¹⁵ Pollini (2017) 433, Levick (2010) 257, Van den Hengel (2009) 181-185, Ramage en Ramage (2000; 1^e druk 1991) 109-111. Zie over Augustus van Prima Porta; Zanker (1997; 1^e druk 1987) 192, Galinsky (1998; 1^e druk 1996) 162-163 en Fejfer (2008) 208. Voor de Doryphoros zie Biers (1996; 1^e druk 1980) 222-224.

²¹⁶ Pollini (2012) 187-190. Pollini beargumenteert, overtuigend, dat de Augustus van Prima Porta opzettelijk aangepast is door de maker om het werk een zogenaamde typisch Romeins sculpturale traditie – of beter gezegd 'invented tradition' – mee te geven ten opzichte van de klassieke Griekse Doryphoros. De traditionele

De Claudius van Carsulae

Een ander herkenbaar beeldtype dat gemeengoed werd sinds het Principaat is de weergave van de keizer in een zogenaamde zittende Jupiter-pose. In Carsulae en Oriculum zijn beelden gevonden van Claudius die mogelijk tot dit type behoren (zie afb. 26, 27 en 28). Het is helaas onbekend wie deze beelden heeft gefinancierd. Dit soort standbeelden werd zowel afzonderlijk geplaatst als ook binnen een beeldengroep met andere leden van de Julisch-Claudische dynastie. Goede voorbeelden van alleen geplaatste beelden zijn terug te vinden op het forum van Tibur (Augustus), in een tempel in Minturnae (Augustus), en in Veii (Tiberius).²¹⁷ In Caere zijn drie keizers afgebeeld in Jupiter-pose.²¹⁸ De sculpturen werden niet *in situ* gevonden bij opgravingswerkzaamheden in 1840, maar behoren mogelijk tot dezelfde beeldengroep. Waarschijnlijk waren er drie zittende standbeelden; één voor Tiberius (compleet), één voor Claudius (waarvan alleen het portret over is) en één voor Augustus (torso waar in de 19e eeuw de kop van Claudius opgezet is).²¹⁹

In het bezoekerscentrum van Carsulae staan delen van een zittende Claudius in Jupiter-pose tentoongesteld (afb. 26 en 27). Het portret van Claudius is een bewerking van een eerder standbeeld van Gaius Caligula en het heeft waarschijnlijk op een zeer prominente plaats gestaan.²²⁰ Soortgelijke beelden van keizers in zittende Jupiter-pose zijn veelal teruggevonden in publieke gebouwen.²²¹ Wellicht werd het beeld in de apsis van de *basilica* of *curia* (zie kaart 6) geplaatst. Claudius is hier weergegeven met een geïdealiseerd

verhoudingen van Polykleitos zijn bijvoorbeeld aangepast door de beeldhouwer. Net als de Doryphoros droeg de Augustus van Prima Porta een speer in zijn hand, alleen wees deze niet met de punt omhoog, maar naar beneden, duidend op vrede in plaats van oorlog. De omgekeerde speer is een reproductie en inpassing aan de specifiek Romeinse culturele en sociaal-politieke context en vindt daarmee aansluiting bij de beoogde symboliek van het gehele standbeeld: Augusteïsche vrede en welvaart, zowel in Italië als daarbuiten. Voor een overzicht van de relatie tussen Griekse en Romeinse standbeelden zie o.a. Anguissola (2015).

²¹⁷ Voor Augustus in Tibur zie Pollini (2012) 91-92 en Zanker (1997; 1^e druk 1987) 313-314, voor Augustus in Minturnae zie Pollini (2012) 91 en voor Tiberius te Veii zie Boschung (2002) 49. Zie met name Hallett (2005) 166-172 voor beelden van keizers in zittende Jupiter-pose. In totaal zijn er 46 beelden van keizers in zittende Jupiter-pose bekend, zie Hallett (2005) 167, 318-320.

²¹⁸ Osgood (2011) 156-157, Lahusen (2010) 182-183 en Boschung (2002) 88.

²¹⁹ Boschung (2002) 88.

²²⁰ Ciotti (1976) 27 en Varner (2010) 47-48: http://www.digitalsculpture.org/papers/varner/varner_paper.html (website geraadpleegd op 27-09-2016).

²²¹ Boschung (2002) 193-194 en Hallett (2005) 166-169 en 318-319.

Hellenistisch lichaam, maar met een veristisch portret passend bij zijn latere regeringsjaren gezien de rimpels en plooien in het gezicht. Mogelijk zijn deze fysieke kenmerken eveneens wat geaccentueerd om zijn leeftijd, *gravitas*, *dignitas* en *auctoritas* behorende bij het ambt te contrasteren met zijn jonge, onervaren en uiteindelijk impopulaire voorganger.²²²

Afbeelding 26 en 27. Claudius van Carsulae.

“Umberto Ciotti” Visiting and Documentation Centre.

Foto's: T. Blokzijl (2016).

Ook in Ocrinum is een meer dan levensgroot portret van Claudius teruggevonden, waarschijnlijk behoorde het eveneens tot het zittende Jupiter type (zie afb. 28).²²³ Het beeld werd gevonden in de *basilica* en staat nu in de Vaticaanse musea te Rome. *Basilicae* en *curiae* zijn bij uitstek gebouwen waar frequent standbeelden en portretten van de keizerlijke familie gestaan hebben, met name van de Julisch-Claudische dynastie.²²⁴ Het portret in Ocrinum is afkomstig uit het begin van Claudius' regering. Het portret, eveneens een bewerking van een beeld van Gaius Caligula, is veel tijdlozer dan het beeld in Carsulae en lijkt bovendien veel op Augustus.²²⁵ Wellicht was dit een bewuste keuze omdat er niet veel portretten circuleerden van Claudius voordat hij keizer werd.

²²² Osgood (2011) 52-54.

²²³ Boschung (2002) 69, Hallett (2005) 178, Varner (2010) 47, Osgood (2011) 51-53 en Hay et al. (2013) 21-23.

²²⁴ Lahusen (2010) 182, Trifiló (2008) 113 en zie Boschung (2002) 35-39 voor de *basilica* van Lucus Feroniae en de Julisch-Claudische standbeelden in dit gebouw.

²²⁵ Varner (2010) 46-47, 52 en Osgood (2011) 51-52.

Terug naar Ameria: de pose en verhoudingen van het bronzen standbeeld van Germanicus komen zonder twijfel voort uit zowel de klassieke Griekse traditie (gekenmerkt door Polykleithos' Doryphoros) alsmede de nieuwe Romeinse aanpassingen die dit type beeld gekregen heeft in de Augustus van Prima Porta. Dit maakt de Germanicus van Ameria een treffend voorbeeld waar klassieke Griekse en Hellenistische stijlen aangepast werden aan de Romeinse culturele en sociaal-politieke context en daarmee betekenis kreeg en herkenbaar werd voor de inwoners van Ameria.

Afbeelding 28. Portret van Claudius afkomstig uit Oriculum.

Foto: website catalogus van de *Musei Vaticani* (website geraadpleegd op 21-02-2019).

Dezelfde wisselwerking tussen Hellenistische en Romeinse sculpturale tradities is te zien in de zittende keizers in Jupiter-pose. De halfnaakte keizers met geïdealiseerde lichamen zijn typisch Hellenistisch georiënteerd en sluiten aan bij standbeelden die voorkomen binnen de heerserscultus in de voormalige Hellenistische koninkrijken die gelegen waren in het Oosten van de Middellandse Zee.²²⁶ De zittende pose is echter ten opzichte van de staande

²²⁶ Voor een discussie over de inpassing van naakte en semi-naakte Hellenistische thematiek binnen de Romeinse tradities van afbeelden zie Zanker (1997; 1^e druk 1987) 15-21, Stevenson (1998), Tanner (2000), Hallett (2005) 160-163 en 172-183 en Wallace-Hadrill (2008) 51-55. Zie voor standbeelden van Hellenistische vorsten o.a. Tarn en Griffith (1966; 1^e druk 1927) 49-55 en Shipley (2000) 69-71 en zie Ma (2003a) en Chaniotis (2003) voor koningschap en heerserscultus in de Hellenistische wereld.

pose weer een geheel eigen Romeinse innovatie van de Hellenistische Jupiter-weergave van heersers.²²⁷

Bovendien passen de portretten van deze zittende sculpturen weer in de traditie van het Romeinse verisme waarin het realisme het belangrijkste uitgangspunt was in plaats van het geïdealiseerde.²²⁸ Een combinatie waarbij veristische portretten geplaatst werden op het Hellenistische naakte lichaam is dan ook een bewuste keuze van de opdrachtgever en maker, beargumenteert Jeremy Tanner.²²⁹ Deze keuzes geven aan dat er een diepe bewustwording was dat Romeins én Hellenistisch twee gelijkwaardige actoren vormden van dezelfde cultuur, waarbij de verschuivingen en interacties tussen deze voorgenoemde twee gepaard gaan met interpretaties, vertalingen en inpassingen.

De plaatsing alsmede stijl van de sculpturen laat zien dat de Umbrische elite weloverwogen harmonie met de aanwezige architectuur in de publieke ruimte nastreefde. De herkenbare Hellenistische én Romeinse stijl van de sculpturen, het onnipresente portret van de keizer, de iconografische connectie met een mythisch verleden en de daaraan verbonden spelen en tenslotte de zichtbaarheid van de sculpturen in de publieke ruimte, maakten dat niet alleen de elite, maar álle sociale groepen in de stad zich verbonden voelden met de gemeenschap. Sculptuur vormde, net als architectuur, een materialisering van ideologie, zoals sociale cohesie en hiërarchie, en creëerde daarmee op plaatselijk niveau een discours van Romeinse identiteit. Maar evenzeer ook een sociaal-culturele verbondenheid op regionaal niveau met onder meer Rome, waardoor het Principaat ook door lokaal opgezette sculpturen op een ‘grassroots’-wijze verstevigd werd.

²²⁷ Hallett (2005) 167.

²²⁸ Van der Enden (2008) 16-17, Tanner (2000) 19-20 en Zanker (1997; 1^e druk 1987) 18-19.

²²⁹ Tanner (2000) 22.

4.6. Het sociaal-culturele leven in Romeins Umbrië: spelen en festivals

Het onderzoek naar monumentale architectuur in Umbrië heeft laten zien dat er bij de lokale elite zeker een collectief idee bestond over de inrichting van een Romeinse stad. Desalniettemin zijn de steden en gemeenschappen in Umbrië verre van uniform te noemen. Het bronnenmateriaal bijeengebracht in appendices 4 en 5 laat een heterogeen beeld zien. Theaters en amfitheaters waren prominent aanwezig in bijna alle steden (zie kaart 7). Daarnaast werden fora en stadspoorten op diverse plaatsen gedecoreerd met monumentale bogen. Deze zijn in Carsulae, Hispellum en Spolegium nog volledig te bewonderen. Verder zijn er in elke plaats bouwwerken terug te vinden voor sacrale doeleinden, zoals tempels en altaren. De meeste van deze religieuze gebouwen waren op prominente plaatsen neergezet; op een heuvel (Urvinum Hortense) of bijvoorbeeld podia (Asisium, Carsulae en Oriculum). Badhuizen komen veel minder voor en wanneer deze wel aanwezig zijn, dan pas vanaf de late eerste eeuw en de tweede eeuw n.Chr. (zie par. 4.2. en appendix 4). Ook zijn er veel verschillende typen muurwerk en metseltechnieken terug te vinden in de steden van Umbrië (zie kaart 5).

Het heterogene urbane landschap in Umbrië sluit aan bij de betogen van Revell (2009) en Laurence et al. (2011) die uiteengezet zijn in hoofdstuk 1 (par. 1.3), waarin terecht beargumenteerd wordt dat monumentalisering veel meer vanuit een ‘bottom-up’ of ‘grassroots’-benadering onderzocht moet worden. Met name Revell bepleit dat diversiteit in stedelijke beleving van de betreffende inwoners, en voornamelijk van de elite, voor een groot deel de fysieke uitwerkingen van het urbaniserings- en monumentaliseringsproces bepaalde. De case study naar monumentalisering in Umbrië, zoals die hier in dit hoofdstuk wordt beschreven, lijkt Revells punt te versterken.

Ceremonie en ritueel: *sportulae* en banketten

Publieke en monumentale bouwwerken maakten integraal onderdeel uit van een sterk geritualiseerde cultuur, waarin schenkingen als banketten, voedsel, spelen en geldbedragen de politieke en economische controle van de elite symboliseerden en bevestigden (zie hoofdstuk 3 par. 3.4). Deelname van de gehele stedelijke bevolking aan deze uitwisseling van ceremonie en ritueel representeerde de acceptatie van de macht van de elite over de gemeenschap. De monumentale architectuur vormde veelal het decor of podium waartegen de ceremoniële en rituele handelingen in de vorm van banketten, spelen, voedsel- en gelduitdelingen (*sportulae*)

gehouden werden.²³⁰ De elite creëerde op materiële en immateriële wijze een ideaal van de gemeenschap en bevorderde daarmee de sociale cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit.

In appendix 5 is te lezen dat banketten, spelen en *sportulae* veelal afzonderlijk geschonken werden. Ook is te zien dat leden van de *ordo decurionum* niet alleen veel meer bouwwerken financierden, maar ook vaker banketten doneerden en frequenter geldbedragen schonken.²³¹ Uit deze gegevens kan geconcludeerd worden dat de decurionen gemiddeld vele malen welvarender waren dan de lokale *augustales* en *liberti* (zie ook par. 4.2 en 4.3). De giften van deze laatste twee sociale groepen waren dan ook vaak minder kostbaar en duurzaam. Desalniettemin werden in sommige Umbrische steden donaties gedaan die bijzonder te noemen zijn in vergelijking met andere schenkingen in deze regio en dit werd niet alleen gedaan door leden van de *ordo decurionum*.

Een bijzondere weldoener was de vrouw en vrijgelatene Tettiena Galene, afkomstig uit Asisium. Zij schonk een *tetrastylum* (een klein heiligdom met vier zuilen) en liet daar standbeelden van Castor en Pollux in plaatsen.²³² De inwijding van haar gift werd gevierd met een banket en een gelduitdeling voor de decurionen (vijf *denarii*), *augustales* (drie *denarii*) en alle *plebeii* (één *denarius*), uiteraard allemaal betaald door Tettiena Gelene zelf.²³³ Deze schenking laat expliciet zien dat architectuur (*tetrastylum*) het decor of podium vormde voor een ritueel of ceremonie (*epulum* en *sportulae*) waarin de gehele gemeenschap participeerde, maar waarin zijzelf en haar familie het middelpunt vormden (zie par 4.3).

De meest opzienbarende schenking kwam eveneens uit Asisium, waar de vrijgelatene Publius Decimius Eros Merula HS2000 schonk als *summa honoraria* voor opname als *sevir*, HS30.000 besteedde aan standbeelden die geplaatst werden in de tempel voor Hercules, HS37.000 reserveerde voor het aanleggen van een weg en bovendien nog per testament HS800.000 schonk aan de stad (zie appendix 5 en par. 4.3).²³⁴ Opmerkelijk is dat de giften ver boven het bedrag van de *summa honoraria* uitstegen. Duidelijk is dat de stad nog lang spelen,

²³⁰ Zie hoofdstuk 3 par. 3.4 en voornamelijk Inomata (2006a) 197-201, (2006b) 811-818 en (2014) 26-30.

²³¹ Banketten of voedseluitdelingen: 6 door decurionen, 2 door *augustales* en 1 door een *libertus*. Geldbedragen: 11 door decurionen, 1 door een *augustalis* en 3 door *liberti*.

²³² Voor de keuze van de beelden van Castor en Pollux zie par. 4.4., Sumi (2009) en Champlin (2011).

²³³ *CIL* 11.5372 (= *ILS* 3398), Hemelrijk (2015) 457, 509, Sisani (2006) 101 en Duncan-Jones (1974) 201.

²³⁴ *CIL* 11.5399 (= *ILS* 5369) en 11.5400 (= *ILS* 7812), Duncan-Jones (1974) 158, 162, 215, Dyson (1992) 203 en Laird (2015) 215-218, 305. Mogelijk werd Eros Merula benoemt tot *sevir augustalis*.

banketten en bouwwerken kon financieren met zijn gift, waardoor de naam Eros Merula nog lang in het collectieve geheugen zou blijven.

Ook konden meerdere giften tegelijk gegeven worden, zoals in Ameria waar Titus Petronius Clustumina, *IIIvir* en *curator lusus iuvenum*, een geldbedrag van HS30 schenkt aan alle (mannelijke) jongeren in de stad en daarnaast deze gift bekrachtigde met het uitdelen van *pane et vino* aan alle inwoners van de stad.²³⁵ Een inscriptie uit de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. verhaalt over de gift van een onbekende militair tribuun afkomstig uit Spoletium. Hij richtte per testament een fonds op met een waarde van HS1.500.000 waaruit elk jaar op de *idus* van november een banket en voedsel geschonken moesten worden aan alle inwoners van de stad.²³⁶ Een *IIIvir* in Carsulae, genaamd Caius Tifanus Agricola, combineerde de schenking van een banket met gelduitdelingen.²³⁷

Bovenstaande voorbeelden illustreren dat de collectieve belevenis centraal staat bij dergelijke schenkingen. Monumentale architectuur vormde een belangrijke context bij deze rituele en ceremoniële deelname en beleving. Theaters en amfitheaters zijn wellicht bij uitstek het decor waar giften, spelen, collectiviteit en continuering van de sociale hiërarchie samenkomen. Hieronder zal nader ingegaan worden op de sociaal-culturele betekenis van deze bouwwerken in de steden van Umbrië.

Theaters en amfitheaters: spelen en festivals

Theaters en amfitheaters worden hier specifiek geplaatst binnen de context van het onderzoek naar standaardisering, omdat zij het canonieke voorbeeld vormen van Romeinse architectuur.²³⁸ Publieke gebouwen zoals theaters en amfitheaters, werden in Italië in de periode van ca. 100 v.Chr. tot 200 n.Chr. veelvuldig gebouwd (zie appendix 1), en uiteraard ook in Umbrië (zie kaart 7).²³⁹ Het chronologisch overzicht van bouwwerken in Umbrië zoals uiteengezet in appendix 4 laat zien dat veruit de meeste theaters gebouwd werden in de

²³⁵ CIL 11.4395 (= ILS 6632) en Duncan-Jones (1974) 189. De inscriptie is afkomstig uit de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr.

²³⁶ CIL 11.4789 en Duncan-Jones (1974) 172.

²³⁷ AE (2000) nrs. 532, 533 en AE (2005) nrs. 463, 464. De inscriptie dateert uit het einde van de tweede eeuw of het begin van de derde eeuw n.Chr.

²³⁸ Voor amfitheaters als monumentale architectuur zie Welch (2007) 1, 103-105.

²³⁹ Sear (2010; 1^e druk 2006) 159-164 heeft de theaters in onder andere Umbrië gecatalogiseerd. Zie Dench (2008; 1^e druk 2005) 204-207 voor de hausse in de bouw van theaters tijdens de regering van Augustus.

Augusteïsche tijd en de meeste amfitheaters iets later tijdens de Julisch-Claudische periode. Bovendien laten de uiterlijke architecturale kenmerken een grote overeenkomst zien.

Verschillen in bouw- en metseltechnieken zijn echter wel waar te nemen. Zo werden de muren van de theaters in Ameria, Oriculum, Carsulae, Interamna Nahars en Spoletium bekleed met onder meer *opus reticulatum* (zie par. 4.4) en die in Hispellum met *opus vittatum*.²⁴⁰ Tijdens de bouwwerkzaamheden van de amfitheaters in Asisium, Carsulae, Hispellum, Spoletium en Tudur werd er eveneens gekozen voor *opus vittatum* als metseltechniek.²⁴¹ Het amfitheater in Oriculum werd weer uitgerust met muren in *opus reticulatum*.²⁴² De muren van het amfitheater van Interamna Nahars bestonden zowel uit *opus reticulatum*, *opus vittatum* als *opus quadratum*.²⁴³

De locatie van de theaters en amfitheaters verschilt per stad. Veelal hebben de theaters een centrale ligging gekregen in het stadsplan. Een uitzondering hierop is het theater van Asisium dat juist weer dichtbij de stadsmuren gebouwd werd en dat van Hispellum dat volledig buiten de stadsmuren werd opgetrokken.²⁴⁴ De amfitheaters zijn over het algemeen buiten de stadscentra te vinden (Ameria, Tudur, Urvinum Hortense, Asisium, Oriculum, Mevania, Interamna Nahars, Fulginiae, Spoletium, Hispellum). Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat amfitheaters veelal later gebouwd werden dan theaters (zie appendix 4) en dat de ruimte in de meeste steden zeer beperkt was door de geografische omstandigheden. Veel steden in Umbrië liggen immers op de toppen van heuvels.

Amfitheaters hebben door hun grote omvang veel ruimte nodig en werden daarom buiten het centrum gebouwd. Amfitheaters werden bovendien maar een aantal maal per jaar gebruikt.²⁴⁵ De ligging buiten het stadscentrum is mede te verklaren door de verkeerscirculatie en veiligheid van grote aantallen bezoekers van buiten de stad.²⁴⁶ Op deze wijze hoefde de mensenmassa niet door de nauwe straten en stegen van de stad te lopen op weg naar het amfitheater. Dat lokale bestuurders enige sturing op de veiligheid en controleerbaarheid

²⁴⁰ Zie o.a. Sear (2010; 1^e druk 2006) 159-163.

²⁴¹ Sisani (2006) 98 (Asisium), 115 (Hispellum), 131 (Spoletium), 163 (Tuder) en 186-187 (Carsulae).

²⁴² Hay et al. (2000) 31-34.

²⁴³ Sisani (2006) 197.

²⁴⁴ Asisium: Sisani (2006) 97-99, Sear (2010; 1^e druk 2006) 159 en zie de bijgevoegde kaart van Assisi in Strazzulla (1983). Hispellum: Sisani (2006) 112 en Sear (2010; 1^e druk 2006) 160.

²⁴⁵ *Lex Coloniae Genetivae* 70 en 71. Alle *Ilviri* moesten tijdens het bekleden van hun functie spelen organiseren gedurende vier dagen. Van *aediles* werd verwacht dat zij spelen organiseerden met een duur van drie dagen.

²⁴⁶ Dyson (1992) 170.

wilden uitoefenen, was geen overbodige luxe: Pompeii werd in 59 n.Chr. het toneel van gevechten en rellen toen tijdens spelen in het amfitheater lokale burgers op de vuist gingen met inwoners afkomstig uit het naburige Nuceria.²⁴⁷

Kaart 7. Theaters en amfitheaters gebouwd in de Late Republiek en het Vroege Principaat. T. Blokzijl (2016).

Meerdere factoren hebben een rol gehad in de overwegingen van magistraten en leden van de *ordo decurionum* om het amfitheater niet direct in de nabijheid van het centrum te bouwen. Soms worden echter theaters en amfitheaters bewust naast elkaar gebouwd in het

²⁴⁷ Tac. *Ann.* 14.17.1-2.

stadshart. Zo liggen bijvoorbeeld het theater en amfitheater van Carsulae in elkaars verlengde en maken samen deel uit van een monumentaal geheel in de publieke ruimte (zie kaart 6).²⁴⁸ Carsulae kende geen stadsmuur, en was niet op een heuvel gebouwd. Bovendien liep één van de belangrijkste verkeersaders van Italië – de *Via Flaminia* – dwars door de stad heen. Dit waren waarschijnlijk redenen voor de bestuurlijke verantwoordelijken om dergelijke gebouwen als één monumentaal complex te plannen midden in het centrum van de gemeenschap.

Theaters en amfitheaters vervulden, naast de prominente plaats die zij innamen in het urbane landschap, een belangrijke sociaal-culturele rol in de steden van Romeins Italië (zie hoofdstuk 3 par. 3.4). De juridisch gesanctioneerde toewijzing van plaatsen reflecteerde de hiërarchische maatschappij en symboliseerde de continuïteit van deze sociale inrichting van de Romeinse samenleving.²⁴⁹ Dit maakt dat theaters en amfitheaters beschouwd kunnen worden als de materialisering van een bepaalde elite-ideologie. De alomtegenwoordigheid van dergelijke bouwwerken evenals de uniforme architecturale uitstraling, tesamen met de ideologische betekenis waarmee de zitplaatsen gearrangeerd zijn, maken van theaters en amfitheaters gebouwen bij uitstek voor het creëren van sociale cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit in een gemeenschap.

Ondanks het sociaal-culturele belang van theaters en amfitheaters is het niet bekend wie de bouw van deze theaters en amfitheaters gefinancierd hebben in Umbrië. Wel is er een klein aantal inscripties gevonden waaruit betrokkenheid blijkt van verschillende personen bij de constructie en het onderhoud van deze bouwwerken (zie appendix 5). De zeer vermogende Petronia, mogelijk afkomstig uit de *ordo senatorius*, schonk een geldbedrag voor het laten plaatsen van enige bouwornamenten in het amfitheater van Asisium.²⁵⁰ Deze inscriptie dateert uit de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. en het amfitheater werd aan het begin van dezelfde eeuw gebouwd, waardoor het goed mogelijk is dat de ornamenten tijdens het bouwproces geplaatst werden.

²⁴⁸ Voor het theater van Carsulae zie Ciotti (1976) 37-40, Gros (2011; 1^e druk 1996) 289 en 298, Sear (2010; 1^e druk 2006) 159-160 en Sisani (2006) 187-188. Voor het amfitheater te Carsulae zie Ciotti (1976) 40-42, Gros (2011; 1^e druk 1996) 323-324, 333 en Sisani (2006) 186-187.

²⁴⁹ Sear (2010; 1^e druk 2006) 2-7 en Welch (2007) 103.

²⁵⁰ *CIL* 11.5406, 11.5432, 11.8023 (= *AE* (1988) nr. 537a/b) en Hemelrijk (2015) 468. Mogelijk continueerde Petronia het werk dat haar broer was begonnen. De inscriptie kent echter een aantal beschadigingen en daardoor meerdere aanvullingen.

In Hispellum werd een inscriptie opgesteld rond het jaar 30 n.Chr. waarin staat dat Caius Alfius Lemonia Rufus *IIvir* gezorgd had voor het onderhoud van, hoogstwaarschijnlijk, het amfitheater dat aan het begin van de eerste eeuw n.Chr. gebouwd werd.²⁵¹ Het theater van Spoletium werd aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. gebouwd maar was blijkbaar, getuige een inscriptie, gedurende de eerste eeuw n.Chr. toe aan enige herstelwerkzaamheden: *theatrum pecunia sua restituit*.²⁵² Lucius Suconius, een *curator viarum*, betaalde deze renovatie. In het naburige Interamna Nahars schonk de *aedilis curulis* Caius Dexius Maximus een *porticus* en *crypta* voor het theater en werkte hierin samen met de *IIIViri* Titus Albius Pansa en zijn zoon Caius Albius Pansa, die de bronzen ornamenten financierden.²⁵³ Ook hier vallen de dateringen van de bouw (tweede helft eerste eeuw v.Chr.) en de inscriptie (ca. 30 – 1 v.Chr.) nagenoeg samen. Twee inscripties afkomstig uit de vroege eerste eeuw v.Chr., hoewel sterk gefragmenteerd en veelal aangevuld, laten zien dat in Oriculum de lokale *IIIVir* Passenius Ataedius mogelijk verantwoordelijk was voor de bouw van de *scaena* van het theater.²⁵⁴

Het amfitheater en theater waren speciaal gebouwd voor het organiseren van spelen. Van pas verkozen magistraten werd verwacht dat zij de *summa honoraria* leverden aan de stad in de vorm van bijvoorbeeld publieke spelen.²⁵⁵ In Umbrië zijn zeer weinig inscripties teruggevonden waaruit op te maken is welke spelen er georganiseerd werden en door wie. Een inscriptie opgesteld in Carsulae aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. vermeldt, dat een onbekende *IIvir* gladiatorenspelen schonk aan de gemeenschap.²⁵⁶ In Mevania getuigen twee inscripties van gladiatorenspelen.²⁵⁷ Mevania beschikte vanaf het begin van de Christelijke

²⁵¹ AE (1988) nr. 517. In de tekst staat *pecunia sua faciendum curavit* en de inscriptie is *in situ* gevonden in het amfitheater.

²⁵² CIL 11.7872 (= AE (1954) pagina's 19-20, AE (1986) nr. 228) en Duncan-Jones (1974) 173 en 177.

²⁵³ CIL 11.4206 (= ILS 5645). De tekst luidt: *porticum theatri cryptam perficienda curavit (...) opus theatre perfectum*. Voor andere schenkingen van Caius Dexius Maximus zie CIL 11.4207 (*viam*) en CIL 11.4208 (*faciundam? curavit?*).

²⁵⁴ CIL 11.7806 en 11.7807/8., zie ook Sear (2010; 1^e druk 2006) 13 en 162.

²⁵⁵ *Lex Coloniae Genetivae* 70 (*IIviri*), 71 (*aediles*) en 127 (*IIvir*, *aedilis* en *prefect*) voor verplicht organiseren van spelen.

²⁵⁶ CIL 11.4575 en Sisani (2006) 187. In de laatste regel staat: *x·s·c[·]hic·primus·munus·gladiatorium·municipio*.

²⁵⁷ CIL 11.05062 (eerste eeuw n.Chr.). De volledige tekst is hier weergegeven: *[---] / [ob ho]nor[em ---] / [--- edid]it inpen[sa sua] / [--- munus gladiato]rium --- / [---?]*. De woorden *ob honorem* duiden er waarschijnlijk op dat de gladiatorenspelen gehouden werden tijdens de opening of wijding van een gebouw. Zie ook CIL 11.5031 (derde eeuw n.Chr.) waar eveneens *munus gladiatorium* genoemd werd (zie par.4.2).

jaartelling over een amfitheater en dat in Carsulae werd wat later gebouwd (zie appendix 4). Dit *munus gladiatorium* werd dan ook zeker hier gehouden.

In Ameria (tijdens de regering van Augustus) schonk een *augustalis* genaamd Caius Moschus een *ludus scaenicus* (toneelspel) en *mulsum et crustulum* (wijn met honing vermengd en koeken).²⁵⁸ In deze stad was echter pas in de tweede helft van de eerste eeuw v.Chr. een theater aanwezig en het is daarom goed mogelijk dat het toneelspel en de voedseluitdeling daarom plaatsvonden op het forum. Daarnaast werden er in Ameria spelen georganiseerd voor de jeugd, de *lusus iuvenum*. Deze spelen namen een prominente plaats in in het culturele leven van deze gemeenschap. Dit blijkt uit vier inscripties die weergeven dat enkel de belangrijkste gezagdragers in Ameria deze spelen mochten organiseren in de hoedanigheid van *curator lusus iuvenum*.²⁵⁹

Naast spelen vormden festivals een belangrijk onderdeel van de sociaal-culturele kalender van de gemeenschap en waren sterk verweven met de religieuze beleving van haar inwoners.²⁶⁰ Twee inscripties afkomstig uit Spolegium laten zien, dat er verschillende festivals gehouden werden. De vrijgelatene Aulus Sosidius schonk de *ludi Victoriae* (zie appendix 5).²⁶¹ Een *augustalis*, van wie alleen de naam Pyrrho overgeleverd is, heeft een altaar voor de *lares Augusti* laten oprichten, waaruit opgemaakt kan worden dat eveneens het festival voor de *lares Augusti* actief gevierd werd in Spolegium.²⁶²

Afsluitend kan gesteld worden, dat de monumentalisering van het urbane landschap in Umbrië pas echt op gang kwam onder Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers. De catalogus van steden en bouwwerken in Umbrië verzameld in de appendices 4 en 5 laat dit duidelijk zien. Een exacte oorzaak voor deze relatief latere monumentalisering is moeilijk te geven. Het lijkt er op dat de Umbrische aristocraten lang vasthielden aan traditionele, lokale bouwstijlen en technieken, zoals het voorbeeld van de stadsmuur van Ameria laat zien. Toen het bouwvolume ging toenemen in Umbrië betrof het voornamelijk theaters en amfitheaters. Deze typen constructies sluiten nauw aan bij de voor die tijd heersende opvatting over hoe een Romeinse stad er uit zou moeten zien: van enige standaardisering is dus zeker sprake. Hierbij

²⁵⁸ AE (2000) nr. 507.

²⁵⁹ CIL 11.4371, 11.4386 (= AE (2000) nr. 503), 11.4393 en 11.4395.

²⁶⁰ Beard et al. (2010; 1^e druk 1998) 260-263.

²⁶¹ CIL 11.4814.

²⁶² CIL 11.4825, voor het festival van de *lares Augusti* zie Gradel (2002) 116-128, Wallace-Hadrill (2008) 276-279 en Beard et al. (2010; 1^e druk 1998) 184-186.

moet wel de kanttekening gemaakt worden dat er grote verschillen waren tussen steden wat betreft inrichting, ontwikkelingsfase en gebruik van bouwmaterialen, wat het urbane landschap in Umbrië eerder heterogener maakte dan homogener.

Ondanks verschillen in uiterlijke kenmerken zijn veelal dezelfde soorten gebouwen waarneembaar in bijna alle steden. Bovendien laten de epigrafische bronnen goed zien dat het rijke sociaal-culturele leven in Umbrië, geconcretiseerd in banketten, spelen, festivals en gelduitdelingen, aansluit bij de conventies van de reciprocitaire en civiel-communautaire gemeenschappen van de Grieks-Romeinse wereld. Deze herkenbare architectuur en het sociale-culturele leven droegen bij aan de communicatie van sociale cohesie, continuïteit en identiteit binnen de gemeenschap. Deze connecties verstevigden op een hoger regionaal, of zelfs Mediterraan niveau de sociale cohesie, consensus, continuïteit en collectieve identiteit binnen het Romeinse rijk in het algemeen en dat van het Principaat in het bijzonder.

4.7. Resumé

In dit hoofdstuk is vanuit monumentale cultuur beschreven hoe bepaalde sociale, culturele en politieke opvattingen verspreid werden die leidden tot de consolidatie van het Principaat. Twee belangrijke conclusies kunnen uit dit regionale onderzoek worden getrokken: ten eerste kwam in Umbrië het monumentaliseringsproces relatief laat op gang, zeker wanneer dit vergeleken wordt met andere regio's in Midden- en Zuid-Italië, zoals Etrurië, Latium en Campanië. Appendices 4 en 5 laten zien dat de meeste bouwwerken – stadsmuren uitgezonderd – tot stand kwamen in de Augusteïsche tijd en gedurende het Vroege Principaat. Een mogelijke oorzaak van deze latere monumentalisering is de late en marginale opname van Umbrische aristocraten in de senaat en daarmee was de participatie van deze groep in de sociaal-politieke arena van Rome beperkter. Het gevolg hiervan was dat connecties met leden van de *ordo senatorius* en *ordo equester*, woonachtig in Rome, veelal uit bleven. Het waren juist deze Romeinse aristocraten die de patronen waren van architecten en aannemers.

Een mogelijke verklaring waarom Hellenistisch georiënteerde architectuur en sculptuur, het gebruik van *opus reticulatum* en ideeën over de inrichting van een Romeinse stad pas langzaam vanaf het einde van de Late Republiek de Umbrische steden binnen kwamen, is gelegen in het feit dat slechts weinig Umbrische aristocraten participeerden in het sociaal-politieke netwerk van Rome. Dit verklaart misschien ook waarom de Umbrische decurionen zo lang vasthielden aan traditionele, lokale bouwstijlen en technieken.

Een tweede conclusie die getrokken kan worden is, dat wanneer er vanaf het midden van de eerste eeuw v.Chr. wel enige sociale mobiliteit waarneembaar is, Umbrië langzaam opgenomen werd in wat Versluys (2015) een Hellenistische *koinè* noemt. Hellenistisch geörienteerde monumentale architectuur kwam pas vanaf het midden van de eerste eeuw v.Chr. voor in Umbrië: goede voorbeelden hiervan zijn de 'nicchioni' in Tuder gebouwd tussen ca. 50 – 30 v.Chr. en de zogenaamde tempel van Minerva in Asisium daterend uit ca. 40 – 30 v.Chr. Met de vestiging van Augustus' Principaat vond er een 'hausse' plaats in de bouw van monumentale architectuur. De ontwikkelingen in Ocrinum en Carsulae zijn exemplarisch voor deze opmerkelijke toename, maar in alle steden genoemd in de case study werd driftig gebouwd, en met name theaters en amfitheaters verschenen bijna overal.

Het construeren van monumentale, Hellenistisch georiënteerde architectuur, soms met typische Romeinse technieken zoals *opus reticulatum* en gebouwd door gespecialiseerde vakmensen uit Rome, maakte de sociaal-culturele connectie tussen Rome en Umbrië hechter vanaf het einde van de eerste eeuw v.Chr. Ook sculpturen, zoals de Germanicus van Ameria

en beelden van Claudius gemodelleerd in zittende Jupiter-pose, passen binnen het concept van een heterogene Hellenistisch georiënteerde Romeinse cultuur. Voor de inwoners van Umbrië betekende dit, dat Hellenistische vormentaal werd bewerkt tot een nieuw concept welke voldeed aan een herkenbare traditie van Romeins verisme en realisme. Dit proces versterkte de sociale cohesie en identiteit van de gemeenschappen, waardoor gelijktijdig de politieke, sociale en culturele autoriteit van Rome omarmd werd, met als gevolg dat het Principaat van onderaf werd verstevigd.

Conclusie

“The visibility of Italy in the ideology of the Augustan age is a reflection of dramatic change rather than the final stage of an inevitable process. Altogether, this period of massive changes in power, status and membership of the citizen body was perceived in terms of general social, moral, and religious breakdown. It is against this background that we need to understand intense interest in the idea of what it was to be Roman.”

E. Dench, *Romulus' asylum*, 103.

Het onderzoek gepresenteerd in dit proefschrift heeft wat betreft de sociaal-politieke interactie tussen Romeinse lokale elites en monumentale cultuur verschillende resultaten opgeleverd. Deze inzichten maken het mogelijk om zowel generieke uitspraken te formuleren over het intentioneel handelen van Romeinse elites als ook voor de lokale, urbane context van Umbrië in het bijzonder. Voor Umbrië is met dit onderzoek hopelijk een completer beeld ontstaan door de sociale, culturele, politieke en economische ontwikkelingen gedurende het Principaat in deze regio te onderzoeken, waar dit voorheen alleen gedaan was voor de periode tot en met Augustus (hoofdstuk 4 par. 4.1).

In de eerste plaats maakt het gehanteerde cognitief-archeologische model, waarin voornamelijk de publicaties van DeMarrais et al. (1996), Trigger (1990 en 2003) en Smith (2003) verwerkt zijn, het mogelijk om het handelen van de lokale elite te analyseren vanuit een intermediaire positie binnen de Romeinse samenleving (zie fig. 1). Op lokaal niveau, binnen een urbane context, functioneerde de elite – en voornamelijk de *ordo decurionum* – vanuit een verticale, hiërarchische positie. Op regionaal niveau vervulde de elite echter een horizontale, ‘grassroots’-positie en initieerde zij zelfstandig giften zoals bijvoorbeeld bouwwerken. Uit het epigrafische bronnenmateriaal dat afkomstig is uit de steden van Umbrië (fig. 3 en appendix 5) komt naar voren, dat veruit de meeste giften – vooral bouwwerken, geldbedragen en voedseluitdelingen – gedaan werden door leden van de *ordo decurionum*.

Een grotere financiële druk op de *munera publica* gedurende de eerste twee eeuwen n.Chr. door onder meer een hoge mortaliteit, maakte dat het uitgavenpatroon voor de continuïteit van het sociaal-culturele leven in de steden van Romeins Italië veranderde. Participatie van de *augustales* en andere welgestelde *liberti* (zie hoofdstuk 2 par. 2.5 en 2.6) vanaf de eerste eeuw n.Chr. resulteerde in verlaging van de financiële druk op de *ordo*

decurionum en leidde tot een verbreding van de lokale stedelijke elite. Deze economische en demografische structuren zijn waarneembaar in geheel Romeins Italië.

In de steden van Umbrië wordt dit proces eveneens zichtbaar in het epigrafisch materiaal (zie fig. 3 en appendix 5). Vanaf de late eerste eeuw n.Chr. en in de tweede eeuw n.Chr. werden vaker minder duurzame en kostbare giften, zoals banketten en *sportulae*, geschonken. Zowel decurionen als *augustales* en *liberti* doneerden in Umbrië vanaf het einde van de eerste eeuw n.Chr. minder bouwwerken. Uit de appendices 1, 4 en 5 en de conclusies getrokken in hoofdstuk 4 komt tevens het beeld naar voren dat het monumentaliseringsproces in de steden van Umbrië relatief laat op gang kwam ten opzichte van andere regio's in Italië. Pas onder Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers werd er meer gebouwd. Het monumentaliseringsproces duurde slechts enkele decennia, aangezien er vanaf het einde van de eerste eeuw n.Chr. al minder bouwwerken geschonken werden. Deze ontwikkeling zou een indicator kunnen zijn voor een toenemende druk op de *munera publica* in de steden van Umbrië en de precaire financiële positie van de lokale stedelijke elite.

Daarnaast werden er niet veel leden van de Umbrische elite opgenomen in de *ordo equester* en *ordo senatorius* (zie hoofdstuk 4 par. 4.3). Deze marginale sociale mobiliteit maakte, dat maar weinig steden konden rekenen op financiële ondersteuning vanuit Rome door een rijke *patronus* die zijn wortels had in Umbrië. Gezien de veranderingen in soorten benefacties, een tamelijk korte periode van monumentalisering en marginale patronagebanden met Rome, kan geconcludeerd worden dat de financiële en sociale druk op de Umbrische decurionen aanzienlijk was en waarschijnlijk ook bleef. Figuur 3 laat immers zien dat de decurionen veruit de meeste giften betaalden en dat maar een gering aantal *augustales* en vrijgelatenen hierin participeerden. Ondanks het geringe aantal schenkingen van *augustales* en *liberti* moet elke vorm van financiële ondersteuning zeer welkom geweest zijn, in het bijzonder wanneer deze giften uitzonderlijk groot waren zoals die van de vrijgelatenen Publius Decimius Eros Merula en Tettiena Galene in Asisium (zie hoofdstuk 4 par. 4.6 en appendix 5).

Diversiteit in vooral economische draagkracht en bevolkingsomvang van de Umbrische steden laat zien dat er mogelijk verschillen bestonden tussen de samenstelling en omvang van de elite. Aan de hand van het onderzoek naar de omvang van de *ordo decurionum* (zie hoofdstuk 2 par. 2.4) kan met grote waarschijnlijkheid gesteld worden dat zeer kleine Umbrische gemeenschappen, zoals Urvinum Hortense, een gering aantal decurionen en *augustales* hadden. De zeer beperkte omvang van de monumentale architectuur die opgegraven is, lijkt dit beeld voor Urvinum Hortense te bevestigen (zie appendix 4).

Blijkbaar werd er hier niet voor gekozen om de census die toegang gaf tot de *ordo decurionum* te verlagen waardoor de lasten meer verdeeld hadden kunnen worden (zie hoofdstuk 2 par. 2.3).

Een aantal steden in Umbrië lukte het waarschijnlijk wel om patronagebanden met Rome te onderhouden waardoor de financiële druk enigszins verlicht werd. Zo blijken de weinige Umbrische senatoren bijna allemaal uit voormalige *coloniae Latinae* te komen (Spoletium, Narnia en Interamna Nahars). Deze *coloniae* waren in de derde eeuw v.Chr. gesticht en kenden een lange politieke en culturele relatie en bovendien een directe verbinding met Rome, door middel van de *Via Flaminia*. Het wegennetwerk alsmede de politieke en culturele connecties bevorderden wellicht de sociale mobiliteit. Onbekend is of deze senatoren de steden van herkomst financieel ondersteunden, zoals de Caecinae dit deden in Volaterrae. Het voorbeeld van de Caecinae laat zien dat senatoren sterk verbonden bleven met hun stad en streek van herkomst. Geheel ondenkbaar is het daarom niet om te veronderstellen dat dit eveneens in Umbrië het geval was.

Een belangrijke conclusie die getrokken kan worden uit het archeologische en epigrafische materiaal is dat de lokale elite en de ontwikkelingen in de Umbrische steden niet passen in een ‘top-down’-model zoals Zanker, Wallace-Hadrill, Lomas en Patterson voorstaan. De Umbrische gemeenschappen hadden aantoonbaar nauwelijks tot geen patronagebanden met, of sociale mobiliteit richting, Rome. Ook werden er zeer weinig schenkingen gedaan door keizers. Het monumentaliseringsproces was kortdurend en later dan in andere Italische regio’s. De monumentale cultuur in de Umbrische steden en de sociaal-politieke ontwikkelingen van haar elite hebben niet geleid tot het ontstaan van “publieke patronage” (Wallace-Hadrill), “imitatie” of “navolging” (Patterson) van “Augusteïsch Rome als voorbeeld” (Zanker) of “manifestaties van loyaliteit aan de keizer” (Lomas).

Voor vele regio’s in Romeins Italië zou deze geschetste ontwikkeling mogelijk kunnen zijn, maar niet voor Umbrië. Het onderzoek in dit proefschrift naar de interacties tussen elites en monumentale cultuur in Umbrië (zie met name het bronnenmateriaal in appendices 4 en 5) laat zien, dat de “culturele revolutie of tijdperk van culturele innovatie” waar Wallace-Hadrill (2008) over schrijft, juist wél plaatsvond gedurende de laatste decennia van de Republiek en vooral onder Augustus’ heerschappij. De “consensus” die Wallace-Hadrill noemt, schuift voor Umbrië dan ook meerdere decennia op en kwam vooral tijdens de Julisch-Claudische dynastie tot stand.

Hoewel het monumentaliseringsproces in Umbrië afwijkend te noemen is in vergelijking met andere regio’s, laten diverse manifestaties van het sociaal-culturele leven in

de steden van de case study wel een grote mate van verbondenheid zien met soortgelijke ontwikkelingen in Rome en zeer zeker met steden in andere delen van Italië. Dit komt tot uiting in diverse processen die eveneens waarneembaar zijn in de steden van Umbrië. De architectuur en sculptuur in de Umbrische steden laten een duidelijke Hellenistisch georiënteerde stijl zien (zie hoofdstuk 4 par. 4.4 en 4.5). Ook is er in diverse bouwwerken gebruik gemaakt van typisch Romeinse bouwtechnieken zoals *opus reticulatum* (zie hoofdstuk 4 par. 4.4). Er was daarnaast een rijk cultureel leven met veel festivals en spelen, al dan niet gehouden in frequent aanwezige amfitheaters en theaters (zie hoofdstuk 4 par. 4.6). De Umbrische steden waren in staat om contacten te onderhouden met andere delen van Italië en Rome middels de *Via Ameria* en *Via Flaminia* (zie hoofdstuk 4 par. 4.1).

Bovenstaande resultaten van dit onderzoek maken het mogelijk om een beknopt antwoord te geven op de hoofdvraag “op welke wijze speelde de lokale elite een rol in de consolidatie van het Principaat?” Concluderend kan gezegd worden dat door middel van monumentale cultuur, in de vorm van architectuur en sculptuur, de lokale stedelijke elite de sociale cohesie, continuïteit, consensus en collectieve identiteit in de Umbrische gemeenschappen kon versterken. Het ontstaan van een Romeinse monumentale cultuur waar een Hellenistisch georiënteerde materiële cultuur deel van uitmaakte, vormde de “taal” waarmee zowel intern (verticaal op lokaal niveau) als extern (horizontaal op regionaal en Mediterraan niveau) gecommuniceerd werd. Daarmee droeg de stedelijke elite in Umbrië zichtbaar en tastbaar bij aan de politieke, sociale en culturele consolidatie van het Principaat.

Nawoord

“Stripped of the idea of a foundational “classical” moment in history, Greek and Roman (and Near Eastern and west Mediterranean) archaeology makes most sense as part of a broader historical archaeology of complex societies”.

I. Morris, *Classical archaeology*, 267.

Tenslotte wordt hier een gedachte uiteengezet aan de hand van comperanda uit de archeologie van verschillende ‘early civilizations’. Monica L. Smith beschrijft in haar onderzoek naar festivals en banketten dat er onder historici en archeologen consensus bestaat over de sociaal-politieke betekenis van deze activiteiten.¹ Met name voor de elite waren deze festiviteiten een bevestiging van status, reputatie, consolidatie van macht en solidariteit naar de gemeenschap. Veelal wordt aangenomen dat dergelijke activiteiten een groot succes waren, maar Smith stelt de intrigerende vraag: wat nu als dit helemaal niet het geval was? Welke gevolgen had het falen van festiviteiten en banketten op korte en langere termijn op de samenleving?

Deze vraag kan doorgetrokken worden naar de steden en dorpen in het Romeinse rijk. Wat betekende het voor een gemeenschap wanneer de elite haar reciprocitaire verwachtingen niet na kon komen? Of wanneer er bijna niemand in Pompeii op kwam dagen bij de festiviteiten die Aulus Clodius Flaccus organiseerde op het forum? Of wanneer de etiquette niet nageleefd werd en ongenode gasten zitting namen in het theater op zetels die niet voor hun sociale of politieke groep bedoeld waren? Of wanneer de weergoden een goed georganiseerde feestdag letterlijk in het water lieten vallen? Of wanneer iedereen ziek werd van de *crustum et mulsum* die uitgedeeld werden tijdens een banket? Dit zijn slechts een paar variabelen die doorslaggevend geweest zouden kunnen zijn voor een geslaagd of een mislukt festival.²

Dio Chrystomos en Plinius de Jongere beschrijven bouwprojecten die gestaakt werden en zelfs ronduit mislukten, maar welke gevolgen dit had voor het vertrouwen in de lokale elite wordt niet uiteengezet. In dit proefschrift is aangetoond dat met de bouw van monumentale architectuur er sociale cohesie, identiteit en collectieve herinneringen geconstrueerd werden. Een nieuwe vraag kan zijn of het falen van festivals, banketten en het mislukken van bouwprojecten (en derhalve het ontbreken van podia voor festiviteiten) een deconstructie van bovengenoemde sociale cohesie, identiteit en collectieve herinneringen betekende. Deze vraagstelling verdient in de toekomst nadere aandacht van historici en archeologen.

¹ Smith (2015) 1215-1216.

² Vragen aangepast naar Smith (2015) 1222-1224.

English summary

Building the Principate

Local Elites and Monumental Culture in Roman Umbria

This dissertation will provide a partial explanation on how the Principate was, after five centuries of Republic, established as a solid and permanent monarchy. In this research, I will state that the local elite, and especially the *ordo decurionum*, had a crucial position in formalizing this enduring monarchic system. In chapter two I have argued that members of the local elite – *decurions*, *augustales* and wealthy *liberti* – can be considered as the primary elite within a Roman city. First of all they had sufficient financial capacity, administrative experience and most important of all they possessed *dignitas*. Furthermore, the *ordo decurionum* were the only municipal institute with broad juridical and administrative powers to operate within every aspect of urban space.

These comprehensive powers, in combination with the reciprocal and euergetic nature of Graeco-Roman society, make it possible to state that the members of the local elite were the agency behind the monumentalization within the cities of Roman Italy. Chapter three has shown, by means of a cognitive archaeological approach, that the local urban elite had an intermediary position within Roman society. On a local municipal level, the elite and decurions most of all possessed a top-down position. On a regional level, however, these very same dignitaries took a grassroots position, initiating building projects on their own account.

There are of course various levels at which the importance of monumental buildings in Roman society can be analysed. The third chapter will demonstrate how the construction, deconstruction and reconstruction of monumental buildings played a crucial and formative factor in the collective memory and identity of urban communities in Roman Italy after the Social War. In doing so I will address the meaning of monumental buildings from a cognitive theoretical approach: as communication of a certain ideology, as an act of commemoration and as a constant marker of identity. However, these three significant conceptions – ideology, memory and identity – cannot be set apart from each other, they are inseparable and interconnected. They should be seen as overlapping and supplementing each other, and should not be analysed exclusively. It is therefore that the concept of ‘materialization of ideology’, provided by DeMarrais, Castillo and Earle (1996), will be used here.

Altogether these scholars state that the construction of architecture on a grand scale within a city must have had a lasting effect on its inhabitants, both on the 'public' (citizen, visitor, viewer) and on the 'performer' (labourer, artisan, architect). The resonance of this inescapable monumentality cross-cuts age, gender and social hierarchy which makes monumental architecture an effective physically and practically materialized form of communicating ideology.

This concept, put forward by anthropologists and (mostly Mesoamerican) archaeologists, can provide a suitable theoretical framework for a proposition that Roman elites all shared a collective idea what exactly a 'proper' Roman city should look like. It is argued by ancient historians and classical archaeologists alike, that this particular urban-ideology is firmly rooted in the ideological hardware of the elite of a self-asserted community of evidently proud citizens. These monumental and public buildings are the cognitive exponents of this urban-ideology, shaped by communicating collective identity and memory, and maintained by the Roman elite themselves.

By creating public, monumental buildings, people are, in a sense, creating their own identity. In this process public space becomes social space. The group's familiarity with the specific street network, central space, layout and location of the main monumental architecture within the city shapes the cognitive memory of individuals. Especially important in the above described process were buildings closely linking past, present and future together such as religious buildings or buildings connected with the administration of jurisdiction. Both have their roots in tradition, history and myth. Law and religion ensure consensus within society and express the continuation of the municipality, as do its buildings. They are markers of identity, expressing this consensus, continuity and common identity.

It is therefore that elite-families invest enormous amounts of labour, raw materials and surplus in the construction of these specific buildings. Furthermore, construction sites meant temporary employment for a lot of people, diminishing civil disturbance and contributing significantly to the city's social cohesion and consensus, thereby connecting the city's continuity and harmony as part of the elite's accomplishments. In this process the commemoration of the elite became as much a part of the community's collective identity and gratitude.

The building process on its own can equally provide a collective identity. First, collectively labouring on a grand project became part of a settlement's collective memory, thereby shaping people's history and identity. Materialization of buildings thus created a shared and common experience, which makes collective labour an important part of

constructing political authority within a polity. The principle of collectively labouring on public buildings was even canonized in Roman law. The local city council, *ordo decurionum*, could enforce this specific form of corvée labour on every male citizen and inhabitant. Thus collective labour became a shared event and experience. The erected constructions were not just silent testimonials of the population's shared effort and energy, but the building itself and the building process as well, became part of a shared narrative. These stories were handed over from generation to generation and eventually shaped the identity and social memory of these communities.

This is an important observation because it covers a sometimes neglected aspect of agency in archaeology: the common citizenry. The building of monumental architecture has long been studied from an elite-perspective, but the physical labour itself was done by many hands of the community's most common members. This neglected aspect is also one of the main critiques on Bruce Trigger's (1990) study: explaining monumental architecture from a strictly 'top-down', elite-perspective. However, when it is reasonable to consider the building process as an important factor in the creation of social and collective memory, then it is even more possible to argue that this specific activity is giving agency to the commoners in the formation of a communal identity.

Secondly, Roman city councils not only carefully regulated the construction of public buildings in their legislation but also the demolishing of these buildings. Several municipal charters from Italy and Spain mention that no-one may destroy or dismantle buildings within the city without the authorization of the *ordo decurionum*. When the destruction was sanctioned by the council of *decuriones*, the responsible individual had to replace the building within one year. Fines were quite severe for those who could not comply: the total sum of the property's value.

The demolishing of buildings meant the destruction of a significant piece of the community's social fabric. Taken into account that monumental buildings are the materialization of an ideology, the destruction of these buildings meant the destruction of this particular ideology. The loss of these buildings, meant losing specific markers of the city's physical and mental urban landscape along with its associated communal identity. Such loss had a traumatic effect on every member of society. The elite, for instance, could perceive the demolishing of monumental buildings as an important loss of their established socio-political power. They had lost an ability to communicate their normative system of values. Furthermore, it meant a permanent waste of allocated surplus materials, food and labour, which the elite had assigned to them.

On the other hand, the common citizenry and inhabitants, either as day-labourer or *corvée* worker, could consider the devastation of monumental buildings as the permanent loss of their shared labour and effort. In short, the destruction of monumental buildings had the same profound impact on social memory and identity of the city as the building process and building itself.

The third, and last issue I will draw attention to, is the far-reaching monopolization of public space by the city's elite. The council of *decuriones* were the only legitimate body who could pass legislation on building and destructing monumental architecture within a city. This important monopolization of public space by the wealthiest members of society meant that they were dominating the layout of a city and defined what an urban space should look like in the first place. Furthermore, these very same men controlled the economic agents – labour, raw materials, money and food – to build these monumentalities. It is therefore possible that the *ordo decurionum* and some members of the *augustales* had the pre-eminence in forming the city's memory and identity.

So much on theory, than how can this cognitive archaeological approach be put to purpose? In doing so, I have shown how social and cultural change came into being within the Umbrian cities between c. 100 BC – AD 200. By using the cognitive archaeological model I will reveal how monumental architecture can represent and communicate specific social and cultural ideologies which contributed significantly to the consolidation of the Principate.

Monumental culture, specifically Hellenistic in design, can be considered as a form of complex connectivity between the Umbrian elite and the outside world that influenced this particular social-political group. The local elite created by their own means monumental architecture, shaping their own urban landscape. These monumental buildings tightened, on a local level, social cohesion and identity within the community. On a regional (Italy) and Mediterranean level, these buildings reflected the political and cultural authority of the *Princeps*, just the same.

This process started in Umbria end fourth century B.C.E. with the building of the *Via Flaminia*. This very route improved complex interactions between people, products and ideas. This road reduced mentally the distance in time and geography between communities in Umbria and Rome. Political, social and cultural happenings in Rome seem much closer than before. Augustus' control over this road network symbolised a more unified Italy. The *Via Flaminia* was renovated and monumentalized with arches and gates under Augustus' ruling.

New ideas and innovations were also transported by these roads. The use of a novel technique in masonry, known as *opus reticulatum*, can be traced only in cities located right

next to the *Via Flaminia*. Possibly ideas about what exactly a typical Roman town should look like was also transported to Umbria by means of this road network.

Every Umbrian city had its own particularities and unique layout because members of the elite made choices influenced by geography or available money. Monumental building found in the Umbrian cities were all modelled after a recognizable Roman design and were constructed with typical Roman or indigenous masonry and building techniques, such as *opus quadratum* or *opus vittatum* and in some cases even polygonal style walls.

The architectural and iconographical monumental culture show that their style is evidently Hellenistic in origin, but moreover unmistakable Roman in design and by technique. In and around these buildings arose vast statues of the emperors and their families. The Germanicus of Ameria and the sitting Claudius in Jupiter pose in Carsulae and Ocrinum are explicitly mentioned in this dissertation. These statues are clearly Hellenistic in orientation but remodelled with recognizable Roman innovations.

By creating these buildings and statues, the Umbrian communities became a partner in a much larger Mediterranean socio-cultural network: or as Versluys (2015) put it, a Hellenistic *koine*. The elite constructed literally and figuratively an own uniquely created urban landscape. These locally created forms of monumental architecture and sculpture enhanced on a municipal level the social cohesion and identity of the community, but also strengthened the *pax* and *concordia* of the Principate.

Furthermore, social-cultural activities such as games, festivals and performances in theatres and amphitheatres, confirmed an strengthened social hierarchy on a local, regional and global level. These buildings functioned as podia for the elite by ordering every inhabitant into a desirable social stratification, symbolizing a perfect hierarchical society. This process underlines the importance of public ceremony, establishing social cohesion within the community. On a local level, theatres, amphitheatres and related ritual and ceremonial acts, contributed significantly to the community's social stability, and indeed to the stability of Italy and the Empire as a whole. In other words: the decurions constructed a solid and stable Principate by paying for the building of theatres and amphitheatres.

The Augustan era in Umbria, however, cannot be considered as the end of the integration of the Italic-Umbrian people. The use of architecture, as part of a Roman global culture, has shown that the decurions successfully integrated their local worlds into a Hellenistic and Augustan cultural framework. This research has shown that the above described process increased much more during the Julio-Claudians than during the Late

Republic or Augustan period. The relatively poorly social mobility of the Umbrian *decurions* fits this slow process.

Some conclusive remarks can be said about the contribution of the local elites and the consolidation of the Principate. These Umbrian elites and their benefactions of monumental architecture can literally be considered as the cement and building blocks of the Principate. The local elite did strengthen social cohesion, continuity, consensus and identity within the Umbrian communities by means of monumental culture, such as architecture and sculpture. A constructed Hellenistic orientated monumental culture can be identified as a specific universal “language” for internal (‘top-down’ on a local level) and external (‘grassroots’ on a regional and Mediterranean level) communication. This specific form of language and communication by the Umbrian elite contributed significantly to the political, social and cultural consolidation of the Principate.

Appendices

“Ze zeiden tegen elkaar: ‘Laten we van klei blokken vormen en die goed bakken in het vuur’. De kleiblokken gebruikten ze als stenen, en aardpek als specie. Ze zeiden: ‘Laten we een stad bouwen met een toren die tot in de hemel rijkt. Dat zal ons beroemd maken, en dan zullen we niet over de hele aarde verspreid raken’.”

Genesis, Babel, 11.3-4.

“Op die manier bouwden de Atheners in korte tijd een muur om hun stad. Dat de bouw overhaast in zijn werk ging is tot op de dag van vandaag duidelijk te zien. De funderingen bestaan namelijk uit allerlei stenen, die op sommige plaatsen niet eens bij elkaar passen, want ze werden neergelegd zoals ze telkens werden aangevoerd. Ook veel grafzuilen en al eerder bewerkte stenen werden bij de aanleg gebruikt. De muur werd over een ruimere afstand aangelegd dan de omvang van de stad vereiste en daarom werd alles zonder onderscheid haastig overal vandaan aangevoerd.”

Thucydides, 1.93.

Toelichting

De data gepresenteerd in appendix 1 zijn afkomstig uit Lomas (1997) en laten per Augusteïsche regio (zie kaart 1) het verschil zien in bouwvolumes van diverse soorten bouwwerken tussen de periode van de Republiek en het Principaat. Deze gegevens worden in dit proefschrift primair gebruikt om te illustreren dat er regionale diversiteit was in het aantal bouwwerken en dat er in geheel Romeins Italië verschuivingen plaatsvonden in de constructie van typen bouwwerken. De meest opmerkelijke verschuiving was die van stadsmuren. Deze belangwekkende verandering alsmede analyse en sociaal-politieke betekenis hiervan zijn dan ook als nader studieobject gekozen in hoofdstuk 3.

Het overzicht van nieuw geconstrueerde en gerenoveerde stadsmuren uiteengezet in appendix 2 geeft een gedetailleerde beschrijving bij een deel van de data met betrekking tot stadsmuren afkomstig uit appendix 1. Er is voor gekozen om alleen data te presenteren die passen bij de turbulente periode van burgeroorlogen (ca. 90 – 30 v.Chr.). Dit is gedaan om voornamelijk te beargumenteren dat stadsmuren niet alleen gebouwd werden om een stad en haar inwoners te beschermen, maar ook om bij te dragen aan de vorming van sociale cohesie, continuïteit, consensus en identiteit in de gemeenschap.

De appendices 3, 4 en 5 zijn verbonden aan de regionale case study over Umbrië zoals dit beschreven is in hoofdstuk 4. Appendix 3 dient hier enkel een informatief doel door een overzicht te geven van de juridische status van de geselecteerde steden. Deze status speelde vermoedelijk een rol in de mate waarin op regionaal en Mediterraan niveau sociale mobiliteit plaatsvond. De archeologische en epigrafische gegevens die gepresenteerd worden in de appendices 4 en 5 vormen het bronnenmateriaal voor de analyse die uiteengezet wordt in hoofdstuk 4. Het archeologisch materiaal beschreven in appendix 5 toont aan dat de periode van monumentalisering in de Umbrische steden begon onder Augustus, maar vooral plaatsvond in de Julisch-Claudische tijd. De epigrafische bronnen uiteengezet in appendix 5 dienen het doel om inzicht te geven in de typen, frequentie en achtergronden van schenkingen en de sociaal-politieke positie van schenkers. Op welke wijze de data in de appendices 4 en 5 tot stand zijn gekomen en zullen worden geanalyseerd, is beschreven in hoofdstuk 4 paragraaf 4.2.

Appendix 1. Transformatie van het urbane landschap in Romeins Italië

Republiek, 200-30 v.Chr.

	Stadsmuren	Publieke werken	Tempels	Triomfbogen	Basilicae	Curiae	Macellae	Theaters	Amfitheaters	Badhuizen
Regio I	22	22	65	0	7	4	6	9	5	9
Regio II	7	4	4	0	1	1	2	1	0	3
Regio III	5	3	8	0	1	1	0	1	1	2
Regio IV	6	6	14	0	4	1	1	7	1	0
Regio V	6	4	5	0	1	0	0	0	0	1
Regio VI	7	4	2	0	0	0	0	3	0	1
Regio VII	9	4	10	0	2	2	1	5	1	3
Regio VIII	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Regio IX	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Regio X	7	3	4	0	0	1	1	0	0	0
Regio XI	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal	78	50	112	0	16	11	11	26	8	19

Principaat, 30 v.Chr.-200 n.Chr.

	Stadsmuren	Publieke werken	Tempels	Triomfbogen	Basilicae	Curiae	Macellae	Theaters	Amfitheaters	Badhuizen
Regio I	3	17	23	3	3	1	7	14	11	9
Regio II	0	2	2	1	1	1	0	0	4	2
Regio III	0	3	2	0	1	1	1	1	0	0
Regio IV	1	5	8	0	1	0	0	3	3	2
Regio V	1	3	3	0	0	1	0	6	2	0
Regio VI	4	6	7	2	3	1	0	7	4	2
Regio VII	0	6	12	1	4	0	0	7	2	6
Regio VIII	1	5	5	2	1	0	0	2	5	1
Regio IX	1	3	3	0	1	0	0	1	3	0
Regio X	5	4	9	1	2	0	0	6	4	0
Regio XI	5	0	2	3	0	0	0	3	1	1
Totaal	21	54	76	13	17	5	8	50	39	23

Appendix 2. Overzicht van ge(re)construeerde stadsmuren in Romeins Italië

Nieuw geconstrueerde stadsmuren, wachttorens en fortificaties, ca. 90-30 v.Chr.

Regio	Stad	Datering (v.Chr.)	Bronnen en literatuur
I	Aletrium	Late 2 ^e -vroeg 1 ^e eeuw	<i>CIL</i> 10.5806, Jouffroy (1986) 18.
I	Castrimoenium	Periode van Sulla	Lib. col. L 233.3 (= Campbell (2000) 183).
I	Ferentinum	1 ^e eeuw	<i>CIL</i> 10.5837, 5839, 5840, Jouffroy (1986) 18.
I	Interamna Lirenas	2 ^e Triumviraat	Lib. col. L 234.18 (= Campbell (2000) 183).
I	Ligures Baebiani	2 ^e Triumviraat	Lib. col. L 235.9 (= Campbell (2000) 185).
I	Abellinum	Periode van Sulla?	Jouffroy (1986) 19.
I	Nuceria Alfaterna	Periode van Sulla?	Jouffroy (1986) 19.
II	Ruvo	Einde Republiek	<i>AE</i> 1973 nr. 220, Jouffroy (1986) 20.
III	Consilinum	Midden 1 ^e eeuw	<i>CIL</i> 10.291, Jouffroy (1986) 20.
III	Grumentum	57 v.Chr.	<i>CIL</i> 10.219, Jouffroy (1986) 20, Ramanius (2012) 119-120.
III	Grumentum	51 v.Chr.	<i>CIL</i> 10.220, Jouffroy (1986) 20, Torelli (1995) 221, Ramanius (2012) 119-120.
III	Grumentum	56 v.Chr.	Zschätzsch (2002), <i>AE</i> (2002) nr 377, Ramanius (2012) 119-120.
IV	Allifae	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 21.
IV	Peltuinum	Midden 1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 21.
V	Cingulum	Na 49 v.Chr.	Caes. <i>BC</i> 1.15.2., Jouffroy (1986) 21.
V	Septempeda	Einde Republiek	Jouffroy (1986) 21.
V	Urbs Salvia	Einde Republiek	Jouffroy (1986) 21.
VI	Sarsina	65-45 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.6509, Jouffroy (1986) 21.
VII	Florentia	Midden 1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 22, Santangelo (2007) 152.
IX	Alba Pompeia	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 22.
IX	Albintimilium	ca. 75-50 v.Chr.	Jouffroy (1986) 22.
IX	Albingaunum	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 22.
IX	Pollentia	1 ^e eeuw?	Jouffroy (1986) 22.
X	Ad Tricesimum	Midden 1 ^e eeuw	<i>CIL</i> 1 ² 2648, Jouffroy (1986) 23.
X	Pola	Tweede helft 1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 23.
X	Verona	Einde Republiek	<i>CIL</i> 5.3434, Jouffroy (1986) 23.
XI	Como	Na 49 v.Chr.	Jouffroy (1986) 23.
XI	Eporedia	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 23.

Gereconstrueerde of gerenoveerde stadsmuren, wachttorens en fortificaties, ca. 90-30 v.Chr.

Regio	Stad	Datering (v.Chr.)	Bronnen
I	Aricia	Periode van Sulla	Jouffroy (1986) 18, Lib. col. L 230.10 (= Campbell (2000) 181).
I	Bovillae	Periode van Sulla	Jouffroy (1986) 18, Lib. col. L 231.11 (= Campbell (2000) 181).
I	Cora	Periode van Sulla?	Jouffroy (1986) 18.
I	Fondi	1 ^e eeuw	CIL 10.6233, 6238, 6239, Jouffroy (1986) 18.
I	Formia	1 ^e eeuw	CIL 10.6105, 6108, Jouffroy (1986) 18-19.
I	Gabii	Periode van Sulla	Liv. 24.10.10; Lib. col. L 234.15 (= Campbell (2000) 183).
I	Ostia	Periode van Sulla / 63-58 v.Chr.?	AE (1997) nr 253, Jouffroy (1986) 19, Torelli (1995) 216.
I	Setia	1 ^e eeuw	Lackner (2008) 176, Jouffroy (1986) 19.
I	Signia	1 ^e eeuw	Lackner (2008) 180, Jouffroy (1986) 19.
I	Terracina	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 19.
I	Tusculum	Periode van Sulla	Jouffroy (1986) 19.
I	Cales	Periode van Sulla?	Lackner (2008) 60, Jouffroy (1986) 19.
I	Pompeii	Midden 1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 20, Descoeudres (2007) 16, Zanker (1998) 73-74.
I	Suessa Aurunca	1 ^e eeuw	Lackner (2008) 194, Jouffroy (1986) 20.
II	Aeclanum	ca. 85 v.Chr.	CIL 9.1140, Jouffroy (1986) 20.
II	Caudium	Vroege 1 ^e eeuw	CIL 9.2171, 2172, Jouffroy (1986) 20.
II	Herdonia	Vroege 1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 20, Santangelo (2007) 72.
II	Ligures Corneliani	2 ^e Triumviraat	Lib. col. L 235.9 (= Campbell (2000) 185).
II	Sipontum	1 ^e eeuw	AE (1974) nr. 285, Lackner (2008) 186, Jouffroy (1986) 20.
II	Teanum Apulum	Einde Republiek	Jouffroy (1986) 20.
III	Copia	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 20.
III	Vibo Valentia	48 v.Chr.	Jouffroy (1986) 20.
IV	Aesernia	Na 88 v.Chr.	Flor. 2.6.11., Lib. colon. L 233.14. (= Campbell (2000) 183), Jouffroy (1986) 20, Stek et al. (2015) 236-237.
IV	Alba Fucens	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 20.
IV	Corfinium	Na 49 v.Chr.	Caes. BC 1.16-21., Jouffroy (1986) 21.
IV	Telesia	Vroege 1 ^e eeuw	CIL 9.2230, 2235, Lib. colon. L 238.3. (= Campbell (2000) 187.), Jouffroy (1986) 21, Santangelo (2007) 154, Ramanius (2012).
V	Asculum	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 21.
VI	Asisium	Late 2 ^e -vroeg 1 ^e eeuw	CIL 1 ² .2112, 11.5390, Jouffroy (1986) 43.
VI	Asisium	30-1 v.Chr.	CIL 11.8021, Jouffroy (1986) 43.
VI	Asisium	30-1 v.Chr.	CIL 11.5391, 5392, Jouffroy (1986) 21.
VI	Mevania	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 21.
VI	Pisaurum	Einde Republiek?	AE (1982) nr 263, Jouffroy (1986) 21.
VI	Spoletium	1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 21.
VII	Cosa	70-60 v.Chr.	Jouffroy (1986) 22.
VII	Faesulae	Na 88 v.Chr.	Flor. 2.6.11., Jouffroy (1986) 22.
VII	Perugia	Late 2 ^e -vroeg 1 ^e eeuw	Jouffroy (1986) 22.
VII	Saturnia	Periode van Sulla	Lackner (2008) 172.
VIII	Ariminum	1 ^e eeuw	CIL 11.402, Jouffroy (1986) 22, Lackner (2008) 42.
X	Aquileia	Midden 1 ^e eeuw	CIL 5.8288, Jouffroy (1986) 23.
X	Tergeste	33 v.Chr.	CIL 5.525, Jouffroy (1986) 23.

Appendix 3. Status van steden in Umbrië tijdens de regering van Augustus

Stad	Status onder Augustus	Literatuur
Ameria	<i>Municipium</i> (mogelijk <i>Colonia Iulia Augusta</i> , zie Lib. Col. 224.11 (= Campbell (2000) 174) de tekst luidt: <i>Ager Amerinus lege imp. Augusti</i>)	Sisani (2006) 166. Harris (1971) 311-312. Hanson (2016) 587.
Asisium	<i>Municipium</i>	Sisani (2006) 93. Hanson (2016) 587-588.
Carsulae	<i>Municipium</i>	Sisani (2006) 181-183. Hanson (2016) 588.
Fulginiae	<i>Municipium</i>	Bispham (2007) 472. Hanson (2016) 590.
Hispellum	<i>Colonia Iulia Hispellum</i> (voorheen <i>Municipium</i>)	Sisani (2006) 105-106. Keppie (1983) 177-179. Hanson (2016) 591.
Interamna Nahars	<i>Municipium</i> (voorheen <i>Colonia Latina</i>)	Bradley (2000b). Bispham (2007) 451, 464. Sisani (2006) 195. Hanson (2016) 592.
Mevania	<i>Municipium</i>	Sisani (2006) 85. Hanson (2016) 592-593.
Narnia	<i>Municipium</i> (voorheen <i>Colonia Latina</i>)	Cornell (1995) 381-383. Sisani (2006) 203-204. Hanson (2016) 593.
Ocriculum	<i>Municipium</i> <i>Colonia</i> (stichting onbekend)	Hay et al. (2013) 10. Hanson (2016) 594-595.
Spoletium	<i>Municipium</i> (voorheen <i>Colonia Latina</i> en mogelijk <i>Colonia</i> onder Sulla)	Santangelo (2007) 154. Sisani (2006) 120-121. Hanson (2016) 599.
Trebiae	<i>Municipium</i>	Sisani (2006) 118.
Tuder	<i>Colonia Iulia Fida Tuder</i> (voorheen <i>Municipium</i>)	Harris (1971) 217, 302-303. Sisani (2006) 157. Keppie (1983) 176-177. Hanson (2016) 600.
Urvinum Hortense	<i>Municipium</i>	Sisani (2006) 81. Hanson (2016) 601.
Vettona	<i>Municipium</i>	Sisani (2006) 34. Hanson (2016) 602.

Appendix 4. Monumentale architectuur in Umbrië

Toelichting:

De tabellen in deze appendix laten zien welke monumentale gebouwen er op welk moment gebouwd werden en welke reeds aanwezig waren. Waar de donkergrijze banen samenvallen, kan er gesproken worden van een monumentaal stadscentrum. In deze appendix zijn enkel bouwwerken opgenomen waarvan een mogelijke datering gegeven is. De levensduur van de bouwwerken is gebaseerd op Heinrich (2010), die een duurzaamheid van ca. 200 jaar geeft voor een Romeins bouwwerk. De case study naar stadsmuren (hoofdstuk 3. par. 3.5) laat echter zien dat er constant herstelwerkzaamheden uitgevoerd werden. Wanneer dit eveneens het geval is bij andere bouwwerken, en er is geen reden om anders aan te nemen, dan kan de levensduur opgerekt worden naar wellicht 250 jaar.

Legenda:

Literatuur: Hay et al. (2013) 31-60, Sisani (2006) 212-216, Sear (2010; 1^e druk 2006) 161-162 en Hanson (2016) 594-595.

Literatuur: Ciotti (1976), Torelli (1995) 225, Gros (2011; 1^e druk 1996) 289, 298, 323-324, 333, Sear (2010; 1^e druk 2006) 159-160, Sisani (2006) 184-189, Whitehead (2010) en Hanson (2016) 588. NB: onderzoek naar de thermen loopt nog.

Literatuur: Sisani (2006) 167-172 en Hanson (2016) 587. Pollini (2017) 427 maakt melding van een amfitheater.

Literatuur: Sisani (2006) 202-207, Potter (1992; 1^e druk 1987) 13, Laurence (2011; 1^e druk 1999) 76-77 en Hanson (2016) 593.

Literatuur: Bradley (2000b) 3-17, Sisani (2006) 196-199, Sear (2010; 1^e druk 2006) 161 en Hanson (2016) 592.

Literatuur: Jouffroy (1986) 357, Bradley (2000b) 5, Sisani (2006) 122-131, Sear (2010; 1^e druk 2006) 163 en Hanson (2016) 599.

Stad **Gebouwen**
 Tudur Theater
 Amfitheater
 'Nicchioni'
 Stadsmuren

Literatuur: Verzar (1976) 130, Keppie (1983) 177, Bradley (2000a) 238-239, Sisani (2006) 159-163, Sear (2010; 1^e druk 2006) 163-164 en Hanson (2016) 600-601.

Stad **Gebouwen**
 Mevania Theater
 Amfitheater
 Thermen
 Stadsmuren

Literatuur: Gabba (1972) 98, Sisani (2006) 87-91, Torelli (1995) 225, Sear (2010; 1^e druk 2006) 161 en Hanson (2016) 592-593.

Stad **Gebouwen**
 Fulginiae Theater
 Amfitheater

 Trebiae Stadsmuren

 Vettona Stadsmuren

Literatuur: Sisani (2006) 34, 117-118 en Hanson (2016) 590, 602.

Literatuur: Jouffroy (1986) 95 en 355, Gros (2011; 1^e druk 1996) 37, Bradley (2000a) 237, Sisani (2006) 106-115, Sear (2010; 1^e druk 2006) 160 en Hanson (2016) 591.

Literatuur: Sisani (2006) 95-101, Sear (2010; 1^e druk 2006) 159, Strazzulla (1983), Bradley (2000a) 167-168, 225-227, Laird (2015) 215-218, Hanson (2016) 587 en Blokzijl (2016-2017) 202, 210.

Literatuur: Sisani (2006) 84-85 en Hanson (2016) 601.

Appendix 5. Giften en sociale status in Umbrië, ca. 100 v.Chr. – 200 n.Chr.

Bouwwerken

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Ameria	Heiligdom voor Fortuna	Leden van de curia van Cosa <i>Curiati Cosani</i>	Ordo Decurionum	101-125 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4347.
Ameria	<i>Porticus</i>	Braetius Titus Rufus	<i>Illivir</i>	1-200 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4385.
Ameria	Heiligdom of altaar voor Victoria	Onbekend	Onbekend	10-14 n.Chr.	Op basis van <i>CIL</i> 11.4367 waar <i>sacerdoti Victoriae</i> genoemd worden.
Ameria	Altaar voor Jupiter	Titus Flavius	Augustalis	2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.7831.
Asisium	Heiligdom	Tettiena Galene	Vrijgelatene	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5372 (= <i>ILS</i> 3398), Hemelrijk (2015) 457, Sisani (2006) 101 en 509, Duncan-Jones (1974) 201.
Asisium	Aanleggen van bestrating of een straat	Publius Decimius Eros Merula	Vrijgelatene, mogelijk <i>sevir augustalis</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5399 (= <i>ILS</i> 5369), Dyson (1992) 203, Laird (2015) 305. Zie ook <i>CIL</i> 11.5400.
Asisium	Aanleggen van bestrating of een straat, kosten: HS37.000	Publius Decimius Eros Merula	Vrijgelatene, mogelijk <i>sevir augustalis</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5400 (= <i>ILS</i> 7812), Duncan-Jones (1974) 158, 162, 215, Laird (2015) 215, 305. Zie ook <i>CIL</i> 11.5399.
Asisium	Onbekende gift, gerelateerd aan de bouw van de tempel	Cn. Tiro Caesius en Cn. Pricus Caesius	<i>Illiviri</i>	40-20 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.5378. Gevonden <i>in situ</i> op het tempel-complex.
Asisium	Altaar en basis opgesteld en hersteld	Tertius Priscus	Onbekend	30-50 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5418.
Asisium	Zorgdragen en goedkeuren van het herstel van de stadsmuren, mogelijk ook gefinancierd	7 volledige namen	<i>Illiviri</i> en <i>Vviri</i>	30-1 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.5391, 11.5392 en 11.8021, Blokzijl (2016-2017) 202, 210.
Asisium	Amfitheater, ornamenten en arbeid voor de constructie van de ornamenten	Petronia	Mogelijk afkomstig uit Ordo Senatorius	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5406, 5432, 8023 (= <i>AE</i> (1988) nr. 537a/b, (1997) nr. 490), Hemelrijk (2015) 468. Zie eveneens <i>CIL</i> 11.5511.
Carsulae	Herstel van het aquaduct	Titus Flaminus Maius samen met zijn zoon	<i>Illiviri</i>	180-230 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4582, Duncan-Jones (1974) 186-187, 196.

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Carsulae	Zorgdragen voor de bouw van een onbekend bouwwerk	Lucius Coelius Titanus en Caius Egnatius Apicula	<i>Ilviri</i>	70-30 v.Chr.	<i>AE</i> (2014) nr. 409, <i>ZPE</i> (2014) 287-289.
Hispellum	Diverse onderdelen voor de bouw van een heiligdom voor Minerva	Servenius	Vrijgelatene	27 v.Chr.-14 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5263.
Hispellum	Zorgdragen voor de bouw en goedkeuring van een onbekend bouwwerk	Quintus Statius en Publius Sufenas	<i>Ilviri</i>	Onbekend	<i>AE</i> (1948) nr. 102.
Hispellum	Fundering van een weg in plaats van spelen	Onbekend	mogelijk lokale magistaat	Onbekend	<i>CIL</i> 11.5277, Laird (2015) 305.
Hispellum	<i>Porticus</i>	Caius Mimosius	Ordo Decurionum	1-30 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.8011 Zie ook <i>CIL</i> 11.5278.
Hispellum	Zorgdragen voor de financiering en de bouw van een onbekend bouwwerk, mogelijk het amfitheater	Caius Alfius Lemonia Rufus	<i>Ilvir</i>	ca. 30 n.Chr.	<i>AE</i> (1988) nr. 517. Zie ook <i>CIL</i> 11.5278. Gevonden <i>in situ</i> in het amfitheater.
Hispellum	Fundering en versterking van een weg, Kosten: HS80.000	Cn. Aequasius Calvus en Lucius Aelius	<i>Ilviri</i>	25 v.Chr.-25 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5276 (= <i>ILS</i> 5377), Duncan-Jones (1974) 158.
Hispellum	Boog	Augustus "Boog van Augustus"	Keizer	27 v.Chr.-14 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5266, Horster (2001) 77, 312-313.
Interamna Nahars	Zorgdragen voor het herstel van een onbekend bouwwerk	Titus Valerius en Caius Licinius	<i>Illviri</i>	Tweede helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>AE</i> (1996) nr. 604, <i>AE</i> (2002) nr. 423 en <i>CIL</i> 11.4223.
Interamna Nahars	Cryptoporticus constructiewerken en versiering met bronzen vrouwenfiguren voor het theater	Caius Dexius Maximus, Titus Albius Pansa en zijn zoon Caius Albius Pansa	<i>Aedilis Curulis</i> en <i>Illviri</i>	30-1 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4206 (= <i>ILS</i> 5645), Sear (2010; 1 ^e druk 2006) 2, 161. Zie ook: <i>CIL</i> 11.4207, 11.4208, 11.4195, 11.4196.
Interamna Nahars	Weg	Caius Dexius	<i>Aedilis Curulis</i>	30-1 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4207.

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Interamna Nahars	Zorgdragen voor de bouw van een onbekend bouwwerk	Caius Dexius	<i>Aedilis Curulis</i>	30-1 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4208. Zie <i>CIL</i> 11.4206 (= <i>ILS</i> 5645).
Interamna Nahars	Bestrating van een weg naar de tempel voor Fortuna, kosten: HS20000	Caius Rustius	Ordo Decurionum	30 v.Chr.-30 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4216, Duncan-Jones (1974) 161. Zie voor tijdgenoten met de naam Rustius: <i>CIL</i> 11.4172 (= <i>ILS</i> 3052), 11.4217.
Interamna Nahars	Zorgdragen voor de bouw van een onbekend bouwwerk	[---]ius Sextius	<i>Illivir</i>	Tweede helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4222 (= <i>CIL</i> 1 ² .842 = 1 ² .2099 = 6.1329).
Interamna Nahars	Zorgdragen voor de bouw van een klein heiligdom	Onbekend	<i>Illivir</i>	30-1 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4228.
Interamna Nahars	Een klein heiligdom	8 namen genoemd	Vrijgelatenen	Eerste helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4232.
Interamna Nahars	Cisternen of spaarbekken	Valerius	<i>Illivir</i> ?	70-31 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4221.
Mevania	Bestrating van een weg	6 namen genoemd	Vrijgelatenen	1-200 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5040, Laird (2015) 305.
Mevania	Bestrating van de triomfroute	6 namen genoemd	Vrijgelatenen	1-200 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5041, Laird (2015) 305.
Narnia	Bronzen deur met koperbeslag, timpaan en deurpost	Quintus Laelius Palatina en Caius Vibius Papiria Secundus	<i>Illiviri</i>	56 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4123.
Narnia	Zorgdragen en goedkeuren van een onbekend bouwwerk	Caius Lantius Horatius en Caius Odennius	<i>Illiviri</i>	100-70 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4125 (= <i>CIL</i> 1 ² .2097).
Ocrinum	Mogelijk een podium	Passenius Ataedi	<i>Illivir</i>	Vroege 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.7806, Sear (2010; 1 ^e druk 2006) 13, 162. Zie ook: <i>CIL</i> 11.7807/ 8.
Ocrinum	Amfiteater	Julia Luculia	Ordo Decurionum	Tweede helft 2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4090 (= <i>AE</i> (1995) nr. 439), Hay et al. (2013) 59, Hemelrijk (2015) 530.
Spoletium	(Stads)muren of bolwerk	Numitoria	Vrijgelatene	Onbekend	<i>AE</i> (1954) nr. 51.
Spoletium	Bestrating van een gebied	Lucius Milonius Filia	<i>Illivir</i>	89-44 v.Chr.	<i>EDR</i> nr. 123463.
Spoletium	Zorgdragen voor de bouw van altaren	Caius Erucius Titus en Titus Flaccus	<i>Illiviri</i>	Tweede helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4800.

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Spoletium	Altaar voor Hercules	Esus Tertius	Vrijgelatene	Eerste helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.7867 (= <i>CIL</i> 1 ² .2645).
Spoletium	Fundering voor de basilica	Sextus Volsius Horatius	<i>Illivir</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4819 (= <i>ILS</i> 5532).
Spoletium	Zorgdragen voor de bouw en goedkeuring van een onbekend bouwwerk	Publius Marcius Hister en Caius Maenius Rufus	<i>Illiviri</i>	Tweede helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4809, Sisani (2006) 123-124.
Spoletium	Zorgdragen voor de bouw en goedkeuring van een brug	Marcus Lucius en Caius Veienus	<i>Illiviri</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4807 (= <i>CIL</i> 1 ² .2107).
Spoletium	Altaar voor Minerva	4 namen genoemd	3 vrijgelatenen en 1 servus	Eerste helft 1 ^e eeuw v.Chr.	<i>CIL</i> 11.4771 (= <i>CIL</i> 1 ² .2108 = <i>ILS</i> 3127).
Spoletium	Herstel van het theater	Lucius Succonius	<i>Curator Viarum</i>	1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.7872 (= <i>AE</i> (1954) p.19-20, <i>AE</i> (1986) nr. 228), Duncan-Jones (1974) 173, 177.
Spoletium	Boog	Onbekend, mogelijk keizer Tiberius	Keizer	23 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4776, 11.4777.
Spoletium	Altaar	Pyrrho	Augustalis	Onbekend	<i>CIL</i> 11.4825.
Tuder	Nieuwe fundering voor een ingestorte weg	Hadrianus	Keizer	124 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.6619.

Banket of voedseluitdeling

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Ameria	Wijn met honing vermengd en koeken	Caius	Augustalis	10 v.Chr.-14 n.Chr.	<i>AE</i> (2000) nr. 507. <i>mulsum et crustulum</i>
Ameria	Brood en wijn	Titus Petronius Clustumina	<i>Illivir Curator lusus iuvenum</i>	Tweede helft 2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4395 (= <i>ILS</i> 6632), Duncan-Jones (1974) 189.
Asisium	Banket?	Onbekend	<i>Vilvir epulonum</i>	1-200 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5383.
Asisium	Banket	Tettiena Galene	Vrijgelatene	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5372 (= <i>ILS</i> 3398), Hemelrijk (2015) 457, 509, Sisani (2006) 101, Duncan-Jones (1974) 201.
Carsulae	Brood en wijn	Titus Flaminus Maius	Augustalis	180-230 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4582, Duncan-Jones (1974) 186-187, 196.

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Carsulae	Banket	Egnatia	Onbekend	Late 1 ^e - begin 2 ^e eeuw n.Chr.	<i>AE</i> (1996) nr. 647, Hemelrijk (2015) 498.
Carsulae	Banket	Caius Tifanus Agricola	<i>Illivir</i>	180-250 n.Chr.	<i>AE</i> (2000) nr. 533, <i>AE</i> (2005) nr. 464.
Carsulae	Diner	Caius Tifanus Agricola	<i>Illivir</i>	180-250 n.Chr.	<i>AE</i> (2000) nr. 532, <i>AE</i> (2005) nr. 463.
Ocriculum	Wijn met honing vermengd en koeken	Sextus Aufidianus Arnensis	<i>Illivir</i>	Onbekend	<i>AE</i> (1968) nr. 162. <i>mulsum et crustulum</i>
Spoletium	Banket, wijn met honing vermengd en koeken	Onbekend	Militair tribuun	54-79 n.Chr.	<i>CIL</i> 11. 4789, Duncan Jones (1974) 172. <i>Epulum et mulsum et crustulum</i>

Geldbedragen

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Ameria	HS5000 voor de <i>collegii centonariorum</i>	Julia Felicitas	Ordo Decurionum	Tweede eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4391, Hemelrijk (2015) 530, Duncan-Jones (1974) 180 en 189.
Ameria	<i>Iuvenibus singulis</i> HS30	Titus Petronius Clustumina	<i>Illivir Curator lusus iuvenum</i>	Tweede helft 2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4395 (= <i>ILS</i> 6632), Duncan-Jones (1974) 189.
Ameria	Geldbedrag van HS100	Onbekend	<i>Illivir</i>	1-200 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4405, Duncan-Jones (1974) 188.
Ameria	HS40 per lid van <i>collegii fabrum tignariorum</i>	Onbekend	<i>Curator pecunia annonae</i> en <i>kalendar</i> , patroon van augustales en diverse collegia	2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4404, Duncan-Jones (1974) 189.
Ameria	75 pond in goud, zilver of brons aan de schatkist van de stad	Titus Roscius Autuma	<i>Illivir</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4398.
Asisium	Sportulae, verdeling: 5 denarii voor decurionen, 3 voor sexviri en 1 voor burgers	Tettiena Galene	Vrijgelatene	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5372 (= <i>ILS</i> 3398), Hemelrijk (2015) 457 en 509, Sisani (2006) 101.
Asisium	HS2000 voor <i>seviratus</i> en na zijn dood HS800.000 voor de stad	Publius Decimius Eros Merula	Vrijgelatene, mogelijk <i>sevir augustalis</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5400 (= <i>ILS</i> 7812), Duncan-Jones (1974) 158, 162, 215, Laird (2015) 215, 305 Zie ook <i>CIL</i> 11.5399.

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Carsulae	Sportulae (twee maal), verdeling: 2 denarii voor decurionen, 1 voor de augustales en 1,5 voor inwoners. De verdeling van de tweede gelduitdeling is onbekend	Titus Flaminus Maius	Augustalis	180-230 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4582, Duncan-Jones (1974) 186-187, 196.
Carsulae	Sportulae, verdeling: 3 denarii voor decurionen, 2 voor sexviri, 2 voor iuvenes, 2 voor collegiati en 1 voor inwoners	Caius Tifanus Agricola	<i>Illivir</i>	180-250 n.Chr.	<i>AE</i> (2000) nr. 533, <i>AE</i> (2005) nr. 464. Zie ook <i>AE</i> (2000) nr. 532.
Mevania	donatie van HS1000 aan <i>collegium</i> van <i>centonarii</i>	Caius Attius	Vrijgelatene	100-200 n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5047, Duncan-Jones (1974) 183, 205.
Mevania	Geldbedrag van HS1000	Onbekend	Patroon van de stad	1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5058.
Spoletium	Alimenta van HS1.500.000	Onbekend	Militair tribuun	54-79 n.Chr.	<i>CIL</i> 11. 4789, Duncan-Jones (1974) 172.
Spoletium	Per testament HS50.000	Caius Fer[---] Horatia	Onbekend, maar moet zeer vermogend zijn geweest	Onbekend	<i>CIL</i> 11.4801, Duncan-Jones (1974) 219.
Spoletium	Onduidelijk geldbedrag	Titus Libonius	<i>Praef(ecto) equit(um)</i>	Onbekend	<i>AE</i> (1954) nr. 47.
Spoletium	tenminste 3 verschillende donaties, HS690, HS450.000, HS30.000	Lucius Succonius	<i>Curator Viarum</i>	1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.7872 (= <i>AE</i> (1954) p.19-20, <i>AE</i> (1986) nr. 228), Duncan-Jones (1974) 173, 177.
Spoletium	Fundatie van HS250.000 voor de decurionen en burgers en HS120.000 voor de augustales en magistrati	Caius Torasius Horatius	<i>Illivir</i>	2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4815 (= <i>ILS</i> 6638), Duncan-Jones (1974) 173-174.

Standbeelden

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Ameria	Onbekend standbeeld	Titus Petronius Clustumina	<i>Illvir Curator lusus iuvenum</i>	Tweede helft 2 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4395 (= <i>ILS</i> 6632), Duncan-Jones (1974) 189.
Asisium	Beelden van Castor en Pollux	Tettiena Galene	Vrijelatene	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5372 (= <i>ILS</i> 3398), Hemelrijk (2015) 457 en 509, Duncan-Jones (1974) 201.
Asisium	Standbeelden voor de tempel van Hercules, kosten: HS30.000	Publius Decimius Eros Merula	Vrijelatene, mogelijk <i>sevir augustalis</i>	Eerste helft 1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.5400 (= <i>ILS</i> 7812), Duncan-Jones (1974) 158, 162, 215. Laird (2015) 215, 305. Zie ook <i>CIL</i> 11.5399.
Hispellum	Beeld en bijbehorende basis voor Venus	Marcus Granus en Sextus Lollius	<i>Ilviri</i>	30-20 v.Chr.	<i>CIL</i> 11.5264.
Spoletium	Ruiter-standbeeld	Titus Martius	Vrijelatene	Onbekend	<i>CIL</i> 11. 7871.
Ocriculum	Standbeeld voor Fortuna Augusta	Onbekend	Onbekend	Onbekend	<i>AE</i> (1968) nr. 162.

Spelen

Stad	Gift	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Ameria	Toneelspelen	Caius Moschus	Augustalis	10 v.Chr.-14 n.Chr.	<i>AE</i> (2000) nr. 507.
Carsulae	Gladiatoren-gevechten	Onbekend	<i>Ilvir</i>	1 ^e eeuw n.Chr.	<i>CIL</i> 11.4575, Sisani (2006) 187.
Spoletium	Spelen voor Victoria	Aulus Sosidius	Vrijelatene	Onbekend	<i>CIL</i> 11.4814.

Onbekende gift

Stad	Naam	Sociale status	Periode	Bronnen
Tuder	Severina Afra	Ordo Equester	Onbekend	<i>CIL</i> 11.4751, Hemelrijk (2015) 531.

Bibliografie

“Er is niets wat mensen van de goden kunnen verlangen, niets wat de goden aan mensen kunnen vergunnen, niets wat je als wens kunt formuleren of door een gelukkig lot tot vervulling kunt brengen, of Augustus heeft het na zijn terugkeer naar Rome ten behoeve van de staat, het Romeinse volk en de hele wereld tot stand gebracht: de burgeroorlogen na twintig jaar beëindigd en oorlogen in den vreemde gedempt, de vrede teruggeroepen en de waanzin van wapens alom tot zwijgen gebracht; wetten herkrege hun werkingskracht, rechtbanken hun gezag, de senaat zijn verheven uitstraling, en de bevoegdheden van magistraten werden ingeperkt tot hun traditionele omvang”.

Velleius Paterculus, 4.89.

“Doordat hij (Augustus) monarchie en republiek wist te combineren, garandeerde hij vrijheid voor het Romeinse volk en zorgde hij voor orde en veiligheid in het rijk zodat de mensen konden leven zonder bang te hoeven zijn voor de wetteloosheid van een republiek of het brute geweld van een tirannie, onder een regime met gematigde vrijheid: een monarchie zonder onderdrukking, geregeerd door een koning, maar zonder dat de onderdanen slaven waren, en een republiek zonder de daarbij horende partijstrijd.”

Cassius Dio, 56.43.

Afkortingen

De afkortingen van afgesloten en niet-afgesloten corpora en periodieken genoemd in de literatuurlijst volgen de richtlijnen van *L'Année Philologique* en *American Journal of Archaeology*. Andere gehanteerde afkortingen volgen hieronder:

<i>An. Arch.</i>	Analysis Archaeologica
<i>Ann. Rev. Ant.</i>	Annual Review of Anthropology
<i>Anc. Mes.</i>	Ancient Mesoamerica
<i>Arch. Dial.</i>	Archaeological Dialogues
<i>BMCR</i>	Bryn Mawr Classical Review (online review)
<i>EDH</i>	Epigraphische databank Heidelberg (website)
<i>EDR</i>	Epigraphic database Rome (website)
<i>CI</i>	Critical Inquiry
<i>JAMT</i>	Journal of Archaeological Method and Theory
<i>JPH</i>	Journal of Planning History
<i>JSA</i>	Journal of Social Archaeology
<i>LAA</i>	Latin American Antiquity
<i>NAR</i>	Norwegian Archaeological Review
<i>OCD</i>	Oxford Classical Dictionary (4 ^e editie 2012)
<i>PNAS</i>	Proceedings of the National Academy of Sciences, USA
<i>St. cl. or.</i>	Studi classici e orientale
<i>TMA</i>	Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
<i>TPR</i>	Town Planning Review
<i>TRAC</i>	Theoretical Roman Archaeological Conference
<i>TvG</i>	Tijdschrift voor Geschiedenis
<i>TvR</i>	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis

Tekstedities

Afkortingen van antieke auteurs worden gegeven zoals die staan in *The Oxford Classical Dictionary* (4^e editie 2012).

App. <i>B Civ.</i>	White, H. (1913) <i>Appian. Roman history. The civil wars</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Arist. <i>Pol.</i>	Rackham, R. (1932) <i>Aristotle. Politics</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Cic. <i>Att.</i>	Shackelton-Bailey, D.R. (1999) <i>Cicero. Letters to Atticus, Volume I and IV</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Balb.</i>	Gardner, R. (1958) <i>Cicero. Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Caecin.</i>	Grose Hodge, H. (1927) <i>Cicero. Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Clu.</i>	Grose Hodge, H. (1927) <i>Cicero. Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Dom.</i>	Watts, N.H. (1923) <i>Cicero. Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Fam.</i>	Shackelton-Bailey, D.R. (2001) <i>Cicero. Letters to Friends, Volume II and III</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Leg. agr.</i>	Freese, J.H. (1930) <i>Cicero. Pro Quintio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Off.</i>	Miller, W. (1913) <i>Cicero. On duties</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Rosc.</i>	Freese, J.H. (1930) <i>Cicero. Pro Quintio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.

Ver.	Greenwood, L.H.G. (1928) <i>Cicero. The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Sull.	Macdonald C. (1976) <i>Cicero. In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Cic. <i>Comment. pet.</i>	Shackelton-Bailey, D.R. (2002) <i>Quintus Tullius Cicero. Handbook of electioneering</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Dig.	Watson, A. (1998) <i>The Digest of Julian, Vol. 4</i> . Philadelphia PA.
Dio Cass.	Cary, E. (1914-1927) <i>Dio Cassius. Roman history</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Dio Chrys. <i>Or.</i>	Gould, G.P. (1986) <i>Dio Chrysostom. Orationes</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Diod. Sic.	Oldfather, C.H. (1954) <i>Diodorus Siculus. Library of History, Volume VI: Books 14-15.19</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen. en Walton, F.R. (1967) <i>Diodorus Siculus. Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33-40</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Flor.	Forster, E.S. (1929; heruitgegeven 1984) <i>Florus. Epitome of Roman history</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Gell. <i>NA</i>	Rolfe, J.C. (1927; heruitgegeven 1946) <i>Gellius. Attic nights</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
<i>Gilgamesj</i>	De Feyter, T. (2009; 1 ^e druk 2001) <i>Het Gilgamesj-epos</i> . Amsterdam.
Hor. <i>Sat.</i>	Rushton Fairclough, H. (1926; heruitgegeven 1929) <i>Horace. Satires, epistles, and ars poetica</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
Lib. colon.	Campbell, B. (2000) <i>The writings of the Roman land surveyors. Introduction, text, translation and commentary</i> . Londen.
Liv.	Radice, B. en Ogilvie, R.M. (1982) <i>Livy. Rome and Italy</i> . Penguin Classics. Londen.
Plin. <i>HN</i>	Rackham, H. (1942) <i>Pliny. Natural History, Volume II: Books 3-7</i> . Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.

- Plin. *Ep.* Peters, T. (2001) *Plinius de Jongere. De brieven.* Ambo klassiek. Amsterdam.
- Plut. *Vit. Lys.* Perrin, B. (1916) *Plutarch. Lives. Alcibiades and Coriolanus, Lysander and Sulla.* Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
- SHA *Hadr.* Nagelkerken, J. (2012) *Historia Augusta. Keizers en tegenkeizers in de tweede en derde eeuw.* Athenaeum-Polak & Van Gennep. Amsterdam.
- Strabo Jones, H.L. (1917-1932) *Strabo. Geography.* Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
- Suet. Den Hengst, D. (2005) *Suetonius. Keizers van Rome.* Athenaeum-Polak & Van Gennep. Amsterdam.
- Tac. *Ann.* Grant, M. (herschreven 1983; 1^e druk 1956) *Tacitus. The Annals of imperial Rome.* Penguin Classics. Londen.
- Hist.* Hunnink, V. (2010) *Tacitus. Historiën.* Athenaeum-Polak & Van Gennep. Amsterdam.
- Thuc. Smith, C.F. (1919-1923; heruitgegeven 1928-1935) *Thucydides. History of the Peloponnesian war.* Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
- Val. Max. Shackelton Bailey, D.R. (2000) *Valerius Maximus. Memorable doings and sayings.* Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
- Vell. Pat. Hunnink, V. (2011) *Velleius Paterculus. Van Troje tot Tiberius.* Athenaeum-Polak & Van Gennep. Amsterdam.
- Verg. *Aen* Schwartz, M.A. (2008) *Vergilis' Aeneis.* Athenaeum-Polak & Van Gennep. Amsterdam.
- Vitr. *De arch.* Morgan, M.H. (1960; 1^e druk 1914) *Vitruvius. The ten books on architecture.* Dover Publications. New York.
- en Granger, F. (1931) *Vitruvius. On architecture. Books 1-5.* Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.
- Xen. *Hell.* Brownson, C.L. (1918-1921) *Xenophon. Hellenica.* Loeb Classical Library. Cambridge MA en Londen.

Literatuur

- Abrams, E.M. (1994) *How the Maya built. Energetics and ancient architecture*. Austin TX.
- Abrams, E.M. en Bolland, T.W. (1999) 'Architectural energetics, ancient monuments, and operations management', *JAMT* 6.4.: 263-291.
- Adam, J.-P. (1999; 1^e druk 1994) *Roman Building: materials and techniques*. Bloomington en Londen.
- Adams, R. McC. (2001) 'Complexity in archaic states', *JAnthArch* 20: 345-360.
- Alcock, S.E. (2001) 'The reconfiguration of memory in the eastern Roman empire' in: S.E. Alcock et. al (eds.) *Empires. Perspectives from archaeology and history*. Cambridge. 323-350.
- Alföldi, A. (1977; 1^e druk 1965) *Das frühe Rom und die Latiner*. Darmstadt.
- Alföldi, G. (1988; 1^e druk 1975) *The social history of Rome*. Baltimore MD.
- Anderson D.G. (2012) 'Monumentality in Eastern North America during the Mississippian Period' in: R.L. Burger en R. Rosenswig (eds.) *Early New World monumentality*. Gainesville FL. 78-108.
- Anderson, J.C. (1997) *Roman architecture and society*. Baltimore MD.
- Anderson, J.C. (2014) 'Architect and patron' in: R.B. Ulrich en C.K. Quenemoen (eds.) *A companion to Roman architecture*. Malden MA en Oxford. 127-139.
- Anguissola, A. (2015) "'Idealplastik" and the relationship between Greek and Roman sculpture' in: E. A. Friedland, M.G. Sobocinski en E.K. Gazda (eds.) *The Oxford handbook of Roman sculpture*. Oxford. 240-259.
- Ashmore, W. (2012; 1^e druk 2004) 'Classic Maya landscape and settlement' in: J.A. Hendon en R. Joyce (eds.) *Mesoamerican archaeology*. Malden MA en Oxford. 169-191.
- Attema, P.A.J., De Haas, T. en Tol, G.W. (eds.) (2009) *Nettuno Il territorio dalla preistoria al medioevo. La Carta Archeologica*. Rome.
- Attema, P.A.J., Burgers, G.-J. en van Leusen, M. (2011a) *Regional pathways to complexity. Settlement and land-use dynamics in early Italy from the Bronze Age to the Republican period*. Amsterdam.
- Attema, P.A.J., De Haas, T. en Tol, G.W. (eds.) (2011b) *Between Satricum and Antium. Settlement dynamics in a coastal landscape in Latium Vetus*. Leuven.

- Barker, G. en Rasmussen, T. (2000; 1^e druk 1998) *The Etruscans*. Malden MA en Oxford.
- Barrett, J.C. (2013; 1^e druk 2012) 'Agency. A revisionist account' in: I. Hodder (ed.) *Archaeological theory today. Second edition*. Malden MA en Cambridge. 146-166.
- Beard, M., North, J. en Price, S. (2010; 1^e druk 1998) *The religions of Rome. Volume I. A history*. Cambridge.
- Bejor, G. (1979) 'L'edificio teatrale nell'urbanizzazione augustea', *Athenaeum* 57: 126-138.
- Benelli, E. (2001) 'The Romanization of Italy through the epigraphic record' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville CT. 7-16.
- Biers, W.R. (1996; 1^e druk 1980) *The archaeology of Greece*. Ithaca NY en Londen.
- Bietti Sestieri, A.M. (2013) 'Peninsular Italy' in: H. Fokkens en A. Harding (eds.) *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford. 633-650.
- Bispham, E. (2007) *From Asculum to Actium. The municipalization of Italy from the Social War to Augustus*. Oxford.
- Bispham, E. (2016) 'The Social War' in: A.E. Cooley (ed.) *A companion to Roman Italy*. Malden MA en Oxford. 76-89.
- Black, J. (2003) *Italy and the Grand Tour*. New Haven CT en Londen.
- Blake, E. (2014) *Social networks and regional identity in Bronze age Italy*. Cambridge.
- Blanton R.E., Feinman, G.M., Kowalewski, S.A. en Nicholas, L.M. (1999) *Ancient Oaxaca. The Monte Albán state*. Cambridge.
- Blokzijl, T. (2002) 'Bouwfraude in de Oudheid', *Groniek. Historisch Tijdschrift* 158-159: 197-205.
- Blokzijl, T. (2014) 'Op weg naar een Tota Italia? De ordo decurionum in Romeins Italië van Republiek naar Principaat', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 47.1.: 48-66.
- Blokzijl, T. (2016-2017) 'Constructing and reconstructing city walls: responses to socio-political change in Roman Italy after the Social War, c. 90-30 BC', *Talanta* 48-49: 185-214.
- Boatwright, M.T. (1989) 'Hadrian and the Italian cities', *Chiron* 19: 235-271.
- Boatwright, M.T. (2003; 1^e druk 2000) *Hadrian and the cities of the Roman empire*. Princeton NJ.
- Boardman, J. (1964) *The Greeks overseas*. Harmondsworth.

- Bodel, J. (1995) 'Chronology and succession 2: notes on some consular lists on stone', *ZPE* 105: 279-296.
- Bolder-Boos, M. (2014) 'Tutelary deities in Roman citizen colonies' in: J. Pelgrom en T. Stek (eds.) *Roman Republican colonization. New Perspectives from archaeology and ancient history*. Rome. 279-293.
- Borbein, A.H. (2014) 'Connoisseurship' in: C. Marconi (ed.) *The Oxford handbook of Greek and Roman art and architecture*. Oxford. 519-540.
- Boschung, D. (2002) *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*. Mainz.
- Bourdieu, P. (2013; 1^e druk 1977) *Outline of a theory of practice*. Cambridge.
- Bowerstock, G.W. (2003; 1^e druk 1988) 'The dissolution of the Roman Empire' in: N. Yoffee en G.L. Cowgill (eds.) *The collapse of ancient states and civilizations*. Tucson AZ. 165-175.
- Bradley, G. (1997) 'Archaic sanctuaries in Umbria', *CCG* 8: 111-129.
- Bradley, G. (2000a) *Ancient Umbria. State, culture, and identity in central Italy from the Iron Age to the Augustan era*. Oxford.
- Bradley, G. (2000b) 'The colonization of Interamna Nahars' in: A. Cooley (ed.), *The epigraphic landscape of Roman Italy*. Londen. 3-17.
- Bradley, G. (2000c) 'Tribes, states and cities in Central Italy' in: E. Herring en K. Lomas, (eds.) (2000) *The emergence of state identities in Italy in the first millennium B.C.* Londen. 109-129.
- Bradley, G. (2007) 'Romanization. The end of the peoples of Italy?' in: G. Bradley, I. Isayev, en C. Riva (eds.) *Ancient Italy. Regions without boundaries*. Exeter. 295-322.
- Bradley, G., Isayev, I. en Riva, C. (eds.) (2007) *Ancient Italy. Regions without boundaries*. Exeter.
- Brandizzi Vittucci, P. (1968) *Form Italiae. Cora*. Rome.
- Breuer, S. (2014) *Der charismatische Staat. Ursprünge und Frühformen staatlicher Herrschaft*. Darmstadt.
- Brilliant, R. (1974) *Roman art. From the Republic to Constantine*. Londen.
- Broughton, R.S.T. (1952) *The magistrates of the Roman Republic Vol. II*. New York.
- Brunt, P. (1962) 'The army and the land in the Roman revolution', *JRS* 52: 69-86.
- Buchan, J. (1988) *Augustus. Erster römischer Kaiser*. Berlijn.
- Burgers, G-J. (2004) 'Romanisering of het roer om? Contouren van het debat over Romanisering in Italië', *TMA* 32: 4-11.

- Carandini, A. (2017; 1^e druk 2012) *The atlas of ancient Rome. Biography and portraits of the city*. Princeton NJ en Oxford.
- Carl, P. et al. (2000) 'Were cities built as images?', *CAJ* 10.2.: 327-365.
- Cascino, R., Di Guiseppe, H. en Patterson, H.L. (eds.) (2012) *Veii. The historical topography of the ancient city. A restudy of John Ward-Perkins's survey*. Rome en Londen.
- Cassibry, K. (2018) 'Reception of the Roman arch monument', *AJA* 122.2.: 245-275.
- Champlin, E. (2011) 'Tiberius and the heavenly twins', *JRS* 101: 73-99.
- Chaniotis, A. (2003) 'The divinity of Hellenistic rulers' in: A. Erskine (ed.) *A companion to the Hellenistic world*. Malden MA en Oxford. 431-445.
- Chase, A.F., Chase, D.Z. en Smith, M.E. (2009) 'States and empires in ancient Mesoamerica', *Anc. Mes.* 20: 175-182.
- Childe, V.G. (2003; 1^e druk 1936) *Man makes himself*. Nottingham.
- Chwe, M. S-Y. (2003; 1^e druk 2001) *Rational ritual. Culture, coordination, and common knowledge*. Princeton NJ en Oxford.
- Ciotti, U. (1976) *Carsulae e San Gemini*. Milaan en Rome.
- Clarke, J.R. (1991) *The Houses of Roman Italy, 100 BC-AD 250: ritual, space, decoration*. Berkeley CA, Los Angeles CA en London.
- Coarelli, F. (1977) 'Public building in Rome between the second Punic War and Sulla', *PBSR* 45: 1-23.
- Coarelli, F. (1983) 'I santuari del Lazio e della Campania tra i Gracchi e le guerre civili' in: M. Cébeillac-Gervasoni (ed.) *Les Bourgeoisies Municipales Italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.* Rome en Napels. 228-240.
- Coarelli, F. (2000) 'Alcune ipotesi sull'evergetismo imperial in Italia' in: M. Cébeillac-Gervasoni (ed.) *Les elites municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien. Classes sociales dirigeantes et pouvoir central*. Collection de l'école française de Rome 271: 137-148.
- Collins-Elliott, S. (2014) 'Social memory en identity in the central Apennines under Augustus', *Historia* 63.2.: 195-213.
- Connerton, P. (2013; 1e druk 1989) *How societies remember*. Cambridge.
- Conwell, D.H. (2008) *Connecting a city to the sea. The history of the Athenian Long Walls*. Leiden en Boston MA.
- Cooley, A.E. (ed.) (2000) *The epigraphic landscape of Roman Italy*. Londen.
- Cooley, A.E. (2012; 1^e druk 2009) *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*. Cambridge.

- Cooley, A.E. (2016) 'Coming to terms with dynastic power, 30 BC-AD 69' in: A.E. Cooley (ed.) *A companion to Roman Italy*. Malden MA en Oxford. 103-120.
- Cooley, A.E., Mitchell, S. en Salway B. (2007) 'Roman inscription 2001-2005', *JRS* 97: 176-263.
- Cormack, S. (2007) 'The tombs of Pompeii' in: J.J. Dobbins en P.W. Foss (eds.), *The world of Pompeii*. New York. 585-606.
- Cornell, T.J. (2003; 1^e druk 1995) *The beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000 – 264 BC)*. Londen en New York.
- Cowgill, G.L. (2000; herdruk uit 1997) 'State and society at Teotihuacan, Mexico' in: M.E. Smith en M.A. Masson (eds.) *The ancient civilizations of Mesoamerica. A reader*. Malden MA en Oxford. 300-323.
- Cowgill, G.L. (2004) 'Origins and development of urbanism: Archaeological perspectives', *Ann. Rev. Ant.* 33: 525-549.
- Cowgill, G.L. (2015) *Ancient Teotihuacan. Early urbanism in Central Mexico*. Cambridge.
- Crawford, M.H. (1978) *The Roman Republic*. Hassocks.
- Crawford, M.H. (1996a) *Roman Statutes*. Londen.
- Crawford, M.H. (1996b) 'Italy and Rome from Sulla to Augustus', *CAH* 10²: 414-433.
- Crawford, M.H. (1998) 'How to create a *municipium*: Rome and Italy after the Social War', in: M. Austin, J. Harries en C. Smit (eds.), *Essays in honour Geoffrey Richman*. Londen. 31-46.
- Crawford, M.H. (2008) 'The text of the Lex Irnitana', *JRS* 98: 182.
- Crawley Quinn, J. en Wilson, A. (2013) 'Capitolia', *JRS* 103: 117-173.
- Curti, E., Dench, E. en Patterson, J. (1996) 'The archaeology of Central and Southern Italy: recent trends and approaches', *JRS* 86: 170-189.
- Curti, E. (2001) 'Toynbee's legacy: discussing aspects of the Romanization of Italy' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville CT. 17-26.
- D'Arms, J. H. (1970) *Romans on the Bay of Naples*. Cambridge MS.
- Dart, C.J. (2014) *The Social War, 91 to 88 BCE: a history of the Italian insurgency against the Roman Republic*. Burlington.
- De Blois, L. (2018) *Image and reality of Roman imperial power in the third century*. Londen en New York.
- De Chaisemartin, N. (2003) *Rome. Paysage urbain et idéologie. Des Scipions à Hadrien (IIe s. av.J.-C.-IIe s. ap.J.-C.)*. Parijs.

- Degrassi, A. (1952) *I fasti consolari dell'impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*. Rome.
- DeLaine, J. (1999) 'Benefactions and urban renewal; bath buildings in Roman Italy' in: J. DeLaine en D.E. Johnston (eds.) *Roman baths and bathing*. Portsmouth RI. 67-74.
- DeLaine, J. (2016) 'Ostia' in: A.E. Cooley (ed.) *A companion to Roman Italy*. Malden MA en Oxford. 417-438.
- De Ligt, L. (2012) *Peasants, citizens and soldiers. Studies in the demographic history of Roman Italy 225BC-AD 100*. Cambridge.
- DeMarrais, E., Castillo, L.J. en Earle, T. (1996) 'Ideology, materialization, and power strategies', *CurrAnthr* 37.1.: 15-31.
- DeMarrais, E. (2004) 'The materialization of culture' in: E. DeMarrais, C. Gosden en C. Renfrew (eds.) *Rethinking materiality. The engagement of mind with the material culture*. Cambridge. 11-22.
- Dench, E. (2005) *Romulus' asylum. Roman identities from the age of Alexander to the age of Hadrian*. Oxford.
- Derks, T. (2011) 'Town-country dynamics in Roman Gaul. The epigraphy of the ruling elite', in: N. Roymans en T. Derks (eds.), *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture and lifestyles*. Amsterdam. 107-137.
- Descœudres, J.-P. (2007) 'History and historical sources' in: J.J. Dobbins en P.W. Foss (eds.) *The world of Pompeii*. New York. 9-27.
- Dietrich, O., Heun, M., Notroff, J., Schmidt, K. en Zarnkow, M. (2012) 'The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, south-eastern Turkey', *Antiquity* 86. 674-695.
- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Notroff, J. en Schmidt, K. (2013) 'Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbekli Tepe. State of Research and New Data', *Neo-Lithics* 1/13.: 36-41.
- Di Giuseppe, H. (2012) 'Veii in the Republican period' in: R. Cascino, H. Di Giuseppe en H.L. Patterson (eds.) *Veii. The historical topography of the ancient city. A restudy of John Ward-Perkins's survey*. Rome en Londen. 359-366.
- Drijvers, J.W. (2006) 'Damnatio Memoriae in het oude Rome. Een impressie', *Groniek. Historisch Tijdschrift* 170: 7-20.
- Dobbins, J.J. (2007) 'The Forum and its dependencies' in: J.J. Dobbins en P.W. Foss (eds.), *The world of Pompeii*. New York en Londen. 150-183.

- D'Orazio, V. (2006) 'The site of Iuvanum (Abruzzi, Italy) in the Classic period; its public and private buildings: a preliminary study of a taverna' in: J. Day et al. (eds.) *SOMA 2004. Symposium on Mediterranean Archaeology. Proceedings of the eight annual meeting of postgraduate researchers. School of Classics, Trinity College Dublin. 20-22 February 2004*. Oxford. 45-50.
- Dornan, J.L. (2002) 'Agency and archaeology: past, present, and future directions', *JAMT* 9.4.: 303-329.
- Drennan, R.D. en Peterson, C.E. (2012) 'Challenges for comparative study of early complex societies' in: M.E. Smith (ed.) *The comparative archaeology of complex societies*. Cambridge. 62-87.
- Duncan-Jones, R. (1974) *The economy of the Roman empire: Quantitative studies*. Cambridge.
- Duthoy, R. (1974) 'La fonction sociale de l'augustalité', *Epigraphica* 36: 134-154.
- Duthoy, R. (1976) 'Recherches sur la répartition géographiques des termes sevir augustalis, augustalis et sevir dans l'Empire romain', *EpSt* 11: 143-214.
- Duthoy, R. (1978) 'Les augustales', *ANRW II.16.2.*: 1254-1309.
- Dyson, S.L. (1992) *Community and society in Roman Italy*. Baltimore MD en Londen.
- Eck, W. (1984) 'Senatorial self-representation: developments in the Augustan period' in: F. Millar en E. Segal (eds.) *Caesar Augustus. Seven aspects*. Oxford. 129-167.
- Eck, W. (2000) 'Emperor, senate and magistrates', *CAH* 11²: 214-237.
- Eck, W. (2006) *Augustus und seine Zeit*. München.
- Eck, W. (2010) 'Emperor and senatorial aristocracy in competition for public space' in: B.C. Ewald en C.F. Noreña (eds.) *The emperor and Rome. Space, representation, and ritual*. Cambridge. 88-110.
- Edmondson, J. (2010) 'Cities and urban life in the western provinces of the Roman empire 30 BCE-250 CE' in: D.S. Potter (ed.) *A companion to the Roman empire*. Malden MA en Oxford. 250-280.
- Esmonde Cleary, S. (2016; 1^e druk 2013) *The Roman West, AD 200-500. An archaeological study*. Cambridge.
- Everitt, A. (2010; 1^e druk 2007) *Augustus. De eerste keizer*. Amsterdam.
- Fagan, G.G. (2002) *Bathing in public in the Roman world*. Ann Arbor.
- Farney, G.D. (2007) *Ethnic identity and aristocratic competition in Republican Rome*. Cambridge.

- Favro, D. (2005) 'Making Rome a world city' in: K. Galinsky (ed.) *The Cambridge companion to the age of Augustus*. Cambridge. 234-263.
- Feinman, G.M. en Marcus, J. (1998) 'Introduction' in: G.M. Feinman en J. Marcus (eds.) *Archaic states*. Sante Fe NM. 3-13.
- Feinman, G.M. (2012) 'Comparative frames for the diachronic analysis of complex societies: next steps' in: M.E. Smith (ed.) (2012) *The comparative archaeology of complex societies*. Cambridge. 21-43.
- Fejfer, J. (2008) *Roman portraits in context*. Berlijn en New York.
- Fentress, E. (ed.) (2000) *Romanization and the city. Creation, transformation and failures*. JRA Supplement 38. Portsmouth.
- Finley, M.I. (1977) 'The ancient city: from Fustel de Coulangier to Max Weber and beyond', *CSSH* 19.3.: 305-327.
- Finley, M.I. (1999; 1^e druk 1973) *The ancient economy*. Berkeley CA, Los Angeles CA en Londen.
- Fisher, K.D. (2009) 'Placing social interaction: an integrative approach to analysing past built environments', *JAnthArch* 28. 439-457.
- Flohr, M. (2011) 'Tabernae, economische groei en stedelijke ontwikkeling in republikeins Pompeii', *TMA* 46: 34-41.
- Flohr, M. (2016) 'Tabernae Publicae. Commercie en de publieke zaak in Romeins Italië', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 49.1.: 69-90.
- Flower, M.A. (1991) 'Revolutionary agitation and social change in Classical Sparta', *BICS* 37: 78-97.
- Fontaine, P. (2000) *Cités et enceintes de l'Ombrie antique*. Brussel en Rome.
- Fontana, S. en Patterson, H.L. (2012) 'Veii in the Imperial, late antiquity and early medieval periods' in: R. Cascino, H. Di Guiseppe en H.L. Patterson (eds.) *Veii. The historical topography of the ancient city. A restudy of John Ward-Perkins's survey*. Rome en Londen. 366-376.
- Frakes, J.F.D. (2014) 'Fora' in: R.B. Ulrich en C.K. Quenemoen (eds.), *A companion to Roman architecture*. Malden MA en Oxford. 248-263.
- Frederiksen, R., Muth, S., Schneider, P., en Schnelle, M. (eds.) (2016) *Focus on fortifications*. Oxford en Oakville CT.
- Freis, H. (2017; 1^e druk 1994) *Historische Inschriften zur römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin*. Darmstadt.

- Funke, P. (2010; 1^e druk 2006) 'Western Greece (Magna Graecia)' in: K.H. Kinzl (ed.) *A companion to the Classical Greek World*. Malden MA en Oxford. 153-173.
- Gabba, E. (1954) *Le origini della guerra sociale e la vita politica romana dopo l'89 a.C.* Pavia.
- Gabba, E. (1994) 'Rome and Italy: the Social War', *CAH* 10²: 104-128.
- Gabba, E. (1972) 'Urbanizzazione e rinnovamenti urbanistici nell'Italia centro-merionale del sec. I a.C.', *St. cl. or.* 21: 73-112.
- Gaffney, F., Patterson, H., Roberts, P. en Watters, M. (2004) 'Forum Novum (Vescovio): a new study of the town and bishopric' in: H. Patterson (ed.) *Bridging the Tiber. Approaches to regional archaeology in the Middle Tiber Valley*. Rome en Londen. 237-251.
- Galinsky, K. (1998; 1^e druk 1996) *Augustan culture*. Princeton NJ.
- Galinsky, K. (ed.) (2005) *The Cambridge companion to the age of Augustus*. Cambridge.
- Galinsky, K. (2005) 'Vergil's *Aeneid* and Ovid's *Metamorphoses* as world literature' in: K. Galinsky (ed.) *The Cambridge companion to the age of Augustus*. Cambridge. 340-358.
- Galsterer, H. (1988) 'Municipium Flavium Irnitum: a Latin town in Spain', *JRS* 78: 78-90.
- Gamboa J. (2015) 'Dedication and termination rituals in Southern Moche public architecture', *LAA* 26.1.:87-105.
- Gardner, A. (2002) 'Social identity and the duality of structure in Late Roman-period Britain', *JSA* 2.3.: 323-351.
- Garfinkle, S.J. (2013) 'Ancient Near Eastern city-states' in: P.F. Bang and W. Scheidel (eds.) *The Oxford handbook of the state in the ancient Near East and Mediterranean*. Oxford. 94-119.
- Garnsey, P. (1970) *Social status and legal privilege in the Roman empire*. Oxford.
- Garnsey, P. en Saller, R. (2015) *The Roman empire. Economy, society and culture*. Londen.
- Gibbon, E. (1966; 1^e druk 1773-1779) *Gibbon's decline and fall of the Roman empire*. Londen en New York.
- Giddens, A. (2013; 1^e druk 1984) *The constitution of society*. Malden MA en Cambridge.
- Gill, D.W.J. (2009) 'Classical art and the Grand Tour' in: R.A. Bentley, H.D.G. Maschner en C. Chippindale (eds.) *Handbook of archaeological theory*. Lanham MD. 57-72.
- Gleason, M.W. (2010) 'Greek cities under Roman rule' in: D.S. Potter (ed.) *A companion to the Roman empire*. Malden MA en Oxford. 228-249.

- Goethe, J.W. (2013; 1^e druk 1976) *Tagebuch der Italienischen Reise 1786. Notizen und Briefe aus Italien. Mit Skizzen und Zeichnungen des Autors. Herausgegeben und erläutert von Christoph Michel*. Berlijn.
- González, J. (1986) 'The lex Irnitana: a new Flavian municipal law', *JRS* 76: 147-243.
- Gorrie, C. (2004) 'Julia Domna's building patronage, imperial family roles and the Severan revival of moral legislation', *Historia* 53.1.: 61-72.
- Gorrie, C. (2007) 'The Restoration of the porticus Octaviae and Severan imperial policy', *G&R* 54.1.: 1-17.
- Gowing, A.M. (2005) *Empire and memory. The representation of the Roman Republic in Imperial times*. Cambridge.
- Gradel, I. (2002) *Emperor worship and Roman religion*. Oxford.
- Grahame, M. (2000) *Reading space: social interaction and identity in the houses of Roman Pompeii: a syntactical approach to the analysis and interpretation of built space*. Oxford.
- Gros, P. (1994) 'Les théâtres en Italie au Ier siècle de notre ère : situation et fonctions dans l'urbanisme impérial' in: *L'Italie d'Auguste À Dioclétien*. École française de Rome 198: 285-307.
- Gros, P. (2000) 'L'évolution des centres monumentaux des cités Italiennes en fonction de l'implantation du culte impérial' in: M. Cébeillac-Gervasoni (ed.) *Les elites municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien. Classes sociales dirigeantes et pouvoir central*. Collection de l'école française de Rome 271: 307-326.
- Gros, P. (2011; 1e druk 1996) *L'architecture romaine. 1. Les monument public*. Parijs.
- Haaland, R. en G. Haaland (2011) 'Landscape' in: T. Insoll (ed.) *The Oxford handbook of the archaeology of ritual and religion*. Oxford. 24-37.
- Haan, de, N. (2004) 'Living like the Romans? Some remarks on domestic architecture in North Africa and Britain' in: L. de Ligt, E. Hemelrijk en H. Singor (eds.) *Roman rule and civic life. Regional perspectives*. Amsterdam. 261-273.
- Hall, J.M. (2014) *Artifact & artifice. Classical archaeology and the ancient historian*. Chicago IL.
- Hallett, C.H (2005) *The Roman Nude. Heroic Portrait Statuary 200 BC - AD 300*. Oxford.
- Hanson, J.W. (2016) *An urban geography of the Roman world 100 BC to AD 300*. Oxford.
- Harris, W.V. (1971) *Rome in Etruria and Umbria*. Oxford.

- Häussler, R. (2007) 'At the margins of Italy: Celts and Ligurians in North-West Italy' in: G. Bradley, I. Isayev, en C. Riva (eds.) *Ancient Italy. Regions without boundaries*. Exeter. 45-78.
- Haverfield, F. (1910) 'Town planning in the Roman world' in: *Transactions of the town planning conference, London, October 1910*. Londen.
- Haverfield, F. (1913) *Ancient town planning*. Oxford.
- Hay, S. et al. (2010) 'Falerii Novi: further survey of the northern extra-mural area' *PBSR* 78: 1-38.
- Hay, S., Keay, S. en Millett, M. (eds.) (2013) *Otriculum. (Otricoli, Umbria) An archaeological survey of the Roman town*. Londen.
- Heeren, S. (2009) *Romanisering van rurale gemeenschappen in de civitas Batavorum. De Casus Tiel-Passewaaij*. Amersfoort.
- Heinrich, F. (2010) 'De constructie van publieke gebouwen in Romeins Italië (225 voor Christus – 425 na Christus). Een conjuncturele benadering', *TMA* 44: 12-19.
- Hekster, O. (2015) *Emperors and ancestors. Roman rulers and the constraints of tradition*. Oxford.
- Helas, S. (2016) 'Polygonalmauern in Mittelitalien und ihre Rezeption in Mittel- und Spätrepublikanischer Zeit', in: R. Frederiksen, S. Müth, P.I. Schneider en M. Schnelle (eds.) *Focus on fortifications. New research on fortifications in the ancient Mediterranean and the Near East*. Oxford en Havertown PA. 581-594.
- Hemelrijk, E.A. (2004) 'City patronesses in the Roman empire', *Historia* 53.2.: 209-245.
- Hemelrijk, E.A. (2015) *Hidden lives, public personae. Women and civic life in the Roman West*. Oxford.
- Hengel, van den, L. (2009) *Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender*. Amersfoort.
- Herring, E. en Lomas, K. (eds.) (2000) *The emergence of state identities in Italy in the first millennium B.C.* Londen.
- Hillier, B. (2007) *Space is the machine. A configurational theory of architecture*. Digital edition. Cambridge.
- Hillier, B. (2014) 'Spatial analysis and cultural information: the need for theory as well as method in space syntax analysis' in: E. Paliou U. Lieberwirth en S. Polla (eds.), *Spatial analysis and social spaces. Interdisciplinary approaches to the interpretation of prehistoric and historic built environments*. Berlijn en Boston MA. 19-47.

- Hingley, R. (2003) 'Recreating coherence without reinventing Romanization', *Digressus* (E-Journal) Supplement 1: 111-119, <http://www.digressus.org> (website geraadpleegd op 04-03-2014).
- Hingley, R. (2005) *Globalizing Roman culture. Unity, diversity and Empire*. Londen en New York.
- Hobsbawn, E. (2013; 1^e druk 1983) 'Introduction: inventing tradition' in: E. Hobsbawn en T. Ranger (eds.) *The invention of tradition*. Cambridge. 1-14.
- Hodder, I. (2012) *Entangled. An archaeology of relationships between humans and things*. Malden MA en Oxford.
- Hodder, I. (ed.) (2013; 1^e druk 2012) *Archaeological theory today. Second edition*. Malden MA en Cambridge.
- Hole, F. (2012) 'A West Asian perspective on Early Monuments' in: R.L. Burger en R. Rosenswig (eds.) *Early New World monumentality*. Gainesville FL. 457-465.
- Hopkins, K. (1978) 'Economic growth and towns in Classical antiquity' in: P. Abrams en E.A. Wrigley (eds.) *Towns in societies. Essays in economic history and historical sociology*. Cambridge. 35-77.
- Hopkins, K. (1980) 'Taxes and trade in the Roman Empire', *JRS* 70: 101-125.
- Horden, P. en Purcell, N. (2008; 1^e druk 2000) *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*. Oxford en Malden MA.
- Horster, M. (2001) *Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des westlichen Imperium Romanum in der Zeit des Prinzipats*. Stuttgart.
- Horstotte, H. (1984) 'Magistratur und Dekurionat im Lichte des Albums von Canusium', *ZPE* 57: 211-224.
- Houston, S.D. en Inomata, T. (2011; 1^e druk 2009) *The Classic Maya*. Cambridge.
- Howgego, C. (1992) 'The supply and use of money in the Roman world 200 B.C.-A.D. 300', *JRS* 82: 1-31.
- Howgego, C. (1994) 'Coin circulation and the integration of the Roman economy', *JRA* 4: 5-21.
- Howgego, C. (2013) 'The monetization of temperate Europe', *JRS* 103: 16-45.
- Inomata, T. (2006a) 'Politics and theatricality in Mayan society' in: T. Inomata en L.S. Coben (eds.) *Archaeology of performance. Theatres of power, community, and politics*. Lanham MD. 187-221.

- Inomata, T. (2006b) 'Plazas, performers, and spectators: political theatres of the classical Maya', *CurrAnthr* 47.5.: 805-842.
- Inomata, T. (2014) 'Plaza builders of the Preclassical Maya Lowlands: the construction of a public space and a community at Ceibal, Guatemala' in: K. Tsukamoto en T. Inomata (eds.) *Mesoamerican plazas. Arenas of community and power*. Tucson AZ. 19-33.
- Inomata, T. et al. (2015) 'Development of sedentary communities in the Maya lowland: coexisting mobile groups and public ceremonies at Ceibal, Guatemala', *PNAS* (E-Journal) 112.14., www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1501212112 (website geraadpleegd op 30-03-2015).
- James, S. (2001) 'Romanization' and the peoples of Britain' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in the Romanization*. Oxford and Oakville CT. 187-209.
- Jansen, B. (2016) 'Defensive Funktionen', in: S. Müth, P.I. Schneider, M. Schnelle en P.D. De Staebler (eds.) *Ancient fortifications. A compendium of theory and practice*. Oxford en Havertown PA. 101-125.
- Jennings, J. (2014; 1^e druk 2011) *Globalizations and the ancient world*. Cambridge.
- Johnson, M.H. (2010; 1^e druk 1999) *Archaeological theory. An introduction*. Malden MA en Oxford.
- Johnson, M.H. (2009) 'The theoretical scene, 1960-2000' in: B. Cunliffe, C. Gosden en R. Joyce (eds.) *Oxford handbook of archaeology*. Oxford. 71-88.
- Johnson, P. en Millett, M. (2013) *Archaeological survey and the city*. Oxford en Oakville CT.
- Johnston, D. (1985) 'Munificence and *municipia*: bequests to towns in classical Roman law', *JRS* 75: 105-125.
- Jones, A. (2009) 'Into the future' in: B. Cunliffe, C. Gosden en R. Joyce (eds.) *Oxford handbook of archaeology*. Oxford. 89-114.
- Jongman, W.M. (1998) 'De betovering van Moses Finley', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 31.4.: 336-350.
- Jongman, W.M. (2002) 'The Roman economy: from cities to empire' in: L. de Blois en J. Rich (eds.) *The transformation of economic life under the empire. Proceedings of the second workshop of the international network impact of empire (Roman empire, c. 200 B.C. – A.D. 476) Nottingham, July 4 -7, 2001*. Amsterdam. 28-47.
- Jongman, W.M. (2006) 'The rise and fall of the Roman economy: Population, rents and entitlement' in: P. Bang (ed.) *Ancient Economies and modern methodologies: archaeology, comparative history, models and institutions*. Bari. 237-254.

- Jongman, W.M. (2007) 'The loss of innocence' in: J.J. Dobbins en P.W. Foss (eds.), *The world of Pompeii*. New York. 499-517.
- Jouffroy, H. (1977) 'Le financement des constructions publiques en Italie: initiative municipale, initiative impériale, évergétisme privé', *Ktema* 2: 329-337.
- Jouffroy, H. (1986) *La construction publique en Italie et dans l'Afrique romaine*. Straatsburg.
- Joyce, A.A. (2012; 1e druk 2004) 'Sacred space and social relations in the Valley of Oaxaca' in: J.A. Hendon en R. Joyce (eds.) *Mesoamerican archaeology*. Malden MA en Oxford. 192-216.
- Joyce, R.A. (2012; 1^e druk 2004) 'Mesoamerica: a working model for archaeology' in: J.A. Hendon en R. Joyce (eds.) *Mesoamerican archaeology*. Malden MA en Oxford. 1-42.
- Joyce, R.A. (2004a) 'Unintended consequences? Monumentality as a novel experience in Formative Mesoamerica', *JAMT* 11.1.: 5-29.
- Joyce, R.A. (2004b) 'Unprecedented Projects. The Birth of Mesoamerican Pyramids', *Expedition* (E-Journal) 46.2. 7-11., <http://www.penn.museum/sites/expedition/> (geraadpleegd op 01-05-2015).
- Keay, S. et al. (2000) 'Falerii Novi: a survey of the walled area' *PBSR* 68: 1-93.
- Keay, S. en Terrenato, N. (eds.) (2001) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville.
- Keay, S. (2001a) 'Introduction' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in the Romanization*. Oxford and Oakville CT. 113-116.
- Keaveney, A. (2005; 1^e druk 1987) *Rome and the unification of Italy*. Exeter.
- Kendall, S. (2013) *The struggle for Roman citizenship: Romans, allies, and the wars of 91-77 BCE*. Piscataway NJ.
- Kent, P. (2012) 'Reconsidering *socii* in the Roman armies before the Punic Wars' in: S.T. Roselaar (ed.) *processes of integration and identity formation in the Roman republic*. Leiden en Bosten MA. 71-83.
- Keppie, L. (1983) *Colonisation and veteran settlement in Italy, 47-14 B.C.* Londen.
- Keppie, L. (1984) 'Colonisation and veteran settlement in Italy in the first century A.D.', *PBSR* 52: 77-114.
- Knapp, A.B. en Van Dommelen, P. (2008) 'Past practices: rethinking individuals and agents in archaeology', *CAJ* 18.1.: 15-34.
- Kolb, M.J. (1994) 'Monumentality and the rise of religious authority in pre-contact Hawai'i', *CurrAnthr* 35.5.: 521-547.

- Kolb, M.J. (2006) 'The origins of monumental architecture in ancient Hawai'i', *CurrAnthr* 46.4.: 657-664.
- Kolb, M.J. (2012) 'The genesis of monuments in island societies' in: M.E. Smith (ed.) *The comparative archaeology of complex societies*. Cambridge. 138-164.
- Kuhrt, A. (1995) *The ancient Near East. c. 3000-330 BC. Volume I*. Londen en New York.
- LaCapra, D. (1999) 'Trauma, Absence, Loss', *CI* 25.4.: 696-727.
- Laffi, U. (1983) 'I senati locali nell'italia repubblicana' in: M. Cébeillac-Gervasoni (ed.) *Les 'bourgeoisies' municipales Italiennes aux IIe et Ier siècle avant J.-C.* Napels. 59-74.
- Lahusen, G. (2010) *Römische Bildnisse. Auftraggeber, Funktionen, Standorte*. Darmstadt.
- Laird, M.L. (2015) *Civic monuments and the augustales in Roman Italy*. Cambridge.
- Laurence, R. (1996; 1e druk 1994) *Roman Pompeii. Space and society*. Londen en New York.
- Laurence, R. (2011; 1^e druk 1999) *The roads of Roman Italy. Mobility and cultural change*. Londen en New York.
- Laurence, R. (2013) 'Roads and bridges' in: J. Deroose Evans (ed.) *A companion to the archaeology of the Roman Republic*. Malden MA en Oxford. 296-308.
- Laurence, R., Cleary, S.E. en Sears, G. (2011) *The city in the Roman West, c. 250 BC- c. AD 250*. Cambridge.
- Laurence, R. en Newsome, D.J. (eds.) (2011) *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and space*. Oxford.
- Laurence, R. en F. Trifiló (2015) 'The global and the local in the Roman empire. Connectivity and mobility from an urban perspective' in: M. Pitts en M.J. Versluys (eds.) *Globalisation and the Roman world. World history, connectivity and material culture*. Cambridge. 99-122.
- Lebek, W.D. (1994) 'Domitians *Lex Latii* und die duumviri, aedilen und quaestoren in Tab. Irn. Paragraph 18-20', *ZPE* 103: 253-292.
- Lendon, J.E. (2005; 1^e druk 1997) *Empire of honour. The art of government in the Roman world*. Oxford.
- Levick, B. (2010) *Augustus. Image and substance*. Harlow.
- Liendo Stuardo, R., López Mejía, J. en Campiani, A. (2014) 'The social construction of public spaces at Palenque and Chinikihá, Mexico' in: K. Tsukoamoto en T. Inomata (eds.) *Mesoamerican plazas. Arenas of community and power*. Tucson AZ. 108-120.
- Lo Casio, E. (2005) 'The emperor and his administration', *CAH* 12²: 131-183.
- Loewenstein, K. (1973) *The governance of Rome*. Den Haag.
- Lomas, K. (1996) *Roman Italy, 338 BC-AD 200. A sourcebook*. Londen en New York.

- Lomas, K. (1997) 'The idea of a city: élite ideology and the evolution of urban form in Italy, 200 BC-AD 100' in: H. Parkins (ed.) *Roman urbanism: beyond the consumer city*. London. 21-41.
- Lomas, K. (2003) 'Public building, urban renewal and euergetism in early Imperial Italy' in: K. Lomas en T. Cornell (eds) *'Bread and circuses'. Euergetism and municipal patronage in Roman Italy*. Londen en New York. 28-45.
- Lomas, K. (2004) 'Funerary epigraphy and the impact of Rome' in: L. de Ligt, E. Hemelrijk en H. Singor (eds.) *Roman rule and civic life. Regional perspectives*. Amsterdam. 179-197.
- Lomas, K. (2016) 'Roman Naples' in: A.E. Cooley (ed.) *A companion to Roman Italy*. Malden MA en Oxford. 237-252.
- Looper, M.G. (1999) 'New perspectives on the Late Classic political history of Quirigua, Guatamala', *Anc. Mes.* 10.2.: 263-280.
- Lorenz, C. (1998) *De constructie van het verleden*. Amsterdam.
- Luce, T.J. (1993; 1^e druk 1990) 'Livy, Augustus, and the Forum Augustum' in: K.A. Raaflaub en M. Toher (eds.) *Between republic and empire. Interpretations of Augustus and his Principate*. Berkeley CA, Los Angeles CA en Londen. 123-138.
- Ma, J. (2003a) 'Kings' in: A. Erskine (ed.) *A companion to the Hellenistic world*. Malden MA en Oxford. 177-195.
- Ma, J. (2009) 'City as memory' in: B. Graziosi, P. Vasunia en G. Boys-Stones (eds.) *Oxford handbook of Hellenic studies*. Oxford. 248-259.
- MacDonald, W.L. (1982; 1^e druk 1965) *The architecture of the Roman empire. Volume I: An introductory study*. New haven CT en Londen.
- MacDonald, W.L. (1986) *The architecture of the Roman empire. Volume II: An urban appraisal*. New haven CT en Londen.
- MacMullen, R. (1982) 'The epigraphic habit in the Roman empire', *AJPh* 103.1.: 233-246.
- Magli, G. (2008) 'On the orientation of Roman towns in Italy', *OJA* 27.1: 63-71.
- Maisels, C. (2012; 1^e druk 2010) *The archaeology of politics and power. Where, when and why the first states formed*. Oakville CT en Oxford.
- Malafouris, L. (2013) *How things shape the mind. A theory of material engagement*. Cambridge MA en Londen.
- Malkin I. (ed.) (2005) *Mediterranean paradigms and Classical antiquity*. Londen en New York.

- Malkin, I. (2013; 1^e druk 2011) *A small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*. Oxford.
- Manders, E. (2012) *Coining images of power: patterns in the representation of Roman emperors on imperial coinage, A.D. 193-284*. Leiden en Boston MA.
- Martin, S. en Grube, N. (2008) *Chronicle of the Maya kings and queens. Deciphering the dynasties of the ancient Maya*. Londen.
- Marzano, A. (2011) 'Rank-size analysis and the Roman cities of the Iberian peninsula and Britain: Some considerations' in: A. Bowman en A. Wilson (eds.), *Settlement, urbanization, and population*. Oxford. 196-228.
- Matthews, R. (2013; 1^e druk 2005) 'Peoples and complex societies of ancient Southwest Asia' in: C. Scarre (ed.) *The human past. World prehistory & the development of human societies*. Londen en New York. 432-471.
- Mattingly, D.J. (2004) 'Being Roman: expressing identity in a provincial setting', *JRA* 17: 5-25.
- Mattingly, D.J. (2011) *Imperialism, power, and identity. Experiencing the Roman empire*. Princeton NJ en Oxford.
- Mayer, E. (2010) 'Propaganda, staged applause, or local politics? Public monuments from Augustus to Septimius Severus' in: B.C. Ewald en C.F. Noreña, *The emperor and Rome. Space, representation, and ritual*. Cambridge. 111-134.
- McGuire, R.H. (2006) 'Marx, Childe and Trigger' in: R.F. Williamson en M.S. Bisson (eds.) *The archaeology of Bruce Trigger*. Montreal. 61-79.
- McMahon, A. (2013) 'Space, sound, and light: Toward a sensory experience of ancient monumental architecture', *AJA* 117.2.:163-179.
- Meyers, G.E. (2012) 'Introduction. The experience of monumentality in Etruscan and Early Roman architecture' in: M.L. Thomas en G.E. Meyers (eds.) *Monumentality in Etruscan and Early Roman architecture. Ideology and innovation*. Austin TX. 1-20.
- Millar, F. en Segal, E. (eds.) (1984) *Caesar Augustus. Seven aspects*. Oxford.
- Millar, F. (2001; 1^e druk 1977) *The emperor in the Roman world*. Londen.
- Millett, M. (1990a) *The Romanization of Britain. An essay in archaeological interpretation*. Cambridge.
- Millett, M. (1990b) 'Romanization: historical issues and archaeological interpretations' in: T. Blagg en M. Millett (eds.) *The early Roman empire in the West*. Oxford. 35-41.
- Millett, M. (2004) 'The Romanization of Britain. Changing perspectives', *Kodai. Journal of Ancient History* 13-14: 169-173.

- Millett, M. (2007) 'Roman archaeology' in: S.E. Alcock en R. Osborne (eds.), *Classical archaeology*. Malden MA en Oxford. 30-50.
- Milner, G.R. en Wills, W.H. (2013; 1^e druk 2005) 'Complex societies of North America' in: C. Scarre (ed.) *The human past. World prehistory & the development of human societies*. Londen en New York. 678-715.
- Mommsen, T. (2010; 1^e druk 1854-1856 en 1885) *Römische Geschichte, Teil V*. Darmstadt.
- Mommsen, T. (1888) *Römisches Staatsrecht. Dritter Band. II. Abtheilung*. Leipzig.
- Moore, J.D. (1996) *Architecture and power in the ancient Andes. The archaeology of public buildings*. Cambridge.
- Moore, J. D. (2005) *Cultural landscapes in the ancient Andes. Archaeology of places*. Gainesville FL.
- Moore, R. (2013; 1^e druk 2012) *Why we build*. Londen.
- Morley, N. (1996) *Metropolis and hinterland. The city of Rome and the Italian economy 200 B.C.-A.D. 200*. Cambridge.
- Morley, N. (2015) 'Globalisation and the Roman economy' in: M. Pitts en M.J. Versluys (eds.) *Globalisation and the Roman world. World history, connectivity and material culture*. Cambridge. 49-68.
- Morley, N. (2004) *Theories, models and concepts in ancient history*. Londen en New York.
- Morris, C. (1998) 'Inka strategies of incorporation and governance' in: G.M. Feinman en J. Marcus, (eds.) *Archaic states*. Santa Fe NM. 295-309.
- Morris, C. (2008) 'Links in the chain of Inka cities. Communication, alliance, and the cultural production of status, value, and power' in: J. Marcus en J.A. Sabloff (eds.) *The ancient city. New perspectives on urbanism in the old and new world*. Santa Fe NM. 299-319.
- Morris, I. (2005) 'Mediterraneanization' in: I. Malkin (ed.), *Mediterranean paradigms and Classical antiquity*. Londen en New York. 30-55.
- Morris, I. (2006; 1^e druk 2004) 'Classical archaeology' in: J. Bintliff (ed.) *A companion to archaeology*. Malden MA en Oxford. 253-271.
- Morris, I. en Scheidel, W. (eds.) (2009) *The dynamics of ancient empires*. Oxford.
- Mouritsen, H. (1997) 'Mobility and social change in Italian towns during the Principate' in: H. Parkins (ed.) *Roman urbanism: Beyond the consumer city*. Londen, 59-82.
- Mouritsen, H. (1998a) 'The Album of Canusium and the town councils of Roman Italy', *Chiron* 28: 229-254.

- Mouritsen, H. (1998b) *Italian unification. A study in ancient and modern historiography*. Londen.
- Mouritsen, H. (2005) 'Freedmen and decurions: epitaphs and social history in imperial Italy', *JRS* 95: 38-63.
- Mouritsen, H. (2015; 1^e druk 2011) *The freedman in the Roman world*. Cambridge.
- Mouritsen, H. (2015) 'Local elites in Italy and the Western provinces' in: C. Bruun en J. Edmondson (eds.) *The Oxford handbook of Roman epigraphy*. Oxford. 227-249.
- Mrozek, S. (1984) 'Munificentia private im Bauwesen und Lebensmittelverteilungen in Italien während des Prinzipates', *ZPE* 57: 233-240.
- Munson, J.L. en Macri, M.J. (2009) 'Sociopolitical network interactions: a case study of the Classic Maya', *JAnthArch* 28: 424-438.
- Murray, C. (2011) 'Constructions of authority through ritual: considering transformations in ritual space as reflecting society in Iron Age Etruria' in: N. Terrenato and D.C. Haggis (eds.) *State formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist paradigm*. Oxford. 199-216.
- Müth, S. Laufer, E. en Brasse, C. (2016) 'Symbolische Funktionen', in: S. Müth, P.I. Schneider, M. Schnelle en P.D. De Staebler (eds.) *Ancient fortifications. A compendium of theory and practice*. Oxford en Havertown PA. 126-158.
- Neudecker, R. (2014) 'Buildings, images, and rituals in the Roman world' in: C. Marconi (ed.) *The Oxford handbook of Greek and Roman art and architecture*. Oxford. 352-373.
- Ng, D. (2015) 'Commemoration and élite benefaction of buildings and spectacles in the Roman world', *JRS* 105: 101-123.
- Nicols, J. (1988) 'On the standard size of the Ordo Decurionum', *ZRG* 105: 712-719.
- Nicols, J. (2014) *Civic patronage in the Roman empire*. Leiden en Boston MA.
- Nielsen, I. (2014) 'Creating imperial architecture' in: R.B. Ulrich en C.K. Quenemoen (eds) *A companion to Roman architecture*. Malden MA en Oxford. 43-62.
- Nissen, H.J. (2015) 'Urbanization and the techniques of communication: the Mesopotamian city of Uruk during the fourth millennium BCE' in: N. Yoffee (ed.) *The Cambridge world history. Volume III. Early cities in comparative perspective, 4000 BCE-1200 CE*. Cambridge. 113-130.
- Noreña, C.F. (2010) 'The early imperial monarchy' in: A. Barchiesi en W. Scheidel (eds.) *The Oxford handbook of Roman studies*. Oxford. 533-546.

- Noreña, C.F. (2011) *Imperial ideals in the Roman west. Representation, circulation, power*. Cambridge.
- Notroff, J., Dietrich, O. en Schmidt, K. (2014) 'Building monuments, creating communities. Early monumental architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe' in: J.F. Osborne (ed.) *Approaching monumentality in archaeology*. Albany NY. 83-105.
- Olsen, B. (2003) 'Material culture after text: Re-membering things', *NAR* 36.2.: 87-104.
- Ogilvie, R.M. (1976) *Early Rome and the Etruscans*. Londen.
- Osborne, J.F. (2014a) 'Monuments and monumentality' in: J.F. Osborne (ed.) *Approaching monumentality in archaeology*. Albany NY. 1-19.
- Osborne, J.F. (2014b) 'Settlement planning and urban symbology in Syro-Anatolian Cities', *CAJ* 24.2.: 195-214.
- Osgood, J. (2011) *Claudius Caesar. Image and power in the early Roman empire*. Cambridge.
- Ossa, A., Smith, M.E. en Lobo, J. (2017) 'The size of plazas in Mesoamerican cities and towns: a quantitative analysis', *LAA* 28.4.: 457-475.
- Ostrow, S.E. (1985) 'Augustales along the Bay of Naples: A case for their early growth', *Historia* 34.1.: 64-101.
- Ostrow, S.E. (1993; 1^e druk 1990) 'The *augustales* in the Augustan scheme' in: K.A. Raaflaub en M. Toher (eds.) *Between republic and empire. Interpretations of Augustus and his Principate*. Berkeley CA, Los Angeles CA en Londen. 364-379.
- Owens, E.J. (1991) *The city in the Greek and Roman world*. Londen en New York.
- Patterson, J.R. (1987) 'Crisis: what crisis? Rural change and urban development in imperial Appennine Italy', *PBSR* 55: 115-146.
- Patterson, J.R. (2003) 'The emperor in the cities of Italy' in: K. Lomas en T. Cornell (eds.), 'Bread and circuses'. *Eurgetism and municipal patronage in Roman Italy*. Londen en New York. 89-104.
- Patterson, J.R. (2004) 'City, territory and metropolis: the case of the Tiber Valley' in: H. Patterson (ed.) *Bridging the Tiber. Approaches to regional archaeology in the Middle Tiber Valley*. Rome en Londen. 61-73.
- Patterson, J.R. (2006) *Landscapes & Cities. Rural settlement and civic transformation in early Imperial Italy*. Oxford.
- Patterson, J.R. (2012) 'Contact, co-operation, and conflict in pre-Social War Italy' in: S.T. Roselaar (ed.) *processes of integration and identity formation in the Roman Republic*. Leiden en Boston MA. 215-226.

- Pauketat, T.R. (2000) 'The tragedy of the commoners' in: M.-A. Dobres en J. Robb (eds.) *Agency in archaeology*. Abingdon en New York. 113-129.
- Pauketat, T.R. en Alt, S.M. (2003) 'Mounds, memory, and contested Mississippian history' in: R.M. van Dyke en S.E. Alcock (eds.) *Archaeologies of memory*. Malden MA en Oxford. 151-179.
- Pauketat, T.R. en Alt, S.M. (2005) 'Agency in a postmold? Physicality and the archaeology of culture-making' *JAMT* 12.3.: 213-236.
- Pauketat, T.R., Alt, S.M. en Kruchten, J.D. (2015) 'City of earth and wood: New Cahokia and its material-historical implications' in: N. Yoffee (ed.) *The Cambridge world history. Volume III. Early cities in comparative perspective, 4000 BCE-1200 CE*. Cambridge. 437-454.
- Pelgrom, J. (2004) 'Sacrale plaatsen en culturele identiteit in Romeins Lucanië', *TMA* 32: 21-28.
- Pelgrom, J. (2009) 'Het romaniseringsdebat: een inleiding', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 42.3.: 159-171.
- Pelgrom, J. en Stek, T. (2014) 'Roman colonization under the Republic: historiographical contextualisation of a paradigm' in: J. Pelgrom en T. Stek (eds.) *Roman Republican colonization. New Perspectives from archaeology and ancient history*. Rome. 11-41.
- Peterson, C.E. en Drennan, R.D. (2012) 'Pattern variation in regional trajectories of community growth' in: M.E. Smith (ed.) *The comparative archaeology of complex societies*. Cambridge. 88-137.
- Piccarreta, F. (1977) *Astura. Forma Italiae, Regio I – Vol. 13*. Florence.
- Pitts, M. en Versluys, M.J. (2015) 'Globalisation and the Roman world: perspectives and opportunities' in: M. Pitts en M.J. Versluys (eds.) *Globalisation and the Roman world. World history, connectivity and material culture*. Cambridge. 3-31.
- Pollini, J. en Storage, W. (2010) 'Recutting Roman portraits: problems in interpretation and the new technology in finding possible solutions', *MAAR* 55: 23-44.
- Pollini, J. (2012) *From republic to empire: rhetoric, religion, and power in the visual culture of ancient Rome*. Norman OK.
- Pollini, J. (2017) 'The bronze statue of Germanicus from Ameria (Amelia)', *AJA* 121.3.: 425-437.
- Polo, F.P. (2018) 'Magistrates without pedigree: the *consules suffecti* of the Triumviral Age', *JRS* 108: 99-114.

- Potter, D.S. (2010) 'The transformation of the Empire: 235-337 CE' in: D.S. Potter (ed.) *A companion to the Roman empire*. Malden MA en Oxford. 153-173.
- Potter, T.W. (1979) *The changing landscape of South Etruria*. Londen.
- Potter, T.W. (1992; 1^e druk 1987) *Roman Italy*. Londen.
- Prag, J.R.W. en Quinn, J.C. (eds.) (2013) *The Hellenistic West. Rethinking the ancient Mediterranean*. Cambridge.
- Purcell, N. (2007) 'Urban spaces and central places. The Roman world' in: S.E. Alcock en R. Osborne (eds.), *Classical archaeology*. Malden MA en Oxford. 182-202.
- Raaflaub, K.A. en Toher, M. (eds.) (1993; 1^e druk 1990) *Between republic and empire. Interpretations of Augustus and his Principate*. Berkeley CA, Los Angeles CA en Londen.
- Rakob, F. (1976) 'Hellenismus in Mittelitalien. Bautypen und Bautechnik' in: P. Zanker (ed.) *Hellenismus in Mittelitalien*. Göttingen. 366-386.
- Ramage, N.H. en Ramage, A. (2000; 1^e druk 1991) *Roman art. Romulus to Constantine*. Londen.
- Ramانيوس, R. (2012) 'Euergetism and city-walls in the Italian city of Telesia', *Opuscula* 5: 113-122.
- Rainer, J.M. (1987) 'Zum Senatusconsultum Hosidianum', *TvR* 55.1.: 31-38.
- Rapoport, A. (1990; 1^e druk 1982) *The meaning of the built environment. A nonverbal communication approach*. Tucson AZ.
- Rathbone, D.W. (1991) *Economic rationalism and the rural society in third century AD Egypt: the Heroninos archive and the Appianus estate*. Cambridge.
- Renfrew, C. (1994) 'Towards a cognitive archaeology' in: C. Renfrew and E.B.W. Zubrow (eds.) *Ancient mind: elements of cognitive archaeology*. Cambridge. 3-12.
- Renfrew, C. (2003) 'Retrospect and prospect: Mediterranean archaeology in a new millennium' in: J.K. Papadopoulos en R.M. Leventhal (eds.) *Theory and practice in Mediterranean archaeology: Old World and New World perspectives*. Los Angeles. 311-318.
- Renfrew, C. (2004) 'Towards a theory of material engagement' in: E. DeMarrais, C. Gosden and C. Renfrew (eds.) *Rethinking materiality. The engagement of mind with the material world*. Oxford. 23-31.
- Renfrew, C. (2011; 1^e druk 2008) 'The city through time and space. Transformations of centrality' in: J. Marcus en J.A. Sabloff (eds.) *The ancient city. New perspectives on urbanism in the old and new world*. Santa Fe NM. 29-51.

- Renfrew, C. (2013; 1^e druk 2012) 'Towards a cognitive archaeology. Material engagement and the early development of society' in: I. Hodder (ed.) *Archaeological theory today. Second edition*. Malden MA en Cambridge. 124-145.
- Renfrew, C. en Bahn, P. (2012; 1^e druk 1991) *Archaeology. Theories, methods and practice*. Londen.
- Renfrew, C., Peebles, C.S., Hodder, I., Bender, B. en Flannery, K.V. & Marcus, J. (1993) 'What is cognitive archaeology?' *CAJ* 3.2.: 247-270.
- Revell, L. (2009) *Roman imperialism and local identities*. Cambridge.
- Revell, L. (2013) 'The written city: political inscriptions from Roman Baetia' in: P. Keegan en R. Laurence (eds.) *Written space in the Latin West, 200 BC to AD 300*. Londen. 231-245.
- Revell, L. (2014) 'Romanization' in: R.B. Ulrich en C.K. Quenemoen (eds), *A companion to Roman architecture*. Malden MA en Oxford. 381-398.
- Rey, S. (2016) 'Mesopotamian poliorcetics before Assyria: genesis of the art of fortification and siege warfare' in: R. Frederiksen, S. Müth, P.I. Schneider en M. Schnelle (eds.) *Focus on fortifications. New research on fortifications in the ancient Mediterranean and the Near East*. Oxford en Havertown PA. 34-42.
- Roller, M.B. (2010) 'Demolished houses, monumentality, and memory in Roman culture', *Cl.Ant.* 29.1.: 117-180.
- Roselaar, S.T. (2012) (ed.) *processes of integration and identity formation in the Roman republic*. Leiden en Bosten MA.
- Rosenswig, R. en Burger, R.L. (2012) 'Considering Early New World monumentality' in: R.L. Burger en R. Rosenswig (eds.) *Early New World monumentality*. Gainesville FL. 3-22.
- Roth, R. (2012) 'Regionalism: towards a new perspective of cultural change in Central Italy, c. 350-100 BC' in: S.T. Roselaar (ed.) *processes of integration and identity formation in the Roman Republic*. Leiden en Bosten MA. 17-34.
- Rous, B. (2010) *Triumphs of compromise. An analysis of the monumentalisation of sanctuaries in Latium in the late Republican period (second and first centuries BC)*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Saller, R.P. (1982) *Personal patronage under the early empire*. Cambridge.
- Salmon, E.T. (1982) *The making of Roman Italy*. Ithaca NY.

- Salway, B. (2000) 'Prefects, *patroni*, and decurions: a new perspective on the album of Canusium' in: A. Cooley (ed.), *The epigraphic landscape of Roman Italy*. Londen. 115-171.
- Santangelo, F. (2007) *Sulla, the elites and the empire. A study of Roman politics in Italy and the Greek East*. Leiden and Boston MA.
- Santangelo, F. (2014) 'Roman politics in the 70s B.C.: a story of realignment?', *JRS* 104: 1-27.
- Scarre, C. (2011) 'Monumentality' in: T. Insoll (ed.) *The Oxford handbook of the archaeology of ritual and religion*. Oxford. 9-23.
- Scarre, C. (2013; 1^e druk 2005) 'The world transformed: from foragers and farmers to states and empires' in: C. Scarre (ed.) *The human past. World prehistory & the development of human societies*. Londen en New York. 176-199.
- Scheid, J. (2007; 1^e druk 2005) 'Augustus and Roman religion: continuity, conservatism, and innovation' in: K. Galinsky (ed.) *The Cambridge companion to the age of Augustus*. Cambridge. 175-193.
- Scheidel, W. (ed.) (2010) *Rome and China. Comparative perspectives on ancient world empire*. Oxford.
- Scheidel, W. (ed.) (2015) *State power in ancient China & Rome*. Oxford.
- Schmidt, K. (2000) 'Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A preliminary report on the 1995-1999 excavations', *Paléorient* 26.1.: 45-54.
- Scopacasa, R. (2016) 'Rome's encroachment on Italy' in: A.E. Cooley (ed.) *A companion to Roman Italy*. Malden MA en Oxford. 35-56.
- Scullard, H.H. (1968; 1e druk 1959) *from the Gracchi to Nero. A history of Rome 133 B.C.-A.D. 68*. Londen.
- Sear, F. (1998; 1e druk 1982) *Roman architecture*. Londen.
- Sear, F. (2010; 1^e druk 2006) *Roman theatres. An architectural study*. Oxford.
- Sewell, J. (2016) 'Higher-order settlements in early Hellenistic Italy: a quantitative analysis of a new archaeological database', *AJA* 120.4.: 603-630.
- Shanks, M. (2009) 'Post-processual archaeology and after' in: R.A. Bentley, H.D.G. Maschner en C. Chippindale (eds.) *Handbook of archaeological theory*. Lanham MD. 133-144.
- Sherwin-White, A.N. (2001; 1^e druk 1973) *The Roman citizenship*. Oxford.
- Shipley, G. (2000) *The Greek World after Alexander 323-30 BC*. London en New York.

- Shipley, G. en Hansen, M.H. (2006) 'The polis and federalism' in: G.R. Bugh (ed.) *Cambridge companion to the Hellenistic world*. Cambridge. 52-72.
- Sisani, S. (2006) *Guide Archeologiche Laterza. Umbria-Marche*. Rome en Bari.
- Slofstra, J. (2002) 'Batavians and the Romans on the Lower Rhine' *Arch. Dial.* 9.1.: 16-38.
- Slote, M. (2009) 'Caring, empathy, and moral education' in: H. Siegel (ed.) *The Oxford handbook of philosophy of education*. Oxford. 212-227.
- Smith, A.T. (2003) *The political landscape. Constellations of authority in early complex polities*. Berkeley CA, Los Angeles CA en Londen.
- Smith, M.E. (2007) 'Form and meaning in the earliest cities: A new approach to ancient urban planning' *JPH* 6.3.: 3-47.
- Smith, M.E. (2008) *Aztec city-state capitals*. Gainesville FL.
- Smith, M.E. (2009) 'V. Gordon Childe and the urban revolution: a historical perspective on a revolution in urban studies', *TPR* 80.1.: 3-29.
- Smith, M.E. (2011) 'Empirical urban theory for archaeologists', *JAMT* 18: 167-192.
- Smith, M.L. (2012) 'What it takes to get complex: food, goods, and work as shared cultural ideals from the beginning of sedentism' in: M.E. Smith (ed.), *The comparative archaeology of complex societies*. Cambridge. 44-61.
- Smith, M.L. (2015) 'Feasts and their failures', *JAMT* 22: 1215-1237.
- Smith, R.R.R. en Hallett, C.H. (2015) 'Troilos and Achilles: a monumental statue grouping from Aphrodisias', *JRS* 105: 124-182.
- Snodgrass, A. (2002) 'A paradigm shift in archaeology?', *CAJ* 12.2.: 179-193.
- Spruit, J.E. (2009) 'De bronzen platen uit Heraclea. De *lex Iulia municipalis* in vertaling', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 42.4: 332-352.
- Stamper, J.W. (2005) *The architecture of Roman temples. The republic to the middle empire*. Cambridge.
- Stark, B.L. en Stoner, W.D. (2017) 'Watching the game: viewership of architectural Mesoamerican ball courts', *LAA* 28.3.: 409-430.
- Steger, M.B. (2013; 1^e druk 2003) *Globalization. A very short introduction*. Oxford.
- Stein-Hölkeskamp, E. (2013) 'Macht, Memoria, und Monumente: Marius, Sulla und der Kampf um den öffentlichen Raum', *Klio* 95.2.: 429-446.
- Stek, T.D. (2009a) *Cult places and cultural change in Republican Italy. A contextual approach to religious aspects of rural society after the Roman conquest*. Amsterdam.
- Stek, T.D. (2009b) 'Kolonies, culten en gemeenschappen. De 'religieuze romanisering' van Italië in de republikeinse periode', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 42.3.: 172-185.

- Stek, T.D. (2013) 'Material culture, Italic identities and the Romanization of Italy' in: J. Derose Evans (ed.) *A companion to the archaeology of the Roman Republic*. Malden MA en Oxford. 337-353.
- Stek, T.D. (2014) 'Monumental architecture of non-urban cult places' in: R.B. Ulrich en C.K. Quenemoen (eds.) *A companion to Roman architecture*. Malden MA en Oxford. 228-247.
- Stek, T.D., Modrall, E.B., Kalkers, R.A.A., Van Otterloo, R.H. en Sevink, J. (2015) 'An early Roman colonial landscape in the Apennine mountains: landscape archaeological research in the territory of Aesernia (Central-Southern Italy)', *An. Arch.* 1: 229-291.
- Stevens, S. (2016) 'Candentia Moenia. The symbolism of Roman city walls', in: R. Frederiksen, S. Müth, P.I. Schneider en M. Schnelle, M. (eds.) *Focus on fortifications. New research on fortifications in the ancient Mediterranean and the Near East*. Oxford en Havertown PA. 288-299.
- Stevenson, T. (1998) 'The 'problem' with nude honorific statuary and portraits in Late Republican and Augustan Rome', *G&R* 45.1.: 45-69.
- Stewart, A. (2006) 'Hellenistic art: two dozen innovations' in: G.R. Bugh (ed.), *Cambridge Companion to the Hellenistic World*. Cambridge. 158-185.
- Stöger, H. (2011) 'Ostia's Insula IV ii: the nexus between built form and social organisation', *TMA* 46: 42-49.
- Stöger, H. (2014) 'The spatial signature of an Insula neighbourhood of Roman Ostia' in: E. Paliou, U. Lieberwirth en S. Polla (eds.) *Spatial analysis and social spaces. Interdisciplinary approaches to the interpretation of prehistoric and historic built environments* Berlin en Boston MA. 297-315.
- Strazzulla, M.J. (1983) 'Assisi: Problemi urbanistici' in: M. Cébeillac-Gervasoni (ed.) *Les Bourgeoisies Municipales Italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.* Rome en Napels. 151-164.
- Sugiyama, S. (2012; 1e druk 2004) 'Governance and polity in Classic Teotihuacan' in: J.A. Hendon en R. Joyce (eds.) *Mesoamerican archaeology*. Malden MA en Oxford. 97-123.
- Sugiyama, S. (2012) 'Ideology, polity, and social history of the Teotihuacan state' in: D.L. Nichols en C.A. Pool (eds.) *The Oxford handbook of Mesoamerican archaeology*. Oxford. 215-229.
- Sumi, G.S. (2009) 'Monuments and memory: the Aedes Castoris in the formation of Augustan ideology', *CQ* 59.1.: 167-186.

- Sweet, R. (2012) *Cities and the Grand Tour. The British in Italy, c. 1690-1820*. Cambridge.
- Syme, R. (1966) 'The consuls of AD 13', *JRS* 56: 55-60.
- Syme, R. (1986) *The Augustan aristocracy*. Oxford.
- Syme, R. (2002; 1^e druk 1939) *The Roman revolution*. Oxford.
- Tainter, J.A. (2016; 1^e druk 1988) *The collapse of complex societies*. Cambridge.
- Tanner, J. (2000) 'Portraits, power, and patronage in the Late Republic', *JRS* 90: 18-50.
- Tarn, W. en Griffith, G.T. (1966; 1^e druk 1927) *Hellenistic civilisation*. Londen.
- Taylor, R. (2007; 1^e druk 2003) *Roman builders. A study in architectural process*. Cambridge.
- Taylor, R. (2014) 'Labor force and execution' in: R.B. Ulrich en C.K. Quenemoen (eds.) *A companion to Roman architecture*. Malden MA en Oxford. 193-206.
- Temin, P. (2001) 'A market economy in the Roman empire', *JRS* 91: 169-181.
- Terrenato, N. (1998a) 'Tam firnum municipium: the Romanization of Volaterrae and its cultural implications', *JRS* 88: 94-114.
- Terrenato, N. (1998b) 'The Romanization of Italy: global acculturation or cultural bricolage' in: C. Forcey, J. Hawthorne en R. Witcher (eds.) *TRAC 1997: proceedings of the seventh annual theoretical Roman archaeology conference, Nottingham*. Oxford en Oakville CT. 20-27.
- Terrenato, N. (2001a) 'Introduction' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville CT. 1-6.
- Terrenato, N. (2001b) 'A tale of three cities: the Romanization of northern coastal Etruria' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville CT. 54-67.
- Terrenato, N. en Haggis, D.C. (eds.) (2011) *State formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist paradigm*. Oxford en Oakville CT.
- Terrenato, N. en Haggis, D.C. (2011) 'Introduction' in: N. Terrenato en D.C. Haggis (eds.) *State formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist paradigm*. Oxford en Oakville CT. 1-16.
- Thein, A. (2010) 'Sulla's veteran settlement policy' in: F. Daubner (ed) *Militärsiedlungen und Territorialherrschaft in der Antike*. Berlijn en Boston MA. 79-100.
- Thomas, E. (2007) *Monumentality in the Roman empire. Architecture in the Antonine age*. Oxford.
- Todini, M. (2015) *Le cisterne romane di Todi*. Todi.
- Tomlinson, J. (2006; 1^e druk 1999) *Globalization and culture*. Cambridge.
- Torelli, M. (1995) *Studies in the Romanization of Italy*. Edmonton.

- Torelli, M. (1999) *Tota Italia. Essays in the cultural formation of Roman Italy*. Oxford.
- Tosh, J. (2000; 1^e druk 1984) *The pursuit of history*. Harlow.
- Trifiló, F. (2008) 'Power, architecture and community in the distribution of honorary statues' in: C. Fenwick, M. Wiggins en D. Wythe (eds.) *TRAC 2007: proceedings of the seventeenth annual theoretical Roman archaeology conference, London*. Oxford en Oakville CT. 109-120.
- Trigger, B.G. (1990) 'Monumental architecture: A thermodynamic explanation of symbolic behaviour', *WA* 22.2.: 119-132.
- Trigger, B.G. (2006; 1^e druk 1989) *A history of archaeological thought*. Cambridge.
- Trigger, B.G. (2007; 1^e druk 2003) *Understanding early civilizations*. Cambridge.
- Trigger, B.G. (2011; 1^e druk 2008) 'Early cities. Craft workers, kings, and controlling the supernatural' in: J. Marcus en J.A. Sabloff (eds.) *The ancient city. New perspectives on urbanism in the old and new world*. Santa Fe NM. 53-66.
- Tsukamoto, K. et al. (2015) 'Political interactions among social actors: spatial organization at the Classic Maya polity of El Palmar, Campeche, Mexico', *LAA* 26.2.: 200-220.
- Tybout, R.A. (2007) 'Rooms with a view. Residences built on terraces along the edge of Pompeii (Regions VI, VII and VIII)' in: J.J. Dobbins en P.W. Foss (eds.), *The world of Pompeii*. New York en London. 407-420.
- Van der Enden, M. (2008) 'Tussen het Westen en het Oosten: de zelfrepresentatie van Marcus Antonius', *TMA* 39: 15-21.
- Vandervoorde, L. (2013) 'Respectability on display: *alba* and *fasti* of the *augustales* in the context of collegial and magisterial hierarchy', *RBPh* 91.1.: 127-151.
- Van Dommelen, P. (2001) 'Cultural imaginings. Punic tradition and local identity in Roman Republican Sardinia' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville. 68-84.
- Van Dommelen, P. (2004) 'Een alledaagse kijk op romanisering', *TMA* 32: 44-51.
- Van Dooren, R.H. (2008) *Burgers en bondgenoten. Oorsprong en oorzaken van de Italische Bondgenotenoorlog (91-88 voor Christus)*. Dissertatie Radboud Universiteit.
- Van Nes, A. (2014) 'Indicating street vitality in excavated towns. Spatial configurative analyses applied to Pompeii' in: E. Paliou U. Lieberwirth en S. Polla (eds.), *Spatial analysis and social spaces. Interdisciplinary approaches to the interpretation of prehistoric and historic built environments*. Berlijn en Boston MA. 277-295.
- Varner, E.R. (2010) 'Reconfiguring Roman portraits: theories and practices', *MAAR* 55: 45-56.

- Verhoeven, M. (2010) 'Social complexity and archaeology: a contextual approach' in: D. Bolger en L.C. Maguire (eds.) *The development of pre-state communities in the ancient Near East*. Oakville CT en Oxford. 11-21.
- Versluys, M.J. (2013) 'Material culture and identity in the Late Roman Republic (c. 200-c. 20)' in: J. Deroose Evans (ed.) *A companion to the archaeology of the Roman Republic*. Malden MA en Oxford. 429-440.
- Versluys, M.J. (2014) 'Understanding objects in motion. An archaeological dialogue on Romanization', *Arch. Dial.* 21.1.: 1-20.
- Versluys, M.J. (2015) 'Roman visual material culture as globalising koine' in: M. Pitts en M.J. Versluys (eds.) *Globalisation and the Roman world. World history, connectivity and material culture*. Cambridge. 141-174.
- Verzar, M. (1976) 'Archäologische Zeugnisse aus Umbrien' in: P. Zanker (ed.) *Hellenismus in Mittelitalien*. Göttingen. 116-142.
- Veyne, P. (1976) *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*. Parijs.
- Wallace-Hadrill, A. (1994) *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton NJ.
- Wallace-Hadrill, A. (1996) 'The imperial court', *CAH* 10²: 283-308.
- Wallace-Hadrill, A. (2007) 'The creation and expression of identity. The Roman world' in: S.E. Alcock en R. Osborne (eds.) *Classical archaeology*. Malden MA en Oxford. 355-380.
- Wallace-Hadrill, A. (2008) *Rome's cultural revolution*. Cambridge.
- Ward-Perkins, J.B. (1961) 'Veii. The historical topography of the ancient city', *PBSR* 29: 1-123.
- Ward-Perkins, J.B. (1981; 1^e druk 1970) *Roman Imperial architecture*. New Haven CT en Londen.
- Ward-Perkins, J.B. (1988; 1^e druk 1979) *Roman architecture*. Londen.
- Watkins, T. (2004) 'Architecture and 'theatres of memory' in the Neolithic of Southwest Asia' in: E. DeMarrais, C. Gosden en C. Renfrew (eds.) *Rethinking materiality. The engagement of mind with the material world*. Oxford. 97-106.
- Watkins, T. (2013; 1^e druk 2005) 'From foragers to complex societies in Southwest Asia' in: C. Scarre (ed.) *The human past. World prehistory & the development of human societies*. Londen en New York. 200-233.
- Watson, P.J. (2009) 'Processualism and after' in: R.A. Bentley, H.D.G. Maschner en C. Chippindale (eds.) *Handbook of archaeological theory*. Lanham MD. 29-38.

- Webster, D. en Toby Evans, S. (2013; 1^e druk 2005) 'Mesoamerican civilization' in: C. Scarre (ed.) *The human past. World prehistory & the development of human societies*. Londen en New York. 594-639.
- Webster, J. (2001) 'Creolizing the Roman provinces', *AJA* 105: 209-225.
- Welch, K.E. (2007) *The Roman amphitheatre. From its origins to the Colosseum*. Cambridge.
- Welwei, K-W. (2010; 1^e druk 2006) 'The Peloponnesian war and its aftermath' in: K.H. Kinzl (ed.) *A companion to the Classical Greek World*. Malden MA en Oxford. 526-543.
- Whitehead, J.K. (2010) 'The baths at Carsulae. Excavation and survey 2004-2008', *The journal of Fasti online* (e-journal) 187: 1-10 (website geraadpleegd op 05-05-2019).
- Whittaker, C.R. (1985) 'Trade and the aristocracy in the Roman empire', *Opus* 4: 49-75.
- Whittaker, C.R. (1990) 'The consumer city revisited: the *vicus* and the city', *JRA* 3: 110-117.
- Williams, J.H.C. (2001) 'Roman intentions and romanization: Republican northern Italy, c. 200-100 BC' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville CT. 91-101.
- Wilson, A. (2002) 'Machines, power and the Ancient economy', *JRS* 92: 1-32.
- Wilson, A. (2011) 'City sizes and urbanization in the Roman empire' in: A. Bowman en A. Wilson (eds.) *Settlement, urbanization, and population*. Oxford. 161-195.
- Wilson Jones, M. (2009; 1^e druk 2000) *Principles of Roman architecture*. New Haven CT en Londen.
- Winkle, C. en Olshausen, E. (2010) 'Populus Romanus: the 4 urban and 31 rural *tribus* in Italy (c. 500-241 BC)', *Brill's New Pauly Supplements I-Volume 3: Historical atlas of the ancient world* online-editie (website geraadpleegd op 24-02-2020).
- Wiseman, T.P. (1971) *New men in the Roman senate, 139 B.C.-A.D. 14*. Oxford.
- Witcher, R.E. (2000) 'Globalisation and Roman imperialism: perspectives on identities in Roman Italy' in: E. Herring en K. Lomas (eds.) *The emergence of state identities in Italy in the first millennium BC*. Londen. 213-225.
- Witcher, R.E. (2006) 'Settlement and society in early imperial Etruria', *JRS* 96: 88-123.
- Wolf, J.G. (2011) *Die Lex Irnitana. Ein römisches Stadtrecht aus Spanien*. Darmstadt.
- Woolf, G. D. (1997) 'Beyond Romans and natives', *WA* 28.3.: 339-350.
- Woolf, G. D. (2001) 'The Roman cultural revolution in Gaul' in: S. Keay en N. Terrenato (eds.) *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*. Oxford en Oakville CT. 173-186.
- Woolf, G. D. (2003; 1^e druk 1998) *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul*. Cambridge.

- Woolf, G.D. (2012) *Rome. An Empire's story*. Oxford.
- Yavetz, Z. (1984) 'The *'Res Gestae'* and Augustus' public image' in: F. Millar en E. Segal (eds.) *Caesar Augustus. Seven aspects*. Oxford. 1-36.
- Yegül, F.K. (2013) 'Development of baths and public bathing during the Roman republic' in: J. Derose Evans (ed.) *A companion to the archaeology of the Roman Republic*. Malden MA en Oxford. 15-32.
- Yoffee, N. (2005) *Myths of the archaic state. Evolution of the earliest cities, states, and civilizations*. Cambridge.
- Zanker P. (1976) 'Einleitung' in: P. Zanker (ed.) *Hellenismus in Mittelitalien*. Göttingen. 11-20.
- Zanker, P. (1994) 'Veränderungen im öffentlichen Raum der Italischen Städte der Kaiserzeit' in: *L'Italie d'Auguste À Dioclétien*. École française de Rome 198: 259-284.
- Zanker, P. (1997; 1e druk 1987) *Augustus und die Macht der Bilder*. München.
- Zanker, P. (1998) *Pompeii. Public and private life*. Cambridge MS en Londen.
- Zanker, P. (2010) 'By the emperor, for the people: "popular" architecture in Rome' in: B.C. Ewald en C.F. Noreña (eds.) *The emperor and Rome. Space, representation, and ritual*. Cambridge. 45-87.
- Zschätzsch, A. (2002) 'Eine neue Inschrift der republikanischen Zeit aus Grumentum', *ZPE* 141: 292-294.
- Zuiderhoek, A.J. (2009a) 'Oligarchie, democratie en publieke weldoeners in de antieke stad. Over de oorsprong van de publieke gift in de Grieks-Romeinse wereld', *Tetradio* 18: 89-110.
- Zuiderhoek, A.J. (2009b) *The politics of munificence in the Roman empire. Citizens, elites and benefactors in Asia Minor*. Cambridge.
- Zuiderhoek, A.J. (2014) 'Controlling urban public space in Roman Asia Minor' in: T. Bekker-Nielsen (ed.) *Space, place and identity in Northern Anatolia*. Stuttgart. 99-108.
- Zuiderhoek, A.J. (2017) *The ancient city*. Cambridge.

Websites

De genoemde data geven aan wanneer de betreffende website voor het laatst geraadpleegd is voor dit onderzoek.

Anchoring Innovation NWO-OIKOS

<https://www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation/>

(website geraadpleegd op 01-03-2019)

Ancient World Mapping Center

<http://awmc.unc.edu/wordpress/>

(website geraadpleegd op 15-07-2019)

Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Corpus Inscriptionum Latinarum

http://cil.bbaw.de/cil_en/dateien/forschung.html

(website geraadpleegd op 19-02-2019)

Cahokia mounds state historic site, UNESCO

<http://whc.unesco.org/en/list/198/video>

(website geraadpleegd op 03-05-2015)

Centre for digital archaeology, UC Berkeley

www.codifi.info

(website geraadpleegd op 04-03-2014)

Computer applications & quantitative methods in archaeology, CAA

www.caa-international.org

(website geraadpleegd op 04-03-2014)

CyArk

www.cyark.org

(website geraadpleegd op 18-07-2019)

Deutsches Archäologisches Institut

<http://www.dainst.org/forschung>

(website geraadpleegd op 13-04-2015)

Digital applications in archaeology and cultural heritage

<http://www.journals.elsevier.com/digital-applications-in-archaeology-and-cultural-heritage/>

(website geraadpleegd op 08-06-2015)

Europeana Eagle Project

<https://www.eagle-network.eu>

(website geraadpleegd op 19-02-2019)

Epigraphische datenbank Heidelberg

<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>

(website geraadpleegd op 12-02-2019)

Epigraphic database Rome

<http://www.edr-edr.it/>

(website geraadpleegd op 15-02-2019)

Inscriptiones Latinae Selectae

<https://archive.org/search.php?query=Inscriptiones%20Latinae%20Selectae%20AND%20mediatype%3Atexts>

(website geraadpleegd op 01-03-2019)

Mapping the Via Appia

www.mappingtheviaappia.nl

(website geraadpleegd op 18-07-2019)

Maya site of Copan, UNESCO

<http://whc.unesco.org/en/list/198/video>

(website geraadpleegd op 11-05-2015)

Musei Vaticani, Augustus of Prima Porta

<http://www.vatican-patrons.org/focus-on-the-augustus-of-prima-porta-2546>

(website geraadpleegd op 28-11-2017)

Museo archeologico nazionale di Napoli

<https://www.museoarcheologiconapoli.it/it/>

(website geraadpleegd op 18-08-2019)

The digital sculpture project

<http://www.digitalsculpture.org/>

(website geraadpleegd op 27-09-2016)

The foundation for the advancement of Mesoamerican studies, inc.

<http://www.famsi.org/>

(website geraadpleegd op 30-04-2015)

The Getty conservation institute: Maya initiative (1999-2009)

http://www.getty.edu/conservation/our_projects/field_projects/maya/

(website geraadpleegd op 30-04-2015)

The Stanford ancient Chinese and Mediterranean empires comparative history project

<http://www.stanford.edu/~scheidel/acme.htm>

(website geraadpleegd op 09-12-2013)

Unprecedented projects. The birth of Mesoamerican pyramids by Rosemary A. Joyce

<http://www.penn.museum/sites/expedition/unprecedented-projects/>

(website geraadpleegd 01-05-2015)

Tjark Blokzijl werd geboren op 11 december 1979 te Delfzijl. In 1997 behaalde hij zijn HAVO-diploma en in 1999 dat voor het VWO aan het Ommelander College in Appingedam. Van 1999 tot 2004 studeerde hij Geschiedenis met als specialisering Oude Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen (RuG). Het laatste collegejaar heeft hij vakken gevolgd bij de vakgroep Mediterrane archeologie en aan Royal Holloway College, Londen. Van 2002 tot 2005 heeft hij bij de vakgroep Oude Geschiedenis (RuG) gewerkt als onderzoeksassistent en later als docent Academische Vaardigheden. In 2006 heeft hij zijn eerstegraads onderwijsbevoegdheid Geschiedenis en Staatsinrichting gehaald aan het Universitair Onderwijs Centrum Groningen. Vanaf augustus 2006 tot juli 2018 gaf hij het vak geschiedenis aan het RSG Lingecollege, Tiel. Sinds juni 2018 werkt hij als Teamleider VWO aan Het Erasmus te Almelo.